

تاریخچه کهنه کورده

ТАЄМНА ІСТОРІЯ
МОНГОЛІВ

переклад стародавнього літопису

ТАЄМНА ІСТОРІЯ МОНГОЛІВ
... –1240 рр.

Переклад До Тайж Цогтсайхан
Київ 2011–2023

УДК 821.512.3-94
Т13

*Величезна подяка журналісту Андрію Анікіну за любов до Монголії
та завзяту працю із самого початку роботи над перекладом.
Дякую також журналістці Наталії Адаменко
та перекладачу Олексію Антомонову за активну участь.*

Т13 Таємна історія монголів. ... — 1240 рр. / [переклад До Тайж Цогтсайхан] — К. : Саміт-книга, 2023. — 256 с.
ISBN 978-966-986-503-8

Визначна постать Чінгіс Хаана висвітлена в багатьох сферах культурного життя: фільми, пісні, книги, навіть ігри. Однак політичний і державний діяч, засновник Великої Монгольської Імперії — знаменитий Чінгіс Хаан — є насамперед об'єктом дослідження історії. «Таємна історія Монголів» — унікальна давня пам'ятка, що розкриває секрети дитинства, кохання та правління Великого Хана. «І образом світлий, і з іскрою в очах»...

У цій книзі Чінгіс Хаан (при народженні Темужін) постає не лише могутнім очільником імперії та вправним воїном, а й вірним другом, вдячним можновладцем і коханим чоловіком. Завдяки «Таємній історії Монголів» читач познайомиться з особливостями монгольської культури, дізнається більше про родину і ворогів Великого Хана та навіть доторкнеться до перетину українсько-монгольської історії.

УДК 821.512.3-94

ISBN 978-966-986-503-8

© До Тайж Цогтсайхан, переклад, 2023
© Видавництво «САМІТ-КНИГА», 2023

ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОПРАЦЮВАННЯ І ПЕРЕКЛАДУ ТЕКСТУ

До Тайж Цогтсайхан

Вперше я замислився над перекладом «Таємної історії Монголів» після зустрічі з видатним українським істориком Я.Р. Дашкевичем під час конференції «Україна — Монголія: 800 років у контексті історії» у 2006 р... Він багаторазово повторював, що українцям для того, щоби знати свою історію, треба обов'язково читати цю книгу. У цьому виданні деякі його думки також опрацьовані й додані до окремих коментарів у вигляді покликань. На жаль, він не зможе побачити українського перекладу, позаяк Я. Дашкевич помер у 2010 р.

Робота над Українським перекладом «Таємної історії Монголів» з невеликими перервами тривала протягом понад 10 років й здійснювалася на основі монгольських текстів:

Монголин Нууц Товчоо, видання на основі версії академіка Ц. Дамдінсүрена (Видавництво «Хөх Судар», 2006),

Монголин Нууц Товчоо, видання групи істориків: академік Д. Церенсодном, академік Ш. Біра; професор, доктор Т.Дашцеден; доктор Б.Сумъяабаатар; академік Д.Төмөртогоо; професор, доктор Д.Цедев, професор, доктор Ш. Чоймаа (Видавництво «Мөнхійн Үсэг», 2005)

Монголин Нууц Товчоо з 1432 посиланнями, видання перекладача Д.Пүрэвдоржа (Видавництво «Адмон Прінт», 2016).

У «Таємній історії Монголів» описуються витоки та долі багатьох народів, вказуються імена і вчинки 464 людей, названо 32 міста, 140 географічних локацій тощо. Природно, що на різних мовах деякі імена та назви з певних причин деформуються практич-

но до невпізнання. Тому автор перекладу намагався зберегти їхні звучання й написання саме так, як вони звучали би монгольською, тобто у її транскрибуванні українською. Водночас у покликаннях ви зможете побачити різні версії та інтерпретації монгольських імен і назв із поясненнями їхнього значення. Більшість імен уніфікувалися за допомогою «Довідника імен увічнених у Таємній історії Монголії» (2018), який уклав Д. Дагдан.

«Таємна історія Монголів» також описує родоводи багатьох історичних особистостей, події з життя великих правителів та кумирів того часу, геополітичну ситуацію у світі з монгольського погляду. Спочатку цю історію було написано тільки для вищої знаті імперії, і саме тому вона містить важливу для свого часу інформацію, а її завершення датується 1240 р., якраз у розпал епохальних подій.

Остання історія книги — Великий Хурал (З'їзд Монголів) — датується 1240 р. Історики вважають, що тоді перестали писати букву «Г», що частіше зустрічається «Х», «Б», «В», «М» між довгими (двома) голосними. Тому «Хаган» (Каган) став «Хаан», «Багатур» став «Баатар», «Дебел» став «Деел» (традиційний кочівницький халат) тощо. Усі ці трансформації враховані в перекладі, уніфіковані та, відповідно, зазначені в коментарях.

Додам також, що в монгольській кирилиці є літера «Ү», близька за звучанням до «У» і вимовляється приблизно як закінчення української «Ю»; літера «Ө» — середнє звучання між українськими «О» та «Е»; а також «Ё» — звучить як «ЙО».

Українському читачеві, безумовно, буде цікаво побачити в книзі й опис подій на Русі, згадки про Крим і Київ тощо. Надзвичайно захопливими є дані про спільну етимологію деяких імен та назв, що небезпідставно вказує на складну, але сумісну історію двох стародавніх народів — Українського та Монгольського, монгольські впливи на історію і культуру Русі, які відчутні й досі.

Очевидно, що видання «Темної історії Монголів» українською мовою суттєво збагатить знання українців про минуле не лише, власне, Монголії, а й інших народів, зокрема, й українського. Ця книга також спонукатиме до багатьох роздумів щодо місця Русі-України в контексті східного простору, а саме Великої Монгольської імперії, зруйнує багато міфів та упереджень і, безперечно, сприятиме новим історичним, етнологічним, культурологічним та лінгвістичним розвідкам і дослідженням спільного українсько-монгольського минулого, яке насправді є набагато ширшим та глибшим, ніж багатьом уявлялося досі. Книга також є свідченням давньої дружби і сумісного минулого України й Монголії, а також однією із заповуок зміцнення й поширення подальших історико-культурних зв'язків і кращого майбутнього обох наших народів та країн.

«ТАЄМНА ІСТОРІЯ МОНГОЛІВ» — УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА І НАДБАННЯ ЛЮДСТВА

Павло ГАЙ-НИЖНИК
доктор історичних наук

«Таємна історія Монголів» по праву посідає почесне місце в золотому фонді скарбів світової літератури та літописних надбань людства¹. Особливе значення цей напівепічний, напівісторичний твір займає у намисті пам'яток середньовічного монгольського письменства та історичній спадщині монгольського народу.

Унікальність цього джерела полягає також у тому, що до нього цілком неможливо застосувати жодне з визначень, прийнятих для середньовічної літератури — літопис, хроніка, епічна поема, — позаяк кожне з них не вичерпує його змісту й художніх граней. Для жанрів літопису та історичної хроніки в ньому є надлишковий обсяг текстів, які натомість прийнято відносити до художньої літератури та фольклору. Водночас поряд із точним описом історичних подій значна частина «Таємної історії Монголів» викладена віршами та чудовою прозою, які доповнюють фольклорні фрагменти.

Деякі дослідники характеризували її жанрову композицію як героїчний епос, проте цей жанр, як правило, відрізняється розмитим історизмом або навіть повною його відсутністю. Цей же твір насичений конкретними історичними датами й подіями. Крім того, у ньому немає апологетики головного героя, а відтак

---

¹ У всій світовій монголознавчій та сінологічній літературі всіма мовами назва подається в точному перекладі зі середньомонгольської, а саме «Таємна історія Монголів». Однак лише в російськомовній літературі закріпилася помилкова назва «Приховане сказання монголів», що була використана С. Козіним для свого перекладу цієї пам'ятки.

відображаються як сильні, так і слабкі риси Чінгіс Хаана й інших провідних персонажів. Та й загалом стиль твору дуже далекий від поетики героїчного епосу. Тому варто визнати, що «Таємна історія Монголів» стоїть набагато вище тогочасної середньовічної європейської літератури, чи то лицарського роману, епічних сказань чи хронік і значно випереджає свій літературний час.

Попри те, що написаний текст був ще в першій половині XIII ст., цей писемний витвір думки невідомого автора й досі захоплює увагу багатьох вчених усього світу, як літературознавців, так і істориків, йому присвячено багато різноманітних досліджень і дискусій у науковому середовищі. Утім, ця пам'ятка ще не до кінця вивчена дослідниками в багатьох аспектах, надто тих, що стосуються лінгвістики, походження тощо. Із лінгвістичного ж погляду вона є найбагатшим джерелом докласичної монгольської та середньомонгольської мов.

Надзвичайну цікавість цей твір викликає й серед широкого кола читачів і поціновувачів перлин світової історичної та літературної спадщини, адже завоювання і вплив кочової степової імперії (рах nomadica), якою була Монгольська імперія — Йеке Монггол Улус (Улус Великих Монголів), заснована великим Чінгіс Хааном приблизно 1180-1190 рр. і керована започаткованою ним династією до 1368 р. — наклали свій відбиток на безліч народів і країн Азії та Європи. Прикметно, що в самій «Таємній історії Монголів» уперше зустрічається інша самоназва їхньої держави — Улус численних монголів («олон монггол улус»). У 30-х рр. XIII ст. монгольські завоювання набули приголомшливого розмаху та вийшли далеко за межі азійського простору, а Монгольська імперія досягла вершини своєї могутності. Початок їй дав курултай 1229 р., перебіг якого докладно висвітлює «Таємна історія Монголів», та курултай 1235 р., про який у хроніці не згадується. Великий за-

хідний похід 1235-1242-х рр., нова китайська і корейська кампанії 1236 р. перетворили державу чінгісидів на найпотужнішу країну Євразійського континенту.

Тому перше видання «Таємної історії Монголів» у перекладі українською мовою, що пропонується в цій книзі, безумовно, викликало обґрунтовану наукову зацікавленість як серед літературознавців, лінгвістів, істориків, етнологів, сходознавців, так і жваву зацікавленість серед щонайширшого кола українськомовних читачів в Україні й поза її межами.

«Таємна історія Монголів» («Монголін нууц товчоо») — видатна й перша анонімна літературна пам'ятка монгольської писемності, створена 1240 р. Цей твір (Mongγol Ун нiуca товciуаn; *ᠮᠣᠩᠭᠣᠯᠢᠨ ᠨᠠᠭᠤᠴᠤ ᠲᠤᠪᠴᠢᠣ*; Монголин нууц товчоо; Монголин nuuts tovchoo; 蒙古秘史; Měnggǔ Mìshǐ) є найстарішим літературним джерелом, текст якого зберігся і дійшов до наших днів. Його було написано старомонгольською мовою через деякий час по смерті 18 липня 1227 р. великого хана, вождя і правителя Чінгіс Хаана (народжений Темужін) для монгольської верхівки та ханської родини й, зокрема, для його сина від унгіратки Борте і спадкоємця Угедей-хана, що невдовзі помер 11 грудня 1241 р.

Хроніка розповідає долю роду Борджигатів, до якого належав Чінгіс Хаан, життєпис самого Темужіна — Великого Хана Чінгіса, подано свідчення про правління Угедей-хана, міфи, фрагменти вояцького епосу, легенди, перекази, пісні-настанови дітям, клятви, присяги, традиційні побажання (єрөөли), славні (магтаали) тощо. Понад половини тексту написано у віршованій формі. У 1240 р. літопис було представлено Курултаєві та Великому Хану Угедею.

Ким був автор-укладач «Таємної історії Монголів» невідомо, проте з великою імовірністю він походить з оточення Чінгіс Ха-

ана та Угедей-хана (можливо, ним міг бути його зведений брат Шігі-Хутуху), як і певний уже літній, але надзвичайно освічений представник монгольської верхівки, що шанував давні військові та культурні звичаї Монголів. Відомо також, що раніше історія, традиції і література Монголів існували у вигляді усних переказів, але новостворена Монгольська імперія вимагала власної писемності. Саме з цією метою у 1204 р. Чінгіс Хаан прийняв на службу уйгура Тата-тонга, колишнього хранителя печатки найманського Таян-хана. Саме Тата-тонга пристосував до монгольської мови уйгурську писемність та навчив грамоті дітей Чінгіс Хаана й монгольських юнаків — ноянів-родичів великого хана². Тож не виняток, що один із них згодом став автором «Таємної історії Монголів». Так чи інакше, але автор хроніки достеменно був очевидцем та учасником описаних подій і щонайменше належав до верхівки тогочасного суспільства чи старого монга — воєнно-племінної еліти (гвардії), що стояла біля витоків створення Монгольської імперії. Своєю ж назвою як «таємна» ця історія Монголів зобов'язана тому, що твір призначався лише для представників роду Чінгіс Хаана і зберігався в ханській скарбниці.

Більшість сучасних дослідників сходяться на думці, що первісною назвою пам'ятки, написаної уйгурським письмом монгольською мовою, принаймні першої частини твору, було «Чінгіс хаан-у худжаур», тобто «Походження Чінгіс-хана». Ще в 1907 р. японський учений Нака Мітіо (яп. 那珂通世) звернув увагу на особливості перших трьох рядків тексту, а в 1940 р. Ісіхама Дзюнтаро (яп. 石濱純太郎) уперше висловив гіпотезу, що назвою пам'ятки є третій рядок на першій сторінці³.

² Юань ши (История [династии] Юань). Шанхай; Пекин: Изд. Бо-на, 1958. Гл. 124. С. 6а.

³ Naka Michiyo, Chinggisu kan Jitsuroku. The Veritable Records of Cinggis Qan. Tōkyō, 1907; W. Hung, The transmission of the book known as the Secret history of the Mongols. Vol. 14. HJAS, 1951. P. 466-467.

Оригінал пам'ятки не зберігся. Ймовірно, автор спочатку писав цей літопис монгольським уйгурським письмом. Усі збережені тексти походять із транскрипцій (китайськими ієрогліфами монгольською мовою) або перекладів китайськими ієрогліфами, які датуються кінцем XIV ст. і були складені династією Мін під назвою «Таємна історія династії Юань» (кит. 《元朝秘史; піньїнь: Yuáncháo Mìshǐ). Є також текст, відомий як Тобчіян (кит. 脫必赤; піньїнь: Tuōbìchìyán або 脫卜赤顏; Tuōbǔchìyán) в історії Юаня. Декілька уривків «Таємної історії» з'являються в дещо інших версіях у монгольській хроніці XVII ст. «Алтан Тобчі» («Золотий підсумок»). Монгольський текст «Юань-чао мі-ши» був переписаний китайськими ієрогліфами між 1382 і 1389 рр. та передає монгольську придворну мову, як вона звучала в устах Хо Юань-цзе та Ма-ша І-хе. Це можливо за допомогою китайських знаків, що мають читатися так, як вони читалися в Північному Китаї наприкінці XIV ст.

Чому йдеться про династію Юань? Витоки сягають 1271 р., коли онук Чінгіс Хаана, монгольський хан Хубілай на території Китаю утворив монгольську державу — імперію Юань. У 1368 р. після повалення династії Юань до влади прийшов перший імператор династії Мін — Хун'у. У цей час імперія Мін балансувала на межі нової війни з Монголами і для підготовки перекладачів було створено «Школу для вивчення мов варварів чотирьох країн світу». Головне відділення цієї школи — монгольське. Його викладачами були етнічні Монголи, які не лише провадили навчання, а й готували всі необхідні для цього навчальні матеріали.

У «Мін шилу» або «Достовірних хроніках династії Мін» (кит. 明實錄), а точніше в шилі діянь імператора Хун'у є така звістка: «У 15 році правління Хун'у, у день бін-суй першого місяця (20 січня 1382 р.), було наказано скласти тематичний китайсько-іншгородницький словник. Його величності було відомо, що попе-

редня династія Юань не мала [власної] писемності для видання постанов та опублікування наказів, а просто запозичила уйгурську систему письма, щоб створити монгольські літери для перекладу [монгольською мовою] мов Піднебесної. Тепер імператор наказав чиновникам Ханьліня — тлумачу текстів Хо Юань-цзе та редактору Ма-ша і-хей перекласти монгольські слова китайською мовою. Були зібрані слова з астрономії, географії, людських відносин, тваринного світу, одягу та їжі, знярядь та начиння і взагалі нічого не було втрачено. Крім того, взяли “Юань бі-ши” як посібник і транскрибували [китайськими ієрогліфами] монгольські слова так, щоб це відповідало звукам їхньої [тобто монгольської] мови. Коли роботу виконали, був указ про її надрукування та випуск. Із цього часу китайські посланці в монгольські степи могли розуміти стан справ і наміри монголів»⁴. Отриманий навчальний посібник розтиражували ксилографічним способом.

До наших днів дійшов 41 розрізнений аркуш мінського ксилографічного видання, виявлений у 1933 р. у пекінському імператорському палаці на старих складах. Нині він зберігається в Національній бібліотеці Пекіна. Усі відомі на сьогодні списки «Юань-чао бі-ши» сягають двох оригіналів: А — ділився на 12 цзюаней (10 основних і 2 додаткових); В — ділився на 15 цзюанів. Зміст списків А і В однаковий, а відмінна кількість цзюаней є результатом різного механічного поділу одного й того самого тексту. Весь текст пам’ятки поділено на 282 нумеровані параграфи. Текст написано на розлиненому китайському аркуші з вертикальними рядками. Кожен параграф містить рядки транскрибованого ки-

---

⁴ Булаг. Изучение «Сокровенного сказания» в Китае // *Mongolica: К 750-летию «Сокровенного сказания»*. М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. С. 87; Мункуев Н.Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. С. 156; Панкратов Б.И. Предисловие // *Юань-чао би-ши (Секретная история монголов)* 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39.

тайськими ієрогліфами монгольського тексту. Паралельно йдуть рядки з перекладом кожного слова китайською мовою. Наприкінці параграфа вказано зв'язний виклад параграфа китайською мовою. У транскрибованому тексті назви племен і народів позначені жовтою рисою, географічні назви — зеленою, а всі інші слова — червоною. Дослідники виділяють у «Юань-чао бі-ши» три великі блоки, що сильно відрізняються одне від одного стилістично: «Родовід Чингіс-хана» (§ 1-59); «Історія» (Історія Чингіс-хана або Золота історія) (§ 60-268); «Історія» (Історія Угедей-хана) (§ 269-282). Пам'ятка має складний складовий характер. Містить фрагменти стародавніх міфів та билинного епосу, народні легенди й перекази. Приблизно третина пам'ятки написана віршами: пісні, настанови та умовляння батьків синам, клятви або присяги васалів сюзерену, посольські «слова», традиційні доброзичливості та вихваляння. Незважаючи на те, що оповідання має напівепічний характер, у ньому також наявні документальні матеріали.

Радянський сінолог і монголознавець Б. Панкратов, який зробив лінгвістично точний переклад «Юань бі-ши» російською мовою і досліджував це джерело понад 50 років, так пояснює походження назви «Таємна історія імперії Юань»: «Після повалення китайцями влади монголів розбирався палацовий архів юаньських імператорів. Знайдений в архіві рукопис пам'ятки, написаний уйгурським письмом, був зареєстрований чиновниками, що розбирали архів, під китайською назвою “Юань бі-ши” (“Таємна історія Монголів”), яку було дано їй тут же, під час реєстрації. “Таємною” вона була названа тому, що її виявили в тому відділенні палацового архіву, куди під час царювання династії Юань мали доступ лише деякі обрані монгольські сановники і де зберігалися таємні історичні документи монгольських імператорів, недоступні для китайців. Коли ж було розпочато роботу над перетранскрибуванням

цієї пам'ятки китайськими ієрогліфами, то випадкову реєстраційну назву «Юань бі-ши» було перекладено монгольською мовою»⁵. Також Б. Панкратов висунув гіпотезу, що перші три рядки пам'ятки інтерпретуються так: Юань-чао бі-ши — (написано дрібними ієрогліфами) — Таємна історія Юань — примітка; Ман-хо-лунь ню-ча та-ча-ань — (написано дрібними ієрогліфами) — Таємна історія Монголів — транскрибована примітка монгольською мовою; Чингіс хахан-у худжаур (написано великими ієрогліфами, винесено в окремий рядок, відділена порожніми рядками) — Походження Чингіс Хаана — монгольська назва твору⁶.

Варто також зазначити, що в 1403-1408 рр., за наказом китайського імператора Юнле, було створено Енциклопедію Юнле — «Юнле дадянь» (кит. 永樂大典) обсягом 22937 цзюаней, що містила найважливіші твори літератури, філософії, історії, науки та мистецтва. До цієї енциклопедії увійшло й «Юань бі-ши» у повному обсязі: китайська транскрипція, підрядник та переклад⁷. Енциклопедія зберігалася в імператорському палаці. У 1562-1567 рр. з єдиного екземпляра «Юнле дадянь» було знято копію, яка також зберігалася в палаці. 1773 р., коли, за наказом імператора Цяньлун, склали бібліотеку, виявилось, що основний екземпляр «Юнле дадянь» повністю втрачено, а копія збереглася частково. У цій частині була копія «Юань бі-ши». У Китаї наприкінці XVIII ст. «Юань-чао бі-ши» почав вивчати й досліджувати Цянь Дасінем (1728-1804 рр.), чим практично ввів її до наукового обігу. Він мав у своєму розпорядженні рукописний список, копію тексту з «Юнле дадянь» у 15

⁵ Панкратов Б. И. Предисловие // Юань-чао би-ши (Секретная история монголов) 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39.

⁶ Там само.

⁷ Таубе М. К реконструкции и переводам Mongqol-un niuca tobchiyan на европейские языки // Mongolica: К 750-летию «Сокровенного сказания». М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. С. 40.

цзюанях. Цянь Дасінь також був першим, хто написав колофон до «Юань-чао бі-ши»⁸. За правління імператора Юнчжена копію було передано до Академії Ханьлінь. У 1900 р. під час повстання Іхетуань в Академії Ханьлінь сталася пожежа, у результаті якої томи енциклопедії з «Юань бі-ши» згинули.

Слідом за Цянь Дасінем над списком «Юань-чао бі-ши» працював вчений Бао Тінбо (1728-1814 рр.). Імовірно, його список сховався до списку Цянь Дасіня. У 1805 р. він зробив звіт про текст списку — копію тексту «Юнле дадянь» із неповним екземпляром першого мінського видання пам'ятки, що належав чиновнику та вченому Цзінь Деюю, і заповнив лакуни, які були в списку з «Юнле дадянь». У 1847 р. цей список мав Хань Тайхуа, і в 1872 р. його придбав голова Російської духовної місії в Пекіні, один з основоположників російської академічної сінології — архимандрит Палладій (П. І. Кафаров). Саме П. Кафаров увів «Юань-чао бі-ши» до наукового обігу в Росії та в європейських країнах⁹, опублікувавши в 1866 р. переклад російською мовою зв'язного китайського тексту, назвавши його «Старовинне монгольське сказання про Чингіс-хана»¹⁰. Наразі рукопис зберігається в Східному відділі Наукової бібліотеки ім. М. Горького Санкт-Петербурзького державного університету¹¹. У 1962 р. його вперше опублікував Б. І. Панкратов у Видавництві східної літератури в Москві¹².

⁸ Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. С. 158.

⁹ Там само.

¹⁰ Архимандрит Палладий. Старинное монгольское сказание о Чингисхане // Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. Т. IV. СПб., 1866. С. 3-260.

¹¹ Панкратов Б. И. Предисловие // Юань-чао би-ши (Секретная история монголов) 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39; Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. С. 161.

¹² Панкратов Б. И. Предисловие // Юань-чао би-ши (Секретная история монголов) 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39.

Варто також згадати й про «Рукопис Гу» («Гу-цзяо бень» або «Вивірена копія Гу» (Gu's Certified Copy) — списки, що діляться на 12 цзюаней. Їх у 1804 р. відкрив вчений-текстолог Гу Гуан-ці (1776-1835 рр.). У бібліотеці чиновника Чжан Сян-юня (правителя Лучжоу) він виявив чудово збережений список, що був знятий транспарантом із мінського ксилографічного видання. У 1805 р. Гу Гуан-ці зняв із нього копію, звірив її зі списком Цянь Дасіня, що є копією тексту з «Юнле дадянь», і виявив багато різночитань. Гу Гуан-ці дійшов висновку, що ця копія краща за список з «Юнле дадянь» як за якістю тексту, так і за розташуванням параграфів. Під час роботи Гу Гуан-ці наприкінці кожного розділу позначав кількість аркушів і дату закінчення звірення глави та ставив свою печатку. Наприкінці копії він написав колофон¹³. У колофоні Гу Гуан-ці вперше використав назву «Юань-чао бі-ши», хоча раніше завжди використовувалася назва «Юань бі-ши». Коли ж у 1933 р. в імператорському палаці в Пекіні знайшли 41 аркуш мінського друкованого видання «Юань-чао бі-ши», то виявилось, що список Гу Гуан-ці можна вважати найбільш надійним, що сягає першого друкованого видання пам'ятки¹⁴.

Наприкінці ХІХ ст. оригінал «Гу-цзяо бень» опиняється в ученого-колекціонера Шен-юя (1850-1900 рр.). Взимку 1885 р. Лі Вен'тянь (1834-1895 рр.) та Вен' Тін-ші (1856-1904 рр.) здобули можливість зняти копії з «Гу-цзяо бень», після чого Лі Вен'тянь написав коментар під назвою «Юань-чао бі-ши чжу», який було опубліковано в 1896 р. Після смерті Шен-юя його бібліотека була розформована та втрачена. Однак оригінал «Гу-цзяо бень» не-

¹³ Панкратов Б. И. Предисловие // Юань-чао би-ши (Секретная история монголов) 15 цзюаней. Т. 1. М.: Институт народов Азии, 1962. С. 7-39; Мункуев Н. Ц. Китайский источник о первых монгольских ханах. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1965. С. 159.

¹⁴ Borjigijin, U. Some Remarks on Gu's Certified Copy of The Secret History of the Mongols // Humanitarian Vector. 2013. № 2 (34). С. 121.

сподівано опинився в бібліотеці шанхайського видавництва «The Commercial Press», яке в 1936 р. видало його фотолітографічним способом у складі третьої серії Сибу цункань (кит. 四部叢刊). Оригінал «Гу-цзяо бень» щасливим чином зберігся в період Другої світової війни, оскільки під час бомбардування японцями Шанхая будівлі «The Commercial Press» було зруйновано, а «Гу-цзяо бень» зник із бібліотеки¹⁵. Найбільш близьким до оригіналу вважається список пам'ятки, що зберігається в Національній бібліотеці Китаю під номером 7394 й називається «Рукопис Гу» чи «Гу-цзяо бень» або «Вивірена копія Гу» (Gu's Certified Copy).

Крім того, Вень Тін-ші зняв зі свого списку копію і подарував її у 1902 р. японському сінологу Найто Торадзіро. Він також зробив копію зі свого списку та подарував її японському вченому Нака Мітію, який 1907 р. опублікував японський переклад «Юань-чао бі-ши», забезпечивши його численними коментарями. На сьогодні копія «Гу-цзяо бень», зроблена Найто Торадзіро, зберігається в бібліотеці Інституту гуманітарних досліджень Університету Кіото в Японії¹⁶. Після смерті Вень Тін-ші його копія перейшла у володіння колекціонера-бібліографа Е. Дехуея (1864-1927 рр.), який у 1908 р. опублікував її ксилографічним способом. У 1942 р. текст цього ксилографа (з виправленнями) був виданий набірним шрифтом японцем Сіраторі Куракіті. Копія Вень Тін-ші довгий час зберігалася в приватних руках, а у 2009 р. її продали на аукціоні в Пекіні (ім'я покупця невідоме).

У детальній структуризації твір, як правило, умовно поділяють на 13 розділів:

- I) Походження роду, народження Темужіна та його дитинство;
- II) Юність Темужіна. Гіркі переживання;

¹⁵ Там само. С. 122.

¹⁶ Там само. С. 121.

III) Союз із Ван-ханом. Знищення меркитів. Темужін приймає ім'я Чінгіс Хаана групи монгольських родин;

IV) Ворожа коаліція на чолі з Джамухою і Тайчіудою;

V) Подальші бої в степах. Онг-чан входить у табір ворога. Знищення татарів;

VI) Битва при Хархалзан-Елет. Втеча і несподівана перемога Чінгіса над його ворогами. Знищення хереїдів;

VII) Смерть Ван-хана. Перемога над найманами та меркітами;

VIII) Втеча Хучулуга. Смерть Джамухи. Чінгіс Хаан — правитель народів Монголії. Становлення імперії. Принципи організації армії та державного управління;

IX) Відзнаки, нагороди та ласки для товаришів. Організація охорони.

X) Уйгури під владою Чінгіс Хаана. Боротьба з лісовими народами. Смерть шамана Теб-Тенгрі;

XI) Війна з юрдженцями. Великий військовий похід проти Хорезмської держави;

XII) Завоювання Тангутської держави Сі-Ся, Північного Китаю, Середньої Азії. Смерть Чінгіс Хаана;

XIII) Угедей-хан і подальші війни на Заході. Завоювання Китаю династії Цзінь. Накази та реформи нового правителя.

Загалом «Таємну історію Монголів» умовно поділяють на три частини.

Перша — генеалогічна, де представлений родовід Чінгіс Хаана у двадцяти з лишком поколінь, що йдуть углиб століть. Вказується не лише генеалогія предків Чінгіс Хаана, а й інших родів, що походили, як і вони, від легендарного Борте-Чоно та його дружини Гоо-марал. Твір починається з напівміфічної генеалогії Темужіна. За легендою, сіро-блакитний вовк і лань із волі Всевишнього Неба породили першого монгола на ім'я Борте-Чоно. Вони й

стали також предками духу роду й усіх Монголів. До того ж це не просто перелік імен чи схема генеалогічного дерева. У багатьох випадках викладаються різні подробиці або пояснюється етимологія імен засновників майбутніх родів та племен. Незважаючи на свою стислість, перша, генеалогічна частина торкається історії поколінь протягом декількох століть.

Друга — розповідь про XII-XIII ст. Ця частина твору є основною і найбільшою за обсягом, де оповідаються події шести–семи десятиліть, пов'язаних із Темужіном, або Чінгіс Хааном, його оточенням та супротивниками. Події безпосередньо повідомляють про діяльність Чінгіс Хаана в Монголії та завоювання, соратників і ворогів, становлення імперії — Улусу Великих Монголів. Тут кардинально змінюється характер оповіді: вона стає докладнішою, уважнішою до деталей, поведінки та характеру людей, до навколишнього світу. Усі ці подробиці викладаються не просто так, а у зв'язку з розвитком дії, аби точніше прояснити його. Сюжет захоплює увагу читача своєю динамікою та драматизмом. Водночас не втрачається відчуття правдивості й реальності подій та людських долі.

Характерно, що автор, вказуючи на державну мудрість і справедливість Чінгіс Хаана, не забуває згадати і про його слабкості людські: боягузтво і мстивість, підступність у вбивствах, неповагу до батьків і нелюбов до родичів, підозрілість і злісність. Водночас усі перемоги, здобуті Монголами не під безпосереднім керівництвом Чінгіса, все-таки приписуються в належній похвалі в заслугу Великому Ханові. Читачеві буде цікаво побачити роль в історії тогочасної Азії християн-несторіян і особливий пієтет автора до давньомонгольських традицій та доблесті, як і до інституту новонародженої державності, що освячується неприхованим патріотизмом.

Яскраво і барвисто, динамічно і драматично-художньо змальовуються бої та битви. Кожна битва описується по-новому, залежно від співвідношення сил, тактики та стратегії, місця, де вона відбувається, і навіть від настрою та мотивів її учасників. Люди в битвах зображені характерно живими з усіма притаманними їм рисами і відчуттями, як то хоробрість чи боягузтво, розум чи дурість, а висліди боїв означаються автором подібними якостями тих персонажів і героїв, але є результатом і підготовки задовго до самих битв та війн. Окрім того, глибоко змальовано політичні процеси, пошуки союзників, дипломатичні зусилля, розвідка й навіть інформаційна війна. Захоплює також опис повсякденного життя Монголів.

Звернено окрему увагу й на психологічну роботу Чінгіс Хаана перед вирішальною битвою зі своїми воїнами, союзниками і ворогами. Зокрема оповідається про послів, яких він надіслав до всіх племінних вождів ворожої коаліції. Для кожного знаходить ті слова, які, сіючи сумніви, позбавляють їх душевного спокою. Прозова, епічно спокійна «об'єктивна» розповідь постійно змінюється віршованими фрагментами, що за стилістикою нагадують то пісні, то ліричні монологи, то шаманські закликання чи героїчну епіку. Водночас не втрачається основна канва твору, зосередження на головній темі, діяннях і помислах героїв. Усе це додає своєрідного оригінального духу й неповторного забарвлення творові.

Часовий період межі XII-XIII ст. охоплює дещо інша стилістика, більш подібна до жанру хроніки, що торкається масштабів державного життя та завдань і переходить до документалізму: з'являються укази Чінгіс Хаана, його монологи подяки заслуженим сподвижникам, державницька думка тощо.

Третя частина твору — про правління й нові завоювання вже Угедей-хана, середнього, третього, сина і наступника Чінгіс

Хаана. Йдеться про походи монгольських полководців і самого Угедея. Зокрема й про те, як Батий поскаржився Угедей-хану на зарозумілу поведінку його сина Гуюка після підкорення Русі та як Великий Хан прийняв бік Батия й нагримав докорами й по-вчаннями на сина. Прикметно, що автор не приховує суперечок чи неприємних сварок у колі ханської родини, нібито підкреслюючи і застерігаючи їхнім описом майбутні передчуття щодо єдності серед чінгісидів та загрози імперії монголів через це. Надзвичайно цікавим є виклад визнання Угедей-ханом своїх чотирьох найбільших досягнень і чотирьох непробачних помилок та гріхів. Серед заслуг він називає як військові, так і інфраструктурні досягнення: завоювання Північного Китаю, встановлення по всій неосяжній імперії перегінних ямських станцій і доріг, влаштування в безводних місцях криниць та налагодження зрошувальних каналів, а також запровадження однакової структури місцевої влади. Серед своїх недоліків Угедей вказує власне п'янство (незважаючи на те, що сидячи на батьківському троні, дозволив вину себе перемогти), хтивість до жінок (піддавшись жіночим чарам, велів привозити собі дівчат з улусу дядька), несправедливу смерть обмовленого недругами одного з вірних соратників Чінгіс Хаана й, нарешті, жадібність (брати справедливо дорікали йому за те, що через скупість, мисливський видобуток не йшов до них, бо Угедей наробив огорожі та стіни, перешкоджаючи свободі народженням із волі Неба та Землі звірів). Зрештою автор твору підсумовує, як було створено Монгольську імперію.

Водночас необхідно зауважити, що «Таємна історія Монголів» у трактуванні та викладі деяких важливих подій або ж характеристики певних діячів суттєво відрізняється від історії офіційної, викладеної. Наприклад, в «Алтан дебтер», монгольський текст якої

не зберігся, але ліг в основу «Збірника літописів» Рашид ад-Діна¹⁷, та в «Юань ші», на що свого часу звертав увагу ще Л. Гумільов¹⁸. Тому, читаючи це (чи інше) тогочасне джерело з історії монголів і Монгольської імперії, варто пам'ятати, що писалося воно в епоху напруженої боротьби різних угруповань усередині Улусу Великих Монголів та міжусобних чвар самих чінгисидів. Автор «Таємної історії», безперечно, не лише відображав це протистояння та інтриги, а й, безумовно, брав у них участь і вочевидь, попри прагнення «об'єктивності» (що сама по собі є відносною навіть за сучасних стандартів літописання), мав і провадив певну політико-ідеологічну спрямованість та суб'єктивне бачення подій.

Водночас дослідники монгольської історії вважають текст цього твору надзвичайно важливим через багатство інформації, яку він містить, про етнографію, географію, мову, літературу та різноманітні аспекти монгольської культури. Із погляду його цінності для галузі лінгвістичних досліджень він вважається унікальним серед монгольських текстів як приклад, вільний від впливу буддизму, поширеного в пізніших текстах тощо. «Таємна історія Монголів» особливо цінується за яскраві й реалістичні зображення повсякденного життя племен та організації монгольської цивілізації у XII-XIII ст., доповнюючи інші первинні джерела, доступні перською та китайською мовами¹⁹. Хоча його цінність як історично точного джерела є спірною: якщо деякі експерти, наприклад Р. Груссе, оцінюють текст також позитивно в цьому плані, інші, наприклад І. де Рашевільц, вважають, що цінність джерела полягає насамперед у його «вірності опису життя монгольських

¹⁷ Петрушевский И. П. Рашид ад-Дин и его исторический труд // Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. 1. М.;-Л., 1952. С. 25.

¹⁸ Гумилёв Л. Н. *Татаро-монголы в Азии и Европе. Сборник статей.* М., 1970. С. 455-474.

¹⁹ Bela Kempf. Review // Acta Orientalia. 2006. Vol. 59. No 4. P. 493.

племен»²⁰, а А. Вейлі навіть стверджував, що «історична цінність “Таємної історії” майже нульова»²¹.

Менше з тим, незаперечним і доконаним є те, що ця унікальна пам'ятка містить багатий матеріал про стан монгольського суспільства XII-XIII ст., про суспільний лад Монголів, особливості господарювання, виробництва та соціальні відносини того часу. У ній закарбовано цінні відомості про політичний та військовий устрій, про війни між племенами та рівень суспільного світогляду, духовну культуру тощо. За значущістю інформації «Таємну історію Монголів» можна порівняти з такою найбагатшою пам'яткою, як китайський твір «Шень-у цінь-чжен лу», що має незмінне значення для відтворення історії династії Юань у Китаї, та з твором Рашид ад-Діна «Джамі ат-Таваріх», незамінним для висвітлення історії Ільханов у Персії.

«Таємна історія Монголів» зберегла для сучасних дослідників безліч відомостей про фонетику й граматику монгольської мови тієї епохи. Відтворення кожного слова, у тому числі термінів і власних імен, здійснене авторами епохи династії Мін, досить точно відображає граматику та рівень розвитку монгольської літературної мови. Як вказують дослідники, китайська транскрипція правильно й точно відобразила специфіку монгольської мови, особливо старовинних слів. Наявність їхнього китайського транскрипту сприяє кращому розумінню змісту давньомонгольських термінів та понять. До того ж, як відомо, «Таємна історія Монголів» є не лише історичним твором, а й першим твором народної літератури Монголів з її потужними епічними (фольклорними) коріннями.

²⁰ Rachewiltz, Igor de. *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. Canberra: University of Wisconsin-Madison, 2015. 268 p.

²¹ Waley A. *The secret history of the Mongols: and other pieces*. London: House of Stratus, 2002. 353 p.

Відтак літературне, культурне, етнографічне, історичне та теологічне значення «Таємної історії Монголів» як унікального джерела з вивчення багатогранної минувшини монгольського та інших народів важко переоцінити. Не дивно, що у 2004 р. уряд Монголії постановив, що копія «Таємної історії Монголів», вкрита золотими пластинами, має бути розміщена в урядовій будівлі держави.

Нині існує вісім наукових варіантів відновленого в повному обсязі середньомонгольського тексту²²: Е. Геніша²³, С. А. Козіна²⁴, Сіраторі Куракіті²⁵, Ц. Дамдинсуре²⁶, П. Пелліо²⁷, Л. Лігеті²⁸, І. де Рахевільца²⁹, Т. Дашцедена³⁰. Загалом на сьогодні є понад 30 як літературних, так і наукових перекладів «Таємної історії Монго-

²² Таубе М. К реконструкции и переводам Mongqol-un niuca tobchiyan на европейские языки // *Mongolica: К 750-летию «Сокровенного сказания»*. М.: Наука. Издательская фирма «Восточная литература», 1993. С. 40.

²³ Haenisch E. *Manghol un Niuca Tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ye Teh-hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt*. Lpz., 1935; Haenisch E. *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen*. Lpz., 1939; Haenisch E. *Die Geheime Geschichte der Mongolen. Auseiner mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Flu. Erstmalig überetzt und erlautert*. Lpz., 1941.

²⁴ *Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 года под названием Mongrol-un Niruča tobčiyau*. Юань Чао Би Ши. *Монгольский обыденный изборник* / Пер. С. А. Козина. Т. 1. М.; Л.: Издательство Академии наук СССР, 1941.

²⁵ Сиратори Куракити. *Онъяку мобун гэнтё хиси. A Romanized Representation of the Yuan-ch'ao-pi-shih (A Secret History of the Mongols) in the Original Mongolian Sound*. Т. VIII (Series C). Tokyo: The Toyo Bunko Publications, 1942.

²⁶ Дамдинсурэн. *Mongqol-un niuča tobčiyau. Улаанбаатар*, 1947; Дамдинсурэн. *Монголын нууц товчоо*. Улаанбаатар, 1957.

²⁷ Pelliot P. *Histoire secrète des Mongols, restitution du texte mongol et traduction française des chapitres I à VI*. Paris: Adrien-Maisonneuve, 1949.

²⁸ Ligeti L. *A mongolok titkos története*. Budapest, 1962; Ligeti L. *Histoire secrète des Mongols*. T. I. *Monumenta linguae mongolicae collecta*. Budapest, 1971.

²⁹ Rachewiltz, Igor de. *The Secret History of the Mongols // Papers on Far Eastern History*. The Australian National University. Department of Far Eastern Studies, 1971. September (vol. 4); 1972. March (vol. 5); 1974. September (vol. 10); 1976. March (vol. 13); 1977. September (vol. 16); 1978. September (vol. 18); 1980. March (vol. 21); 1981. March (vol. 23); 1982. September (vol. 26); 1984. September (vol. 30); 1985. March (vol. 31); Rachewiltz, Igor de. *Index to the Secret History of the Mongols*. Vol. 121. (Uralic and Altaic Series). Bloomington: Indiana University Publications, 1972a; Rachewiltz, Igor de. *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century / Shorter version edited by John C. Street*. University of Wisconsin–Madison. Books and Monographs, 2015.

³⁰ Дашцэдэн Т. *Сокровенное сказание монголов / Транскрибированное издание Т. Дашцэдэна = Монголын нууц товчоо / Галиглаж хэвлүүлсэн Т. Дашцэдэн*. Улаанбаатар, 1985.

лів» багатьма сучасними мовами (монгольською, англійською³¹, німецькою, польською³², французькою, угорською, російською, казахською, китайською, японською, бурятською та ін.), до яких цією публікацією уперше додається її українськомовний варіант.

Українське видання «Таємної історії Монголів» є вітчизняним внеском у розкриття таємниць та донесення до наукового й широкого загалу цієї перлини світової історико-культурної спадщини українською мовою. Книга, поза сумнівом, стала знаковою подією у просвітницькому просторі сучасного суспільства, якому відкриє нові обрії на небосхилі розуміння складних і захопливих віх зі сивої давнини поступу людства.

---

³¹ Cleaves, F. W. *The Secret History of the Mongols. For the First Time Done into English out of Original Tongue and Provided with Exegetical Commentary. Vol. I.* Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1982.

³² *Tajna historia Mongołów. Anonimowa kronika mongolska z XIII wieku, Przełożył z mongolskiego, wstępem i komentarzami opatrzył Stanisław Kałużyński, wyd. I 1970.*

I

[Родовід Темужіна, майбутнього Чінгіс Хаана.
Заручини, кохання на все життя.
Отруєння батька.]

1. Пращур Чінгіс¹ Хаана — Бөрте-Чоно² — народився волею Всевишнього Неба. З дружиною Гоо-марал³ прийшли вони, перейшовши Тенгіс⁴, і кочували біля витоків річки Онон і підніжжя гори Бурхан Халдун. І народився в них Батачіхан⁵.
2. Син Батачіхана — Тамача⁶. Син Тамачі — Хорічор-мерген⁷. Син Хорічор-мергена — Уужим-буурал⁸. Син Уужим-буура-ла — Саліхачуу⁹. Син Саліхачуу — Іх Нүден¹⁰. Син Іх Нүде-на — Семсочі. Син Семсочі — Харца¹¹.

¹ Чінгіс — чін — сильний, міцний, щирий, чесний, справедливий, гідний. Закінчення «гіс» означає «най» (найчесніший). Денгізік (Денігізіх, Діккіз, Дензік) — один із синів Атілли, правителя Хуннів (Гуннів). Тінгіз — один із правителів після Атілли. Одним із синів Огуз Кагана був Тенгіс. За «Збірником літописів» Рашид-ад-Діна, «Огуз мав шість синів, імена їхні слідуєть у такому поділі й порядку: Кун, Ай, Юлдуз, Кок, Так, Денгіз» — «сонце», «місяць», «зірка», «небо», «гора», «море».

² Чоно — чіно — вовк.

³ Гоо-марал — прекрасна, дивовижна лань.

⁴ Тенгіс — море, океан. Існує річка Тенгіс на півночі від озера Байкал.

⁵ Батачіхан — Бата-Чаган, Батцагаан, Бедечіхан, нойон Біда, Бадачіхан. Бідечі хан у літописі XVIII ст. «Шара Туджи» — «... той народ, порадившись між собою, обрали його нойоном.»

⁶ Тамача — Тамачі. Тама — воїн знатного походження. Звання Кидань (тюрк.).

⁷ Мерген — влучний.

⁸ Буурал — сивий, сірий.

⁹ Саліхачуу — можливо, «як вітер», салхі — вітер.

¹⁰ Іх Нүден — великоокий. Має значення «мудрий, хто передбачає, знає».

¹¹ Харца — харц — погляд, хар — дивитися, хар — чорний, харцага — крече, харуул — караул, варта.

3. Син Харци — Боржігдай-мерген. Боржігдай-мерген із дружиною Монголжін-гоо¹² народили сина на ім'я Торголжін-баян¹³. Торголжін-баян із дружиною Борогчін-гоо мали молодого слугу на ім'я Боролдай-суялбі¹⁴, пару буланих скакунів. У Торголжін-баяна народилося двоє синів — Дува-сохор¹⁵ і Дово-мерген¹⁶.
4. Дува-сохор мав посеред лоба одне око¹⁷, яким він бачив за три кочовища.
5. Якось Дува-сохор із молодшим братом Дово-мергеном зійшли на гору Бурхан Халдун, і з вершини Дува-сохор побачив людей, що кочували в бік річки Түнхелег.
6. Дува-сохор мовив: «Спереду на прикрашеному возі кочівників сидить молода красуня. Якщо вона не засватана, попрошу її для тебе, мій брате Дово-мергене!». І послав Дово-мергена дізнатися.
7. Спустився Дово-мерген до людей і справді побачив юну вродливу дівчину вельможного роду й до того ж не засватану. Звали її Алан гоо¹⁸.

---

¹² Гоо — прекрасна, красуня, велична (гоа, гуа).

¹³ Торголжін-баян — торго — шовк, баян — багатий, торгод — торкі, торкська.

¹⁴ Боролдай — бурий, простий. Суялбі — хирлявий, у двогорбого верблюда горби опадають (суялах) навесні, коли запаси жиру вичерпуються.

¹⁵ Дува-сохор — Дува-сліпий (див. також виноску-пояснення 17).

¹⁶ Дово-мерген — Дов, Добо, Добу, Добун-мерген (мерган).

¹⁷ Тут мається на увазі одноока людина, проте не в розумінні міфічного циклопа, відомого європейцям із грецької міфології, а здебільшого — людина з одним зрячим оком, що є наслідком певного рідкісного генного зрушення тощо.

¹⁸ Алан гоо — Алан гоа, Алун гоа, Алангоо, Алун гуа, Алан гуа — прекрасна аланка. (Ариан, Арьан — кит.).

8. То були люди Хорілардай¹⁹-мергена. Народилась Алан гоо у віддаленому Баргужін Төхөм²⁰, на землі народу хорі-түмед²¹, у місцевості Аріг ус²², у нойона²³ Хорілардай-мергена та його дружини Баргужін-гоо. Матір Алан гоо була дочкою Баргудай-мергена, вождя, засновника роду Баргужін²⁴, і її видали заміж за Хорілардай-мергена, нойона хорі-түмедів.
9. У хорі-түмедів почалися чвари й розбрат через нестачу на угіддях для полювання соболів, білок та іншої звірини. Тож Хорілардай-мерген вирішив відокремитися зі своїм родом Хорілар²⁵ і перекочувати на землі народу уріанхай до гори Бурхан Халдун, яка славилася своїм полюванням. Хорілардай хотів зустрітися з Шінч-баяном з племені уріанхай, котрий поставив ідола володарю гори Бурхан Халдун і який був хазяїном тутешньої місцини. Тут Дово-мерген і попросив руки Алан гоо, що народилася на землі Аріг ус, дочки нойона хорі-түмедів Хорілардай-мергена, і так вона стала йому дружиною.
10. Алан гоо перейшла жити до Дово-мергена й народила йому двох синів, яким дала імена Белгүнүдей та Бүгүнүдей²⁶.

---

¹⁹ Хорілардай — Хорілордой, Хорілартай, Хорілдай, із роду Хорів.

²⁰ Баргужін Төхөм — Баргуджін тукум, Баргуджін токум. Місцевість із такою назвою є біля озера Байкал, у Бурятії.

²¹ Хорі-түмед — Хорі-тумати, (түмед — десятки тисяч), десятки тисяч сімей Хорів, численні Хорі. Споріднена Нірунам, із часів ханства Рюран 330–555 рр. (Rouran Khaganate).

²² Аріг ус — ус — вода. Арігійн гол — річка на схід від озера Хөвсгөл (Хубсугул). Арик — водний канал у Середній Азії та Закавказзі.

²³ Нойон (монг. Ноён) — вельможний пан.

²⁴ Баргужін — баргуджін, баргу, баргути, барга, барат — древній монгольський народ (монг. Бар — тигр).

²⁵ Хорілар — Хорілор, рід Хорів.

²⁶ Белгүнүдей та Бүгүнүдей — Бельгунотай і Бугунотай.

11. Старший брат Дува-сохор мав чотирьох синів. Через деякий час Дува-сохора не стало. Після його смерті чотири сини Дува-сохора, образивши сім'ю Дово-мергена й розірвавши родинні зв'язки, перекочували до іншої місцини. Так було створено рід Дөрвөн²⁷, рід чотирьох.
12. Якось, зійшовши в пошуках дичини на Довцог, Дово-мерген зустрів уріанхайця, який смажив печінку й ребра вбитого оленя.
13. І сказав йому: «Друзе, поділися здобиччю!». Той залишив собі шкуру й груди оленя, а решту м'яса віддав Дово-мергену.
14. Дово-мерген нав'ючив м'ясо на коня, рушив далі й дорогою зустрів бідняка зі сином.
15. «Хто ти?» — спитав Дово-мерген, і чоловік відповів: «Я баяд²⁸ на ім'я Маліг. Переживаю скрутні часи, дай мені оленини, а я віддам тобі свого сина».
16. Погодився Дово-мерген, віддав йому оленяче стегно й узяв хлопця собі за слугу.
17. Через деякий час Дово-мерген помер. Коли Дово-мергена не стало, Алан гоо без чоловіка народила трьох дітей. Синів звали Буха-хатагі²⁹, Бухату-салжі³⁰ і Бодонцор³¹-мунхаг³².

²⁷ Дөрвөн — четверо. Дөрвөн, Дурвун — рід чотирьох. Множина — Дөрвөд, Дурвуд, Дурут.

²⁸ Баяд — множина від Баян (багатий), древній монгольський рід, відомий із часів Хунн (баят, баягуд, баялагчі, баюд, баягід, баягір).

²⁹ Буха-хатагі (Баха-хатагі) — рід хатагін Бугу-Хадагі.

³⁰ Бухату-салжі — рід Салжі, множина — Салжіуд, Бухату-Салчжі, Бухата-салжі.

³¹ Бодонцор (Бодончар) — приблизно 970 року народження, засновник роду Боржігін (Борджігін), пращур Чінгіс Хаана. www.mongoltoli.com

³² Мунхаг — простак.

18. Двоє старших синів, Белгүнүдей і Бүгүнүдей, що народилися від Дово-мергена, стали міркувати: «Наша матір без рідних і двоюрідних братів батька та без нового чоловіка народила трьох синів. Окрім баяда Маліга, інших чоловіків поряд із нами немає. Отож сини від нього». Алан гоо дізналася про ці розмови.
19. Одного весняного дня зварила вона в'ялену баранину, зібрала разом Белгүнүдея, Бүгүнүдея, Буха-хатагі, Бухату-салжі і Бодонцор-мунхага, посадила їх поряд, дала кожному по стрілі й мовила: «Зламайте!». Одну стрілу кожен легко зламав. Після цього вона дала їм в'язку з п'яти стріл і мовила: «Зламайте!». Усі п'ятеро по черзі намагалися, але не змогли зламати в'язку.
20. Тоді Алан гоо мовила: «Ви, двоє, Белгүнүдею і Бүгүнүдею, подейте, буцімто я народила цих трьох синів без чоловіка, робите здогади від кого вони, обмовляєте мене. Ви маєте на це право.
21. Але ви не знаєте, як було насправді. Щоночі через димар юрти³³ приходив до мене світлий жовтий чоловік і гладив мені утробу, і його світло проникало в утробу мою. Йшов він від мене поміж місяцем і сонцем, виляючи, мов жовтий пес. Тож не меліть дурниць. За всіма ознаками, це сини Неба.

*Чи можна рідню рівняти
з черню смертною
Як стануть ханами над усіма,
То прозріють ваші очі!».*

³³ Юрта — традиційне кочове житло.

22. І мовила Алан гоо п'ятюм своїм синам повчальні слова: «Ви, п'ятеро юнаків, єдиноутробні сини мої. Ви як ці п'ять стріл. Поодинці вас кожен легко здолає. Станете одним цілим, як ця в'язка, — ніхто вас легко не здолає». Невдовзі її не стало.
23. Після того, як Алан гоо не стало, п'ятеро братів почали ділити худобу. Четверо — Белгүнудей, Бүгүнудей, Буха-хатагі та Бухату-салжі — поділили все між собою. А Бодонцор-мунхага не визнали ріднею і нічого йому не дали.
24. Коли Бодонцора не визнали ріднею, він подумав: «Що я тут роблю?», сів на норовливу булану в яблуках коняку з рідким хвостом і рушив у бік річки Онон. «Або жити, або померти», — міркував Бодонцор. Дістався він до місцини Балжийн Арал і поставив там солом'яний курінь.
25. Живучи там, спостерігав за яструбом, коли той ловив і шматував куріпок. Змайстрував Бодонцор із кінського хвоста сільце, упіймав птаха та й приручив.
26. Коли не мав, що їсти, Бодонцор стріляв дичину, яку заганяли в ущелину вовки. Іноді харчувався навіть залишками вовчої здобичі й годував ними свого яструба. Так минув рік.
27. Прийшла весна. Коли повернулися перелітні птахи, Бодонцор почав випускати на них свого яструба. Дичини було так багато, що він не міг усього з'їсти. Тому він

*Качок і гусей на кожному пеньку порозкладав,
На кожну гілку настромив,
Аж дух повсюди пішов.*

28. З-за гори Дүйрен до річки Түнхелег перекочували якісь люди. Бодонцор залишав у них удень яструба й ходив до тих людей пити кумис і молоко, а вночі повертався до свого куреня.
29. Ці люди попросили Бодонцора віддати їм яструба, але він не погодився. Люди не питали Бодонцора, хто він і звідки прийшов, а Бодонцор не питав їх, хто вони такі.
30. Старший брат Буха-хатагі знав, що Бодонцор-мунхаг подався в бік річки Онон, прийшов туди в пошуках брата і спитав у кочівників, які жили на березі річки Түнхелег, чи не бачили вони, бува, такого-то хлопця на такій-то коняці?
31. Ті відповіли: «Є тут і кінь, і чоловік, схожий на того, кого ти шукаєш. А ще він має яструба. Він приходить до нас кожного дня пити кумис, а на ніч іде хтозна-куди. І коли вітер дме з північного заходу, до нас, наче сніг, летить пір'я птахів, яких уполював його яструб. Отже, він неподалік. Невдовзі має прийти. Зачекай».
32. Спливло небагато часу, і з'явився чоловік, що піднімався вгору річкою Түнхелег. Коли він наблизився, виявилось, що це Бодонцор. Буха-хатагі впізнав брата, забрав його із собою, і вони пустили коней у бік річки Онон.
33. Їде за братом Бодонцор і мовить:
«Брате, брате, добре коли
людина має голову,
а деел³⁴ має комір».

Буха-хатагі не звернув уваги на його слова.

³⁴ Деел — дебел, дегел — традиційне монгольське вбрання з довгим подолом. Деглен (дегелен) — ошатний. Деглий — чапля.

34. Тоді Бодонцор повторив їх, але брат не послухав його. Згодом Бодонцор повторив їх знову. У відповідь брат сказав: «Чого ти весь час торочиш те саме?»
35. І тут Бодонцор мовив: «Ті люди, що живуть біля річки Тунхелег, і числом невеликі, і мешкають кожен сам по собі, ні голови, ні гомілок — усі рівні. Простакуваті вони. Давай підкоримо їх!».
36. Брат озвався: «Повернемося додому, порадимося з братами й захопимо їх».
37. Вдома брати порадилися між собою та й рушили у зворотню путь. Першим ішов Бодонцор.
38. Бодонцор, простуючи на чолі братів, захопив вагітну жінку і спитав її: «Хто ти така?». Жінка відповіла: «Я Жарчууд³⁵ із племені Аданхан Уріанхай³⁶».
39. П'ятеро братів захопили цих людей, їхніх коней та худобу й зробили своїми слугами.
40. Вагітна жінка, коли прийшла в юрту до Бодонцора, народила сина. Назвали його Жажирадай, бо був він жад³⁷. Від нього пішов рід Жадаран. Жажирадай мав сина на ім'я Тугудай. Син Тугудая — Бурібулчір. Син Бурібулчіра — Хар-хадаан. Син Хар-хадаана — Жамуха³⁸. Усі вони — рід Жадаран.

³⁵ Жарчууд — жарчід, можливо, має значення «з ковалів». п. 100: «... старий Жарчуудай із уріанхайців із ковальськими міхами на плечах».

³⁶ Аданхан Уріанхай — зараз у незначній кількості живуть на Хөвсгөл (озеро Хубсугул) та Алтай, колись зустрічалися на Хентій.

³⁷ Жад, жат, зад — чужий, чужинець. Зад, жад ірген — людина чужого роду. Жад — спис.

³⁸ Жамуха — згадуються чотири покоління до народження Жамухі, друг дитинства, він двічі побратався з Темүжіном. Головний суперник Темүжіна на ханський трон над монголами.

41. Ця жінка народила сина й від Бодонцора. А що був він сином полонянки, його назвали Баарідай. Від нього пішов рід Баарін³⁹. Син Баарідая — Чадахул. Він мав багато жінок, які народили йому чимало, як мене⁴⁰, синів. І стали вони родом Менен⁴¹ Баарін.
42. Белгүнудей започаткував рід Белгүнуд. Бүгүнудей започаткував рід Бүгүнуд. Буха-хатагі започаткував рід Хатагін⁴². Бухату-салжі започаткував рід Салжіуд. Бодонцор⁴³ заснував рід Боржігін.
43. Перша дружина Бодонцора народила сина на ім'я Хабіч, якого прозвали Барім-шіїрт⁴⁴. Служниця, яку привела матір Хабіч-багатура⁴⁵ як посаг, стала наложницею Бодонцора й народила сина. Назвали його Жеүредей⁴⁶. Ще за життя Бодонцора йому було надано право брати участь у родовому ритуальному обряді зүхел.
44. Коли Бодонцора не стало, Жеүредея, оскільки він був сином жінки з народу аданхан уріанхай, відлучили від родового обряду. Від нього пішов рід Жеүрейд.

---

³⁹ Баарін, багарін. Слова з коренем баар переважно мають значення «не дуже (відповідний, надійний)». (Барь, барін — монг. керувати, будувати, тримаючи).

⁴⁰ Мене — менехей (застаріле монгольське «жаба»).

⁴¹ Менен — численний (аварськ.).

⁴² Хатагін — Хатігін, Хатгін.

⁴³ Бодонцор (Бодончар) зробився ханом улусу Бида (старовинна держава монголів).

⁴⁴ Барім-шіїрт — той, хто має товсті гомілки.

⁴⁵ Багатур — Модунь Шаньюй Байтур, титул засновника імперії Хунн (234–174 рр. до н. е.). Багатур каган — правитель Хазарського каганату (750–760 рр.) «Історія Хазар», М. І. Артамонов; п. 38 печатка Міхаеля багатура, X ст. — The Voices of Medieval Bulgaria, Seventh-Fifteenth Century by Kiril Petkov. Есугей Багатур — батько Чингіс Хаана. (Баатар, бахадур, баторі, батор, батир, багур, боотур, бахадір).

⁴⁶ Жеүредей — жігүүр — крило, крилатий.

45. Син Хабіч-багатура — Менен-тудун. Менен-тудун мав семеро синів: Хачі-Хүлег⁴⁷, Хачін, Хачуу, Хачула, Хачіун, Харалдай і Начін-багатур.
46. Син Хачі-Хүлега — Хайду — народився від матері Номулун. Сином Хачіна був Ноєгідай. А що він був пихатий, як нойон⁴⁸, то й став засновником роду Ноєхон. Син Хачіу — Баруладай. Він був огрядний і любив поїсти. Баруладай започаткував рід Барулас. Син Хачула теж був ненажерою, тому першого прозвали Их-Барула, тобто Великою ненажерою, а другого Өчүүхен-Барула, Малою ненажерою. Їх прийняли до роду Баралас, очільниками якого були Ердепт⁴⁹-Барула і Төдөй-Барула. Сини Харалдая не визнавали ані старшинства, ані порядку, як зернятка рису, тому й стали родом Будаад⁵⁰ Син Хачіуна — Адархідай. Його родом став рід Адархін, через постійний адар⁵¹. з іншими братами. Сини Начін-багатура Уруудай і Мангудай стали родом Урууд⁵² і родом Мангуд⁵³. Від першої дружини Начін-багатура народилися Шіжуудай і Доголдой.

---

⁴⁷ Хүлег — титул. Хулуг — славний, могутній (за давньотюркським словником 1969 р.). Хайсан Хаана Их Монгол імперії (Юанська династія) звали Хүлег Хааном. Варто зауважити, що Юанська династія (Улус Юань) була правлячою саме монгольською верхівкою в тій частині великої Імперії Монголів, що територіально мала столицею місто Жунду (сучасний Пекін і нині — територія сучасного Китаю, через що за новітніх часів часто бувають неправильні трактування її як династії Китайської).

⁴⁸ Нойон — монг. ноён — пан, вельможний, знатний

⁴⁹ Ердепт — освічений.

⁵⁰ Будаа — рис.

⁵¹ Адар — розбрат, сварка.

⁵² Урууд-уругуд, урути (можливо, старовинна назва уріанхай, множина — уріад, урууд). Належить до монгольської гілки аймака Нірун. Аймак — об'єднані племена незалежно від родової належності.

⁵³ Рід Мангуд (Мангут) належить до монгольської гілки аймака Нірун, вони були головною гілкою у тайчуудів. Мангуди жили вздовж річки Халх гол і біля витоків річки Хар мөрөн. Стародавня монгольська імперія Нірун (Рюран, жужуань — Rouran Khaganat 330–550 pp.) Нірун аймак тягнеться корінням у Дарлігін Монгол, в X–XI ст. вони сформувалися переважно від рідних і нащадків Алан гоо й Добу баян (словник www.mongoltoli.mn). Мангуд — множина від Монгів (Монгу). Багато хто плутає мангуд зі словом «мангар мангуу» — дурень; множина — «мангарууд».

47. Хайду мав трьох синів: Байшонхор-догшін⁵⁴, Чірхай-лянхуа і Чуужін-өртегей. Син Байшонхор-догшіна — Тумбінай-сече⁵⁵. Син Чірхай-лянхуа — Сенгүн⁵⁶ започаткував рід Амбагайтан Тайчууд. Від невістки Чірхая-лянхуа народився син Бесүдей. Він започаткував рід Бесүд. Сини Чуужін-өртегея утворили роди Оронар, Хонхотан, Аралад, Сөнід, Хавтурхас і Генігес.
48. Синів Тумбіная-сече звали Хабул хан і Семсечүле. Син Семсечүле — Бүлтөчү-багатур. Хабул хан мав семеро синів. Старшого звали Охінбархаг, інших — Бартан-багатур, Хутугту-монхор, Хутула⁵⁷ хан, Хулан, Хадаан і Төдөйн-отчігін⁵⁸.
49. Син Охінбархаг — Хутугту-жүрхі⁵⁹. Двох синів Хутугту-жүрхі звали Сече-бехі⁶⁰ і Тайчу. Вони утворили рід Жүрхі⁶¹.
50. Чотирьох синів Бартан-багатура звали Менгет⁶² Хіан⁶³, Негүн

⁵⁴ Догшін — норавливий, лютий.

⁵⁵ Сече — Сецен, Цецен — мудрий.

⁵⁶ Сенгүн — Сенгүн-білег.

⁵⁷ Хутула — Хутула хан, Хотула хан, Хотол хан, Хотола хан.

⁵⁸ Отчігін — отчий молодший син, «хан вогню» або «хранитель вогнища».

⁵⁹ Хутугту — Хутугт, Хутагт, Сорхату. П. 122.

⁶⁰ Сече-бехі — Сечен бекі, Сача бехі, Цецен бехі.

⁶¹ Жүрхі — чжуркін, жүрхін, юркі, Хутагт їуркі (жірухе, чжуркі, жірухе, юуруке, зүрхен, зүрх — серце) — журукен, Їурухету — мужній (тюрк.).

⁶² Менгет — Мөнгөтү, Менгөтү.

⁶³ Хіан — Кіан. Рашид-ад-Дін «Збірник літописів. Том I. Книга перша», с. 154: «Приблизно 2000 років тому Нукуз (Нохос, Нугус, Негус) і Кіян удвох втекли до Ергуну хун... Хабул Хаан є Кіят Боржігін») див. с. 129. Хун (монг) — лебідь. Ергуну хун — до кручі лебединої. У легенді про Ергуне Хун згадуються Киян і Нукуз із дружинами, а також рід Кунгірат (Хунгірад). У легенді про походження хорі-тумед (Хорілдай мерген, засновник роду Хорів) юнак приліг на березі озера. Тут прилетіли дев'ять лебідок і, скинувши пір'я, стали дівчатами. Коли вони купалися, хлопець сховав пір'я однієї лебідки. Дівчина не змогла обернутися знов на лебідку й стала його дружиною. (Рід Кий і Хорі є спорідненими). Тут є ґрунт для роздумів над спорідненими походженням і витоками й слов'яно-руських (давньоукраїнських) подібних легенд, зокрема й

тайж⁶⁴, Єсүхей⁶⁵ багатур і Дарідай отчігін. Сина Хутугту-монхора звали Бүрі-бөх⁶⁶. Це він розрубав плече Белгүдею⁶⁷ на учті поблизу річки Онон.

51. Хутула хан мав трьох синів, яких звали Зочі⁶⁸, Хярмуу й Алтан. Син Хулан-багатура — Іх Черен. Бадай і Хішліг-нойони народу дархад. Хадаан і Төдөйн нащадків не залишили.
52. Хабул хан урядував над Хамаг Монголами⁶⁹ (ханом Усіх Монголів). І хоча Хабул хан мав сімох синів, після нього син Сєнгүн-білега, на ім'я Амбагай, став ханом Хамаг Монголії.
53. Уздовж річки Оршуун, що з'єднує озера Буйр і Хөлөн, жили татаари з родів Айрагууд і Буйругууд. Амбагай хан вирішив

щодо роду засновників Києва. Проте це питання потребує окремого комплексного дослідження істориків, лінгвістів та етнологів тощо.

⁶⁴ Негүн тайж — Негун Тайсі, Нехүн тайж, Некүн тайші. Тайж, Тайсі — принц, князь. У давнину тайж — раб, наложниця (додавали до імені для захисту знаті від напастей, має шаманське походження). Тайчжі, Тайші, Тайж — найвище звання чиновника часів Хубілай хаана, після заснування ним Юаньської династії, звання нащадків Хаана.

⁶⁵ Єсүхей, Єсугей — третій син Бартан-багатура, онук Хабул-хана.

⁶⁶ Бөх — борець, міцний.

⁶⁷ Белгүдей — молодший брат Чінгіс Хаана.

⁶⁸ Зочі — Зүчі, Чочі, Жочі, Зучі, Джучі, Жүчі, Джочі.

⁶⁹ Хамаг Монгол ханліг — ханство Усіх Монголів. Правителі: 1130–1148 рр. Хабул хан; 1146 (48)–1154 (56) рр. Амбагай хан; 1154 (56)–1160 рр. Хотула хан; 1182 (1189)–1206 рр. Темүжін — хаан Хамаг Монголії. З 1206 р. перейменовується — Іх Монгол улус (Велика Монгольська Імперія). Варто зауважити, що є документальне засвідчення того, що ще до заснування єдиної держави (імперії) Монголів Чінгіс Хааном єдина спільнота Монголів уже існувала на історичній арені, проте у формі хиткої конфедерації багатьох (олон) окремих Монгольських племен, що мали й власні самоназви.

Мєн-гу-ла, «Мєн-ву улус» — Монгол улус. Монгус, Монгу, Могол, Могул, Мєну, Мєн-да, Мєн-дада, Мєнгу дада — Монгол-Татар. Дада походить від «Дадань» — Юнь нянь 997 р. С.П. Кафаров «Старовинна монгольська оповідь про Чингіс хана» п. 47, 1866 р. «Мон» аймаг зробився «гол» (головним, тим, що об'єднує) народом, і так утворилася назва Монгол — висновок Ч. Хасдоржа в книзі «Про назву Монгол». Мєнх, мєнхєл — вічний.

породичатися з вельможним татарським родом і повіз туди свою дочку, щоб видати заміж. Дорогою його полонили прикордонні татаари — Жуїни. Татаари видали його хану Алтан улусу⁷⁰. Амбагай хан через чоловіка на ім'я Балхаші з роду Бесүд попросив передати Хутулі, середньому із семи синів Хабул хана й одному із десяти своїх синів Хадаан тайж⁷¹, таке: «Я, хан над усіма, володар держави, особисто повіз свою дочку. Нехай я буду останнім, хто таке вчинив! Полонили мене татаари.

*Допоки не зітруться
Нігті п'яти пальців,
Поки не віднімуться
Всі десять пальців на руках,
Поміщайтеся невпинно
За мене!».*

54. У ті часи Єсүхей-багатур полював птахів поблизу річки Онон і зустрів Іх Чіледу з племені мергедів, який віз свою наречену з племені олхунууд⁷². Єсүхей-багатур зазирнув у карету й побачив там ханенку невимовної краси. Швидко поїхав він додому й повернувся зі старшим братом Негүн тайжем та молодшим Дарідай-отчігіном.

⁷⁰ Алтан улус — Іх жін — Золотий улус. Монголи називали Алтан улусом або улусом Алтан хана, приймаючи як продовження протомонгольського улусу — Хітай, Кидань, Хятан — і всіх його правителів називали Алтан ханом Алтан улусу (імперія Цзінь, Jin). Хітад (множина від хітан, хітай. Хятан — хятад) — підданці Алтан улусу (сучасний північно-східний Китай).

⁷¹ Хадаан тайж — Хадаан тайсі-да, Хатаан тайші, Хадан тайжчі, Кадан тайші, Хадаан тайзці.

⁷² Олхун — олхон, олгон. Множина — олхонууд, олгонууд, олхунуд, олхонуту, олхунуди, олонгут, олонгид.

55. Злякався Іх Чіледу, коли вони повернулися. Мав він прудкого скакуна. Хльоснув коня і поскакав уздовж підніжжя гори. Троє братів стрімголов кинулися навздогін. Іх Чіледу об'їхав пагорб і повернувся до воза. Өелүн-Үжін⁷³ каже: «Чи збагнув ти заміри цих трьох? На їхніх обличчях лихі заміри.

*Можуть забрати вони життя твоє.
Збережеш життя — знайдеш собі жінку.
У кожній бричці — дівчина,
У кожному возі — хатан⁷⁴.
Збережеш життя — знайдеш ще багато дівчат і ханянок.
Знайдеши іншу — назви її Өелүн. Рятуйся!
Запам'ятай запах мій».*

І віддала йому свою сорочку. Побачив Іх Чіледу, що вершники вже близько, схопив сорочку й поскакав угору вздовж річки Онон.

56. Троє братів помчали навздогін за сім перевалів, але повернулися без нього. Єсүхей-багатур за вуздечку повів коня, Негүн тайж їхав попереду, а молодший брат Дарідай-отчігін — поряд із каретою. Өелүн-Үжін голосила:

*«Чоловік мій, Чіледу,
Холодний вітер*

⁷³ Өелүн-Үжін — Хө'элүн-Үжін — Өөлөн (Өгөлен, Өгелүн, Өгелун) Үжін, Оелун, Өелен-Үжін, Уужін ех, Оелун еке — Оелун матір (Борте уужін, Борте уджін. Уужі — ошатний одяг вельможної жінки. Уужін — часто одягала уужі). (Ц. Норжін «Словник монгольської мови»: Бүжін — дружина нойона). У літописі юаньського улусу Оелен є «Тайху», Борте Үжін — «Хуанхе». Походження «Үжін» від «фуджін (фужін)» не підтверджено. «Нашадки трьох синів Хотол хана стали родом Үжеед.» — Алтан Товчі. 1990 р. Үжін — Үжеед (множина).

⁷⁴ Хатан, Хатун — жінка ханського роду, царівна, дружина хана.

*Дме у твій хөхөл⁷⁵.
У безлюдному степу,
Де не маєш, що їсти й пити,
За що ти страждаєш?
І чому я їду
І коси свої кидаю
То вперед, то назад?»*

Так голосила Өелүн, що захвилювалася річка Онон і зашуміла тайга. Тоді Дарідай-отчігін мовив:

*«Чоловік, якого пригортаєш ти,
Через безліч пагорбів.
Чоловік, за яким тужиш ти,
Через води річок,
Тебе вже не побачить.
Не лий марно сльози!
Хоч би скільки ти його шукала —
Не знайдеш дверей до нього.*

Вгамуйся!» — умовляв він її. Єсүхей-багатур привів Өелүн-Үжін до себе в юрту. Така історія про те, як Єсүхей-багатур (батько Чінгіс Хаана) узяв собі за дружину Өелүн-Үжін.

57. Через те, що в посланні Амбагай хана згадувалися Хадаан і Хутула, народи Хамаг Монгол і тайчууд зібралися разом у гущавині Хорхоног на річці Онон і вибрали Хутулу своїм ханом. З радощів монголи танцювали й веселилися навколо розлогого дерева в гущавині Хорхоног, коли обрали Хутулу своїм ханом.

⁷⁵ Хөхөл, гөхөл — зачіска, пук волосся на голові людини або коня.

*До болю в колінах
Вони танцювали,
До мозолів на боках
Вони витанцьовували.*

58. Зробившись ханом, Хутула-хан⁷⁶ разом із Хадаан тайжем виступив проти татаар. Тринадцять разів билися вони з татаарами Хөтөн-бараха⁷⁷ і Жалі-буха (Залі-буха).

*Помститься та
Лють вихлюпнути.*

59. Єсүхей-багатур полонив татаар, яких очолювали Темүжін-үге і Хорі-буха. Саме тоді в урочищі Делүүн Болдог біля річки Онон народила Өелүн-Үжін Чінгіс Хаана⁷⁸. Чінгіс з'явився на світ зі згустком крові на правому кулачку, завбільшки з пацю⁷⁹. Оскільки Чінгіс народився, коли полонили хороброго татарського зверхника Темүжіна-үге, хлопчика нарекли Темүжіном.
60. Өелүн-Үжін і Єсүхей-багатур мали чотирьох синів, яких звали Темүжін, Хасар, Хачіун і Темүге. Була ще дочка Темүлүн. Коли Темүжіну виповнилося дев'ять років, сім років було Зөчі Хасару⁸⁰, п'ять Хачіун-елчу⁸¹, три Темүге-отчігину, а Темүлүн ще була в пелюшках.

⁷⁶ Хутула-хан — Хотола хан, Хутулай хан, Хотул хан, Хотол хан. Кутула, Хутуул.

⁷⁷ Хөтөн-бараха — Хотан бараг.

⁷⁸ Чінгіс Хаан — народився 1155 р. або 1162 р.

⁷⁹ Паця, бабка — надкопитна кістка барана, використовувалася в дитячій грі.

⁸⁰ Зөчі Хасар — Зочі Хасар, Джочі-Касар, Жочі Хасар.

⁸¹ Хачіун-елч — Хачіун елчі, Хачігун алчі, Хачіун алчі, Хачуун.

61. Коли Темүжину виповнилося дев'ять років, Єсүхей-багатур вирішив просити дівчинку в одного зі свояків, з рідні Өелүн-Үжін з аймаку⁸² олхунууд. Дей-сече⁸³ з племені хунгірад⁸⁴ перестрів його дорогою між Цегцер і Чихурху.
62. Питає Дей-сече: «Свате Єсүхею, куди прямуєш?». Відповідає Єсүхей-багатур: «Їду цьому синові сватати дочку одного з моїх шуряків — олхунуудів». Тоді Дей-сече й каже:

*«Цей твій син
Має іскру в очах
І образ його світлий.*

63. Свате Єсүхею, наснилося мені минулої ночі, що білий шонхор⁸⁵ спустився мені в руки із сонцем і місяцем у пазурах. На сонце і місяць ми можемо тільки дивитися, а тут білий кречет приніс їх мені. Що за чудесний знак? Я оповів про сон своїм людям. Після цього, свате мій Єсүхею, привів ти свого сина. Це і є пояснення сну. Бо сокіл, який привидівся мені, це сүлдер⁸⁶ роду Кііад⁸⁷. Віщим був мій сон!

⁸² Аймак — об'єднані племена незалежно від родової належності.

⁸³ Дей-сече — Дей сецен, Дай сецен, Дай сече, Дай-нойон, цецен, Сача. (Дай, даян — великий).

⁸⁴ Хунгірад — хонгірад, онгірад, онгірати, конгурат, конграти, кунграти, унгірати, кунгірат. Кунгірат — Рашид-ад-Дін «Збірник літописів. Том I. Книга перша», с. 75 згадується як рід, який вийшов з Ергуне хун хонгхирати, хонгірати, хунгірати. Хун ард, Хунгийн ард — народ лебеда. Хан Гарьд — легендарний птах (правитель усіх птахів — Garuda bird). Хун (хон, кун) тюрк. — сонце. Гоһур, қоһур тюрк. — масть тварини, а саме рудуватий, каштановий, коричневий, каурий, буланий, світло-рудий.

⁸⁵ Шонхор, шінхор, шонгхур, шінгур — Золотий сокіл, тітем (тотем) Великого Хаана Гунів — Д. Пүревдорж, ТІМ. Сокіл є царственным гербом Хасаан хаана, предка Чингіс Хаана. Білий сокіл є гербом Хуннів (Гуннів), родоначальників Боржігід. «Газан хан... царственный сокіл душі цього справедливого государя». «Збірник літописів. Том I» Рашид-ад-Діна.

⁸⁶ Сүлд, сүлдер — герб.

⁸⁷ Рід Кііад — Кііад ірген — «Кііат — це множинне число Кіі» (Кііан, Хіан, Кіят, Хіад).

64. *Ми, хунгіради, з давніх-давен
Вельможними зятями та
Вродою дочок славимось,
Живемо без війн,
Земель чужих не захоплюємо,
Не нападаємо на чужі улуси.
Тобі, що став ханом,
На трон ханшу підберемо,
Посадимо на хасаг терез⁸⁸,
Запряжемо чорного верблюда
І пустимось на вскач.*

*Народ наш не війнами славиться,
А вродою дочок.
Посадимо в критий терез,
Білого верблюда запряжемо
І проведемо з почеснями
Тих, хто високо сидить, —
Стануть вони бажаною половиною.*

*З давніх-давен хунгіради
Славляться вірними ханшами,
Покірними дівами
І ставними зятями.*

65. *Хлопець мій
За степом нагляне.
А донька
Вроду явить.*

---

⁸⁸ Хасаг терез — великий віз, у якому можна жити та кочувати. Хасаг — монгольська назва алтайського народу, що досі живе на заході Монголії та в Казахстані; також назва українських козаків.

Свате Єсүхею! Погостюй! Донька в мене, поглянь на неї». Дей-сече запропонував влаштувати оглядини й привів їх додому.

66. Дівчина виявилася обличчям ясною та з іскрою в очах і припала до душі. Вона була старшою від Темүжіна на рік — мала десять років. Звали її Бөрте. Переночувавши, наступного ранку попросили вони віддати дочку, і Дей-сече сказав: «Як віддаси дочку після довгих умовлянь — жити їй у пошані. На першому сватанні віддаси дочку — зневага для неї, але така вже жіноча доля — не постаріти їй біля батьківського порогу. Віддаю вам дочку мою! Залишай сина зятем»⁸⁹. Єсүхей-багатур каже: «Віддаю вам за зятя сина мого. Син мій боїться собак. Свате, бережи сина від собак!». Єсүхей-багатур подарував їздового коня, залишив Темүжіна зятем і поїхав.
67. Дорогою в місцевості Цегцерійн Шар Хеер зустрів Єсүхей-багатур бенкет татаар. Упізнали його татаари і з криками «Прибув Єсүхей хіан» посадовили за стіл. Але нагадали йому старі чвари та образи, а також поразку; татаари змовилися й пригостили його трунком. Дорогою йому стало зле, а як приїхав додому на третій день, то зовсім занедужав.
68. Каже Єсүхей-багатур: «Зле мені. Чи є хто поблизу?». Йому відповіли, що неподалік є юнак на ім'я Менліг⁹⁰, син старого Чірахи з роду Хонхотан. Покликав його Єсүхей і каже: «Менлігу, синку! Мій син ще надто малий. Темүжіна я залишив зятем, а дорогою отруїли мене татаари. Зле мені. Приглянь за моїми малими дітьми, що осиротіли, за вдовою моєю і невісткою. Хутчіше привези сина мого Темүжіна, любий мій Менлігу!». Промовивши це, Єсүхей-багатур помер.

⁸⁹ За монгольським звичаєм, наречений міг прожити в родині майбутньої дружини один рік і більше для зближення з родом нареченої.

⁹⁰ Менліг — Менгліг, Мүнгліг, Мөнглік, Мунлік-бекі-ечіге, Менггүліг.

II

[Юні роки, тяжкі випробування долі.
Поява перших нукерів.
Союз із Ван-ханом.]

69. Менліг виконав заповіт Єсүхей-багатура, приїхав до Дей-сече й сказав: «Дядько хвилюється й дуже нудьгує за Темүжіном, тому я приїхав за ним». Дей-сече відповів: «Їдьте, якщо сват нудьгує за сином. І швидше повертайтеся». Забрав Менліг Темүжіна.
70. Тієї весни Орбай і Сохатай, дружини Амбагай хана, здійснювали жертвні обряди на землі предків. А Өелүн-Үжін спізнилася і звернулася до Орбай та Сохатай, які не дочекалися її: «Чи не тому, що Єсүхей-багатура вже немає з нами, а діти мої малі, ви позбавили мене участі в обрядах і благословення вищих сил?

*На моїх очах бенкетуєте,
Не сповістивши мене, поїхали?»*

71. На що обидві хатан Орбай і Сохатай відповіли:

*«Не станемо запрошувати ми, щоб пригостити
Просити маєш ти — тоді дістанеш
Не станемо підносити тобі
Якщо дозволять — тоді скуштуєш!»*

Після загибелі Амбагай хана таку мову ми чуємо навіть від Өелүн?

72. Непотрібних матір та її синів залишимо тут і перекочуємо. Не беріть їх із собою». І наступного дня тайчууди на чолі з Таргудай-Кірілтугом⁹¹ і Төдөйн-гірте⁹² рушили до пониззя річки Онон. «Чого залишаємо Өелүн-Үжін, матір із синами?» — почав умовляти старий Хонхотан Чіраха, на що Төдөйн-гірте відказав:

*«Джерела вичерпалися,
Білий камінь тріснув».*

Та зі словами: «Як смієш ти суперечити!» штурхонував того в спину списом.

73. Коли поранений старий Чіраха зліг, Темүжін вирушив до нього. І сказав Чіраха з роду Хонхотан: «Цей улус зібрав твій славетний батько. Ось що сталося, коли він почав розсипатися. Коли люди пішли, я вмовляв їх лишитися й отримав удар списом!». Пішов Темүжін від старого зі сльозами на очах. З тугом⁹³ вийшла Өелүн-Үжін до людей, які її залишили, і частина їх повернулася. Але ненадовго затрималися вони: перекочували тоді слідом за тайчуудами.

74. Кинули брати-тайчууди вдову Өелүн-Үжін із дітьми малолітніми, малими та середущими. Проте

*Өелүн, що народилася мудрою,
Пелену деела підсмикнувши,*

⁹¹ Таргудай-Кірілтуг — володар племені Тайчууд (Рашид-ад-Дін «Збірник літописів. Том 1. Книга перша», п. 172). Таргутай, Хірілтуг, Кірілтук. Вочевидь — Торкський Кірілтук.

⁹² Төдөйн-гірте — Төдөөн, Төдеген, Тодойн гірте.

⁹³ Туг — прапор.

*Бігала вгору й униз уздовж Онон-річки,
Іргу з горобиною вдень і вночі збирала,
Щоб прогодувати синів своїх малих,
Зрання до ночі дбала.*

*Мати Үжін, що народилася сильною,
Щоб прогодувати вельможних синів
З ножем у руці ходила,
Цілими днями землю рила,
Їстівні корені збирала
Та різні бульби викопувала.*

*Хоча й годувала синів
Диким часником і корінням,
Проте, народжена ханянкою, матір Үжін
Попри всі труднощі мужньо
Виростила синів як ханів.*

75. *Сини прекрасної матері Үжін
Росли благородними мужаами,
Робилися владними й суворими,
Ставали вельможними та мудрими⁹⁴.*

Домовилися вони дбати про матір Үжін,

*Сідали вони на березі Онон-річки,
Гачки закидали у воду,
Линків і харіусів вудили,
Плели сітку, ловили дрібну рибку
І матір свою годували.*

⁹⁴ Засагтан сецед: засагтан — вельможний; сецен (чечен, цецен, сече) — мудрий, множина — сецед.

76. Одного разу вчотирьох Темүжін, Хасар, Бегтер і Белгүдей упіймали на гачок блискучу рибу согос. Бегтер і Белгүдей відібрали її у Темүжіна і Хасара. Повернулися Темүжін і Хасар до матері-Үжін і сказали: «Бегтер і Белгүдей відібрали рибу, яку ми зловили на гачок». Матір-Үжін відповіла:

*«Чого б це братам так поводитися?
Немає друзів у нас, окрім своїх тіней,
Немає у нас батога, окрім хвоста.»*

Ви ворогуєте, як колись п'ятеро синів Алан гоо, замість того, щоб думати, як поквитатися з братами-тайчуудами».

77. Не зважили брати на материні умовляння і відказали: «Вчора вони як безумці⁹⁵ відібрали горобця, сьогодні — рибу, яку ми впіймали. Як із такими разом на смерть іти?». І спересердя ляснули запоною юрти та пішли.

Коли Бегтер із конем пас дев'ять буланих, до нього спритно⁹⁶ підкралися Хасар із Темүжіном. Один став попереду, другий — позаду. Бегтер каже: «Ми ще не помстилися братам-тайчуудам, а я вашим

*Очам мішень для стрільби,
Ніби кістка в горлі,*

*Немає друзів у нас, окрім своїх тіней,
Немає у нас батога, окрім хвоста.»*

⁹⁵ Як безумці — годолідугсан-і. Годіл — отупілий, очманілий. Дуг — соннота, дугсан — сонний стан (можливо, малося на увазі п'яні).

⁹⁶ Спритно — монг. самбажу. Самбаа — спритний.

Що ви задумали? Не руйнуйте мого вогнища й згляньтеся над Белгудеєм». І покірно сів на землю. Темүжін і Хасар, як раніше домовилися⁹⁷, вистрілили спереду та ззаду й убили його.

78. Матір-Үжін по обличчях двох синів, які увійшли, одразу про все здогадалася. І мовила:

*«Вирвався з утроби ти
Зі згустком крові в кулаці.
Як чорні пси, що гризуть ребра,
Як тигр, що нападає в скелях,
Як лев, нестримний у своїй люті,
Як дракон, що ковтає живцем,
Як коршак, що кидається на власну тінь,
Як підступна щука, що поглинає здобич,
Як буур⁹⁸, що кусає своє верблюжа,
Як вовк, що нападає у дощ,
Як клятий птах, що пожирає своїх пташенят,
Як шакал, що захищає свій приплід,
Як барс, що шматує здобич,
Як скажений собака, що кидається
Без друзів, окрім тіней,
Без батога, окрім хвоста.*

Ледве тамуємо гіркоту втрат, яких зазнали ми через братів-тайчуудів, не відаємо, хто і як помститься їм. Навіщо ви вчинили таке?».

⁹⁷ Раніше домовилися — өтөрмележү. Өтөр — недавно, недовго; мелзее — домовленість. Мел(з) ежү — як змовилися, мелійж — пильно, не відриваючи очей (можливо, малося на увазі не довго дивлячись).

⁹⁸ Буур — верблюд-самець.

*Докоряла вона їм,
Глумачила давню мудрість,
На слова старійшин спиралася.*

79. Згодом Таргудай-Кірілтуг з'явився зі соратниками, бо вже

*Відлинули ягнята,
Змідніли телята.*

Өелүн-Үжін із дітьми злякалися їх і сховалися в лісі. Белгүдей побудував із повалених дерев укріплення, Хасар відстрілювався. Хачіун, Темүге і Темүлүн утрюх сховалися в ущелині. Під час бою тайчууди почали кричати: «Видайте нам Темүжіна! Інші нам не потрібні». Темүжіна відіслали вглиб лісу. Тайчууди дізналися про це, кинулися навздогін і загнали його в безпросвітні хащі на вершині Тергүүн. Вони не наважилися заглиблюватися й оточили хащі.

80. За три дні Темүжін наважився вийти й повернутися додому, аж раптом із коня впало сідло. Темүжін побачив, що попруги на місці, і зрозумів, що саме Тенгер⁹⁹ відмовляє його, та й залишився ще на три дні. Коли він удруге захотів вийти, то завважив, що вихід із хащі перепинив білий камінь завбільшки з юрту. Тенгер знову не пускало його, і він вирішив зачекати ще три дні. Дев'ять днів без їжі провів Темүжін. «Не пропадати ж так безславно. Вийду!» — вирішив він і спробував оминати білий камінь завбільшки з юрту. Цього разу дорогу йому заступили дерева, та Темүжін позрізав їх ножем для гостріння стріл і виїшов із хащі з конем. Тут його підстерegli й схопили тайчууди.

⁹⁹ Тенгер — Небо (у монголів віра у Вічне Синє Небо).

81. Привіз Таргудай-Кірілтуг до себе Темүжіна, віддав у служіння своїм людям, щодня передаючи в іншу родину. На шістнадцятий день першого літнього місяця, із заходом сонця закінчили святкування червоного повного місяця¹⁰⁰. Під час учти Темүжіна вартував слабкий і простуватий юнак. Скориставшись нагодою, Темүжін вдарив його по голові ручною колодкою і втік в очерет біля річки Онон, подумавши, що якщо залягти в лісовій гущавині, то його знайдуть. Він занурився з колодками у воду, з води виткнув лише обличчя.
82. Вартовий, коли прийшов до тями, гучно вигукнув: «Бранець утік!». Тайчууди, які вже порозходилися, знову зібралися разом і кинулися шукати Темүжіна. Ніч стояла місячна хоч голки збирай. Помітив Темүжіна Сорхон-шар¹⁰¹ з аймаку Сүлдүс, але пройшов повз нього, мовивши: «Через те, що ти такий кмітливий і, кажуть люди, "з іскрою в очах і гарний на вроду", брати тайчууди заздять тобі. Ти так і лежи. Я тебе не викажу». Коли тайчууди зійшлися разом, пролунав заклик: «Повертайтеся й шукайте!». Сорхон-шар мовив: «Плечем до плеча пройдемо там, де не дивилися. Ще пошукаємо». І знову пройшов він повз Темүжіна й прошепотів: «Брати твої тайчууди зуби гострять на тебе. Тримайся й лежи!».
83. Коли тайчууди хотіли були втретє шукати Темүжіна, Сорхон-шар мовив: «Тайчууди! Ми, чоловіки, серед білого дня загубили чоловіка, а тепер, темною ніччю, як його знайдемо? Нехай кожен пройде ще раз своїми слідами, а завтра зберемося

---

¹⁰⁰ Приблизно на п'ятнадцятий день кожного місяця, коли Сонце з Місяцем перебувають у протифазі. Вважається, що вони дивляться один одному в обличчя і стають яскравішими. День червоного кола припадає на шістнадцятий день місяця.

¹⁰¹ Сорхон-шар — у прямому розумінні: «сорхон» («шарсан», «шорхог») — смажений; «шар» — жовтий.

й поновимо пошуки. У колодках далеко не втечеш». Усі з ним погодилися. Сорхон-шар знову пройшов повз Темүжіна й сказав: «Зараз ми пройдемо ще один раз і продовжимо пошуки завтра. Щойно підемо, повертайся до матері й братів. Якщо когось зустрінеш, мовчи про мене».

84. Коли всі пішли, Темүжін подумав: «Нещодавно, коли мене віддали на ніч у юрту Сорхон-шара, його двоє синів, Чімбай і Чулуун, були добрі, дбали про мене й послабили на ніч колодки. А щойно сам Сорхон-шар не виказав мене. Вони мене і врятовують». Із цими думками попрямував до юрти Сорхон-шара вниз уздовж Онон-річки.
85. Їхня юрта була прикметна тим, що там усю ніч до світанку збивали кумис. Темүжін простував на цей звук і швидко знайшов юрту Сорхон-шара. Коли він увійшов, Сорхон-шар мовив: «Хіба я не наказав тобі повертатися до матері з братами? Навіщо ти прийшов?». Тут озвалися брати Чімбай і Чулуун: «Коли горобець, що втікає від сокола, залітає в кущі, то кущі його і рятують. Якщо він шукає притулку, як можна таке казати?». Не послухали батька, зняли з нього колодки й спалили їх, а самого Темүжіна сховали у возі з вовною, що стояв за юртою. А сестричці Хадаан суворо наказали мовчати й дбати про нього.
86. На третій день пошуків тайчууди вирішили, що Темүжіна хтось переховує, бо людина у колодках не могла далеко втекти. І почали шукати серед своїх. Коли обшукували юрту Сорхон-шара, дісталися й до воза з вовною. Як почали скидати з возу вовну й от-от могли натрапити на ногу Темүжіна, Сорхон-шар мовив: «Як жива людина в таку спеку зможе витерпіти під горою вовни?». Після цих слів тайчууди злізли з возу й пішли.

87. Тоді Сорхон-шар сказав Темүжіну: «Ти ледь не занапастив мій рід! Ледь не розвіяв мене попелом! Іди шукай свою матір і братів». Дав він йому норовисту білу кобилу, бурдюк із кумисом і вареним м'ясом ягняти, але не дав ні сідла, ні кресала. Дав тільки лук із двома стрілами та й випроводив.
88. Дістався Темүжін до очерету, де раніше ховався, і пішов стежиною, що вела вздовж очерету вгору річкою Онон. Він дійшов до річки Хімурга, а потім рушив уздовж неї і прийшов до урочища Бедер, що в місцевості Хорчухай Болдог, де зустрівся з матір'ю та братами.
89. Зустрілися вони й пішли туди, де річка Сенгүр¹⁰² тече місциною Хар Зүрх і впадає у синє озеро Хөх Нуур, у низині Хүрелхее біля підніжжя гори Бурхан Халдун. Там вони жили й харчувалися бабаками, тарбаганами та іншою звіриною.
90. Якось грабіжники в них на очах викрали вісім буланих коней. Темүжіну та решті безконних господарів залишалось тільки дивитися на це. Белгүдей полював тарбаганів на низькорослому буланому скакуні. Ввечері, після заходу сонця, Белгүдей привів свого буланого, по шию обвішаного тарбаганами. Почувши, що грабіжники погнали коней, Белгүдей запропонував: «Я — навздогін!» Хасар заперечив: «Ти не зможеш, я поїду!» Темүжін мовив: «Ви не зможете, я наздожену їх!». І на буланому три дні переслідував їх, і рано-вранці узрів молодця, який доїв кобилу поблизу табуна.
- Коли Темүжін спитав про своїх буланих, той відповів: «Сьогодні вдосвіта прогнали повз мене вісім буланих. Я покажу тобі сліди». І відпустив коня, дав Темүжіну сивого скакуна, сам осідлав баского буланого, зав'язав бурдюки з кумисом і навіть

¹⁰² Сучасна назва Ценхерійн гол.

не відвіз їх додому, а залишив у степу. «Друже, важке випробування чекає на тебе. А в добрих людей і біда однакова. Допомогу тобі. Батько мій — Наху-баян. А мене звати Боорчі¹⁰³».

Після триденної гонитви, на заході сонця вони наздогнали гурт людей і побачили своїх вісьмох буланих, які паслися неподалік. Темужін мовив: «Товаришу мій, почекай тут. Я прижену буланих». Боорчі озвався: «Товаришем твоїм я прийшов сюди, не залишуся осторонь». І разом вони помчали туди й погнали своїх коней.

91. За ними кинулися в погоню. Через якийсь час їх почав наздоганяти чоловік на білому коні з уургою¹⁰⁴ в руці. Тут Боорчі каже: «Друже, дай мені лук зі стрілами, я буду відстрілюватися». Темужін відповів: «Через мене ти можеш постраждати. Я сам». Обернувся й почав відстрілюватися. Чоловік на білому коні розмахував уурга й відстав. Ті, що скакали позаду, наздогнали його, але запали сутінки, і вони припинили переслідування.
92. Три дні і три ночі без упину мчали вони. Темужін мовив: «Без тебе, товаришу мій, не бачити мені цих коней. Тому поділимо їх. Скільки ти хочеш?». Боорчі відповів: «Поїхав я з тобою, щоб допомогти доброму молодцю у важких випробуваннях. Хіба шукав я зиску? Батько мій — Наху-баян. Я — його єдиний син. Майна, що зібрав батько, мені вистачить. Не візьму я нічого. Інакше моя допомога перестане бути допомогою... не візьму».
93. Дісталися вони оселі Наху-баяна. Наху-баян, весь у сльозах, побивався за зниклим сином Боорчі. А коли син раптом з'явився, він

---

¹⁰³ Боорчі — Боорчу, Богорчі.

¹⁰⁴ Уурга — довга палиця з петлею на кінці для ловитви коней.

то плакав, то сварив його. Боорчі мовив: «У чому річ? Доброго молодця спіткала біда, а я його виручив». І поїхав за тим, що залишив у степу. Для Темүжіна забили баранця, дали із собою в дорогу їжу та бурдюк із кумисом. Наху-баян запропонував: «Ви обидва молодці. Станьте вірними друзями. Не залишайте один одного». Рушив у дорогу Темүжін та через три дні і три ночі дістався додому, до річки Сенгүр. Матір-Өелүн, Темүлүн і брати, що у великій тривозі чекали на нього, надзвичайно зраділи.

94. Звідти Темүжін і Белгүдей вирушили вздовж річки Херлен на пошуки Бөрте-Үжін, дочки Дей-сече. Після заручин у дев'ятирічному віці Темүжін більше не бачив її. Хунгіради й Дей-сече жили в місцині між Цегцер та Чіхурху. Вельми зрадив Дей-сече, коли приїхав Темүжін, і сказав: «Я знаю, як задрять тобі брати тайчууди, і дуже хвилювався. Нарешті зустрілися!». І віддав йому Бөрте. Дей-сече провів їх до місцевості Ураг Цөл біля річки Херлен і подався назад, а його дружина Цотон — матір Бөрте-Үжін — провела дочку до самої низини Хүрелхее біля річки Сенгүр.
95. Попрощавшись із Цотон, Темүжін відіслав Белгүдея по Боорчі, щоб той став йому нукером¹⁰⁵. Коли Белгүдей приїхав, Боорчі нічого не сказав батькові, осідлав горбатого буланого, накинув брунатну бурку й приїхав із Белгүдеєм. Така історія дружби Темүжіна та Боорчі.
96. Перекочували вони від річки Сенгүр до урвищ Бүргі біля витоків річки Херлен. Привезли сюди й посаг від матері Цотон — шубу з чорного соболя. Везли цю шубу Темүжін, Ха-

¹⁰⁵ Нукер — нөхөр — друг, дружинник.

сар і Белгудей до Ван-хана¹⁰⁶ з народу херейд¹⁰⁷. Ван-хан був андом¹⁰⁸ Темүжінового батька. Вони подалися шукати його в місцину Хар Шугуй¹⁰⁹ біля річки Туул. Знайшов Ван-хана Темүжін і сказав: «Колись ви стали андом мого батька. Тому вважаю вас за батька й приніс посаг моєї дружини». І віддав соболину шубу. Ван-хан вельми зрадів і мовив:

*«На подяку за чорну соболину шубу
Об'єднаю тобі народи, що розділилися.
На подяку за соболину шубу
Зберу тобі улус роз'єднаний.
Нехай нирки займуть своє місце
І дихання стане легким!».*

97. Темүжін повернувся до урвищ Бүргі. Як замешкав там, завітав до нього старий Жарчуудай¹¹⁰ з уріанхайців із ковальськими міхами на плечах і привів свого сина Зелме зі словами: «Коли Темүжін народився в хащах Делүүн Болдог біля повноводної річки Онон, віддав я соболину пелюшку. Хотів віддати й сина Зелме, та він був ще малий.

*Тепер Зелме
І коня осідлає,
І полог юрти підніме».*

І з цими словами він віддав сина.

¹⁰⁶ Ван-хан — тоді його звали Тооріл хан. Звання «ван» він отримав пізніше.

¹⁰⁷ Херейд — хереед, кереед, керед, керієт, керейт, керайт, херейд, гірей (херее — ворон, херех — перехрещувати, хереед — перехрещені).

¹⁰⁸ Анд — побратим.

¹⁰⁹ Хар Шугуй — темна хаща.

¹¹⁰ Жарчуудай — Зарчидай, Зарчиудай, Жарчудай, Жарчіудай, Жарчідай.

98. Якось удосвіта під час кочування поблизу урвищ Бүргі, що біля витоків річки Херлен, стара Хоогчін¹¹¹, яка прислуговувала в юрті матері Өелүн, прокинулася й сказала: «Мати! Мати! Вставайте швидше! Чую, земля здригається від тупоту копит, мабуть, страшні тайчууди скачуть. Вставайте, не зволікайте, мати!».
99. Матір Өелүн відповіла: «Розбуди синів моїх!». І хутко підвелася. Сини на чолі з Темүжіном теж швидко підвелися й привели коней. Темүжін скочив на одного коня, матір Өелүн — на другого, Хасар — на іншого, Хачіун, Белгүдей, Темүге-отчігін, Боорчі та Зелме — кожний на свого, а маленьку Темүлүн взяла матір Өелүн. Ще одного коня навантажили манаттям і повели на повіді, а Бөрте-Үжін коня не дісталоя.
100. Темүжін із братами вирушили вдосвіта в бік гори Бурхан Халдун. Стара Хоогчін, щоб сховати Бөрте-Үжін, посадила її до критого воза, в якого запрягли рябого вола. І вони рушили вгору за течією до річки Түнхелег. Коли сонце висушило ранкову росу, їх перестріли воїни й спитали: «Хто ти?». Стара Хоогчін відповіла: «Я — підданиця Темүжіна, їздила стригти його овечок. Тепер повертаюся додому». Ті спитали, чи вдома він і де його юрта. Відповіла стара Хоогчін: «Юрта його близько. Не знаю, чи Темүжін там. Я виїхала із задньої¹¹² юрти».
101. Воїни помчали туди. Стара Хоогчін шмагнула вола, аж тут у воза зламалася вісь. Коли таке сталося, вони вже хотіли були тікати до лісу, аж тут повернулися воїни з матір'ю Белгүдея

¹¹¹ Хоогчін — Хоагчін.

¹¹² Юрта для прислуги.

і спитали: «Що в тебе на возі?». «Вовну везу», — відповіла стара. Старший із воїнів наказав своїм людям спішитися й перевірити. Молодші воїни злізли з коней, зняли з возу накриття й знайшли там молоду хатагтай¹¹³. Вони посадили її та стару Хоогчін на своїх коней і поїхали в бік гори Бурхан Халдун слідами Темүжіна, помітними на прим'ятій траві.

102. У пошуках Темүжіна тричі об'їхали вони Бурхан Халдун, але так і не знайшли його. Вони довго їздили туди-сюди, але трясовина й хащі були такі непролазні, що й сита змія не проповзе. Переслідувачі були з трьох родів народу мергедів. Тогтоо¹¹⁴ з удуйд-мергедів, Дайр-Усун з увас-мергедів, Хаадай-Дармала з хаад-мергедів. Ці троє мергедів жадали помсти за Чіледу, у якого відібрали матір-Өелүн. Мергеди мовили: «Ми приїхали помститися за Өелүн і забрати їхніх жінок. Тепер ми помстилися за батьків та дідів наших». Із цими словами вони спустилися з гори Бурхан Халдун і рушили додому.

103. Темүжін мовив: «Чи повернулися додому ці троє мергедів? Чи ховатися нам далі?». Сказавши це, Темүжін відіслав Белгүдея, Боорчі й Зелме стежити за ними три дні. Після цього Темүжін спустився з Бурхан Халдун, приклав руку до серця й прорік:

*«Стара Хоогчін,
Мов кріт, почувла,
Матінка Хоогчін,
Ніби тхір, відчула.»*

¹¹³ Хатагтай — пані.

¹¹⁴ Тогтоо — Тогтоа, Тогтоо-бехі, Тохтоа-беки, Тохто-беки, Токта-беки, Тогтоо бөө.

*Щоб вберегти тіло своє,
Ховався й тікав я
Стежинами оленячими,
Дорогами неходженими.
З лози та гілок
Курені зводив,
На Бурхан Халдун
Вдалося мені врятуватися.
Життя моє тендітне,
Немов мала комашка.
Коли ворог напав,
Як горобець рятується від яструба,
Стежками лосячими
Поміж скель і каміння пробирався,
На Бурхан Халдун переховувався,
З кори та лика
Курені зводив,
Життя моє тендітне,
Наче ластівка,
Затулив я Бурхан-горою
Страх мій великий,
Окропляйте ж кожного ранку
Бурхан Халдун,
Кожного дня поминайте,
Від покоління
До покоління переказуйте!».*

Повернувся він обличчям до сонця, обмотав паском шию, підняв на витягнутій руці свою шапку, приклав руку до грудей, дев'ять разів вклонився сонцю і промовив цю клятву.

III

[Похід на мергедів.
Частина монгольських народів
проголошують Темужіна Чінгіс Хааном.]

104. Темүжін із Хасаром і Белгүдеєм вирушили до херейда Ван-хана Тооріла, який тоді стояв у місцині Хар Шугуй поблизу повноводної річки Туул. Кажуть вони: «Троє мергедів зненацька напали, забрали дружину із сином. Хане-батьку! Врятувати дружину з дитям прийшли ми просити». На це Ван-хан Тооріл відповів: «Чи не казав я тобі минулого року, коли привіз ти мені шубу соболину. Другом батька був я, а тепер тобі замість батька стану». А вдягаючи шубу, мовив:

*«"На подяку за чорну соболину шубу
Об'єднаю тобі народи, що розділилися.
На подяку за соболину шубу
Зберу тобі улус роз'єднаний.
Нехай нирки займуть своє місце
І дихання стане легким!"
Чи не так казав я?
Триматиму слово своє,
На подяку за соболину шубу
На всіх мергедів нападємо,
Бөрте-Үжін твою врятую.
На подяку за чорну соболину шубу
Повсюди мергедів розіб'ємо,
Хатан Бөрте повернемо.*

Дай знати братику Жамухові. Братик Жамуха перебуває в Хорхоног. Я вирушу звідси з двома түменами¹¹⁵ і буду праворуч. Братик Жамуха нехай візьме два түмени й стане ліворуч. Умови походу нехай визначає братик Жамуха».

105. Темүжін, Хасар і Белгүдей повернулися від Тооріл Ван-хана. І Темүжін відіслав Хасара й Белгүдея до Жамухі і велів переказати йому такі слова:

*«Троє мергедів прийшли
І ложе моє спустошили.
Чи не однієї крові ми?
Кревну мсту як здійснити?
Серце поранили мені.
Чи не одного роду ми?
Кревну мсту як здійснити?».*

Такими були його слова, які переказали Жамухові. Також переказали Жамухові слова Тооріл-хана херейдів: «У пам'ять про добру допомогу Єсүхея-багатура, на знак дружби візьму два түмени й стану праворуч. Братику Жамухові звістку надішли, нехай з двома түменами Жамуха прибуде. Умови походу нехай Жамуха визначає». Ледь дослухав ці слова Жамуха, як відповів таке:

*«Брате Темүжіне,
Дізнався, що спорожніло ложе,
Серце моє зацеміло.*

¹¹⁵ Түмен — десять тисяч, військова одиниця чисельністю десять тисяч воїнів (на Русі — тьма).

Дізнався про душевну рану,
Душа моя заболіла.
Кревну мсту здійснимо!
Удуйд, Увас-мергедів розіб'ємо,
Нашу Бөрте-Үжін повернемо.
Усіх Хаад-мергедів поб'ємо,
Ханишу Бөрте повернемо!
Стукіт наших стремен
Хай громом барабанів уважає
Призвідник Тогтоо, що втік.
У нетрях Буур Хеер
Сидить він, руки в боки.
Сколихнеться край положу —
Прийшли війною — гадає
Призвідник Дайр-Усун, що втік,
Поміж бурхливими Орхоном і Селенге
На острові Талхун
Шелест перекотиполя зачує,
Злякавшись ворога,
У темний ліс тікає,
Сидить там,
Боїться з місця зрушити.
Нікчемний і верескливий
Призвідник Хаадай-Дармала
Забився в нетрі Харжи.
Рушаймо негайно.
Кажуть, долина Хялги
Багата на очерет:
Змайструємо ми плоти й підемо

*До призвідника Тогтоо —
Славу його знищимо,
Жінок і синів усіх заберемо
І улус велелюдний
Доценту спустошимо».*

106. Жамуха мовив: «Перекажіть андові Темүжіну й братові Тооріл-хану, що:

*Прапор свій величний окропив я,
Гучний барабан
Зі шкури чорного бика
Приготував я.
Чорного скакуна
Осідлав я,
Бойовий деел
Одягнув я,
Булатного списа
Взяв я,
Гострі стріли
Націлив я,
На хаад-мергедів
Виступлю я.
Прапор величний
Окропив я,
Шкурою бика обтягнутий
Гучний барабан
Приготував я,
Кольчугу міцну*

*Надів я,
Чорногривого скакуна
Осідлав я,
Славний меч свій
Узяв я,
Влучну стрілу націлив я,
З Удуйд-мергедами
На смертний бій
Готовий я.*

Нехай брат Тооріл-хан прийде схилом Бурхан Халдун, з'єднається дорогою з андом Темүжіном, зустрінемося біля витоків Онон-річки, у місцині Ботогон Бооржі. Звідти піднінемося Онон-річкою. Я приведу свій түмен, буде түмен з улусу Темүжін-анда, що кочують біля річки Онон, і біля річки Онон, як домовилися, стрінемося двома түменами в Ботогон Бооржі».

107. Як почув Темүжін від Хасара й Белгүдея слова Жамухі, то переказав їх Тооріл-хану. Отримав звістку Тооріл-хан і одразу вирушив двома түменами і, як пройшов підніжжям Бурхан Халдун, то попрямував до урвищ Бүргі на річці Херлен. Темүжін дізнався про це й вирушив з урвищ Бүргі і, як пройшов підніжжям Бурхан Халдун і берегом річки Түнхелег, то, зупинившись на річці Тана, зібрав там військо. Тооріл-хан із түменом воїнів і його молодший брат Жаха-хамбу з түменом воїнів зупинилися в місцевості Айл Харган поблизу річки Хімурга. Туди прибув зі своїм військом і Темүжін.
108. Темүжін, Тооріл-хан і Жаха-хамбу втрьох вирушили й прибули до Ботогон Бооржі біля витоків Онон-річки. Жамуха прибув туди

на три дні раніше. Побачивши військо Темүжіна, Тооріл-хана й Жаха-хамбу розташував Жамуха два тумени в бойовий порядок. Темүжін, Тооріл-хан і Жаха-хамбу також розташували війська в бойовий порядок і, наблизившись, упізнали своїх. Жамуха мовив: «Навіть у дощ не годиться спізнюватися, якщо домовилися про зустріч. Навіть у бурю на раду не запізнюватися, хіба не так домовлялися ми? Хіба монголи не тримають слова? Хіба не домовлялися ми вигнати того, хто спізниться до зазначеного терміну?». Почувши слова Жамухі, Тооріл-хан відповів: «Ти справедливо звинувачуєш нас за триденне спізнення до місця зустрічі, братику Жамуха. Тобі й вирішувати, як вчинити з нами». Так визнали вони свою провину.

109. Вирушили вони з Ботогон Бооржіна, наблизилися до річки Хялги, зв'язали плоти, переправилися через неї і, діставшись до місцевості Буур Хеер, вдарили по Тогтоо-бехі.

*Знесли застави й напали,
Жінок і дітей усіх полонили,
Зруйнували святині,
Улус весь захопили.*

Могли захопити Тогтоо-бехі, коли той спав, але мисливці за соболями та рибалки з річки Хялга сповістили його вночі, що на нього «йдуть війною». Попереджений про це, Тогтоо-бехі тієї ж ночі разом із Дайр-Усуном з увас-мергедів і нечисленною дружиною пішов річкою Селенге вниз на землі баргуужинів.

110. Розбіглися мергеди тієї ночі, а їх переслідували та грабували. Темүжін їздив поміж біженців і кликав: «Берте, Берте!».

Почула Темүжіна Бөрте-Үжін і разом зі старою Хоогчін зіскочила з возу й схопила його коня за вуздечку. У світлі місяця Темүжін упізнав Бөрте, і вони обнялися.

Тоді Темүжін послав гінця до Тооріл-хана й Жамухі зі звісткою: «Знайшов я, кого шукав. Зупиняємо переслідування й цієї ночі залишаємося тут». Там-таки зупинилися на ночівлю утікачі мергеди. Так Бөрте-Үжін була врятована від мергедів і з'єдналася з Темүжіном.

111. Як уже мовилося, колись три мергеди Тогтоо-бехі з удуйд-мергедів, Дайр-Усун з увас-мергедів і Хаадай-Дармала з трьома сотнями людей напали вранці, щоб помститися за те, що колись Єсүхей-багатур відібрав матір Өелүн у Іх Чіледу, молодшого брата Тогтоо-бехі. Тричі обійшли в пошуках Темүжіна гору Бурхан Халдун, схопили Бөрте-Үжін і віддали її Чілегер-бөх, молодшому брату Іх Чіледу. Тепер Чілегер-бөх рятується й мовить:

*«Чорний ворон народжений,
Щоб стервом харчуватися,
Про гусей і журавлів мріє.
Ах, нікчемний я Чілегер,
Хатан-Үжін заволодів,
Мергедам нещастя приніс,
Простолюдець я Чілегер
По темній голові себе б'ю.
Щоб урятувати життя,
Ховаюся в темній ущелині.
Хто захистить мене?
Мов жалюгідна птаха, варта*

*Жерти лишень мишей та щурів,
Надумав я лебедя чи журавля запопасти.
Проклятий я Чілегер,
Благородну Ужін привів собі,
Стану мергедів горе приніс.
Нещасний я Чілегер,
Куди тепер подітися?».*

112. Хаадай-Дармалу впіймали й у колодках повезли до Бурхан Халдун. Як дізналися, у якій родині перебуває матір Белгүдея, послали по неї. Коли зайшли в праві двері оселі, матір Белгүдея в лахмітті вийшла через ліві, мовлячи: «Сини мої ханами стали, а я з простолюдом породичалася. Як синам в обличчя дивитимуся?», і втекла в лісову хащу. Довго шукали, але так і не знайшли. Після цього Белгүдей-нойон, коли бачив мергеда, пускав у нього стрілу зі словами: «Поверни мені матір!». А триста мергедів, які напали на них із Темүжіном на Бурхан Халдун, вигубив разом з їхніми родами. Жінок і дітей, що залишилися, забрали собі.

*Обличчям гожих
Забрали додому,
Всіх інших —
Прислужниками зробили.*

113. Із вдячністю до Тооріл-хана й Жамухі, Темүжін мовив:

*«З дружбою хана-батька й брата Жамухі
Спиралися на сили землі і неба,*

*З благословення Всевишнього Неба,
Із прихильністю Матері-Землі
Здавна ненависних
Мергедів розгромили,
Дух їхній за вітром розвіяли,
Всіх вельмож їхніх перебили,
Їхні ложа спустошили
І багато добра здобули».*

114. Після втечі удуйд-мергедів на їхній землі знайшли п'ятирічного хлопчика на ім'я Хүчү, вбраного в соболину шапку, чобітки з оленячої шкіри й накидку з хутра видри. Цей хлопчик був лицем світлий і з вогником в очах. Привезли його воїни й подарували матері Өелүн.

115. *Темүжін, Тооріл-хан і Жамуха разом
Багатьом мергедам
Гостроверхі оселі зруйнували,
Кращих жінок відібрали,
З тайги біля Орхону й Селенге
Повернулися.*

Вийшовши з острова Талхун, Темүжін і Жамуха попрямували в лісову гущавину Хорхоног Жубур. Тооріл-хан схилами Бурхан Халдун пройшов через ліси Өхөрт Шугуй, гірські перевали Гацуурт Сүвчид і Уліат Сүвчид. Дорогою полював і повернувся в нетрі Хар Шугуй на річці Туул.

116. Темүжін із Жамухою зупинилися в гущавині Хорхоног і на честь давньої дружби, щоб ще міцніше скріпити її, вирішили

влаштувати бенкет. Раніше, коли вони побраталися й зробилися андами, Темүжін мав одинадцять років. Жамуха дав Темүжину шагай¹¹⁶ козулі, а Темүжін у відповідь подарував йому відлительний шагай, коли вони грали в кості на кризі Онон-річки. Там вони побраталися вперше.

Цією весною, коли вони стріляли з легких луків, Жамуха подарував йому склеєну з двох продірявлених телячих ріжків співочу стрілу, а Темүжін подарував Жамухові стрілу з вістрям з ялівця. Так вони побраталися вдруге.

117. Як кажуть мудрі люди:

*«Анди в житті один одному опора,
Їхні душі — єдине ціле,
Вірність — їхня сила!».*

На знак вірності і дружби Темүжін віддав Жамухові золотий пояс, який здобув у мергеда Тогтоо, і посадовив на коня Тогтоо рідкісної масті кольору видри, а Жамуха подарував золотий пояс, який здобув у Дайр-Усуна з увас-мергедів, і посадовив на білого, мов сніжне козеня, скакуна Дайр-Усуна.

У долині Хорхонаг біля підніжжя Хулдгар Хун під розлогим деревом влаштували вони велику учту і, за звичаєм, спали під однією ковдрою.

118. У дружбі й згоді прожили разом півтора роки Темүжін і Жамуха та, як домовились одночасно перекочувати, то й вирушили, коли місяць стояв уповні, шістнадцятого числа першого літнього місяця. Їхали вони вдвох попереду, і Жамуха сказав:

¹¹⁶ Шагай — бабка, кістка зі ступні передньої ноги тварин. Використовувалася для гри в кості.

*«Анде! Анде Темүжіне,
До гір ближче станемо,
Коням нашим укриття буде.
До річки ближче станемо,
Отарам нашим доволі пасовищ буде!».*

Темүжін, розмірковуючи над словами Жамухі, відстав, порівнявся з возом матері Өелүн і переказав їй слова Жамухі:

*«До гір ближче станемо,
Коням нашим укриття буде.
До річки ближче станемо,
Отарам нашим доволі пасовищ буде!».*

Я не зрозумів, що означають ці слова, тому вирішив порадитися з матір'ю». Ще не встигла матір Өелүн і слова мовити, а Бөрте-Үжін уже озвалася: «Подейкують, нібито Жамухові-анду все швидко приїдається, мабуть, настав час, коли і з нами йому зробилося нудно. Либонь, на це Жамуха-анд і натякає. Давайте не зупинятися і їхати далі всю ніч».

119. погодилися вони зі словами Бөрте-Үжін і їхали всю ніч без зупинки. Проминали землі тайчуудів. Тайчууди злякалися й тієї самої ночі подалися в бік Жамухі. На землях бесүд-тайчуудів знайшли хлопчика, який відстав. Звали його Хөхөчү. Привели його до матері Өелүн на виховання.
120. Їхали вони всю ніч, і вдосвіта до них приєдналися троє братів Хачіун-Тогоруун¹¹⁷, Хархай-Тогоруун і Харалдай-Тогоруун

¹¹⁷ Хачіун-Тогоруун — Хачіун Тохораун — Тукараун, Хачухун Тохурахун (тогоруу — журавель).

з аймаку Жалайр. Ще прийшли п'ятеро братів Хадаан-дал-дурхан торгудів¹¹⁸.

Үнгүр¹¹⁹, син Менгет-хіан, прибув із родом чаншуудів та родом баядів. Прийшли брати Хубілай і Худус із роду Баралас, брати Жатай і Доголху-чербі¹²⁰ з мангудів.

Өөлей-чербі¹²¹, молодший брат Боорчі, відділився з Араладів і прибув разом із Боорчі. Прибув Чаурхан¹²², молодший брат Зелме. Прибув Сүбедей-багатур, відокремившись від уріанхаїв і приєднавшись до Зелме.

З аймака Бесүд прибули також брати Дегей¹²³ і Хүчүгүр. З аймаку Сүлдес прибули Чілегүдей, Тахар¹²⁴ із тайчуудами братами.

З аймака Жалайр прибув Сеце-домог із двома синами Архай-Хасаром і Бала нойоном. Сүйхетү-чербі з хонхотанів прибув.

Сүхехей-жеүн, син Жехей-хондгора¹²⁵ зі сүхехенів. Цагаан-гоо з нүүдеїв¹²⁶ прибув. Хінхиадай з аймака Олхонуд, Сечүүр з аймака Горлос, Мөчі-бүдүүн з аймака Дөрвөд прибули.

Буту з аймака Іхерес¹²⁷ прибув, щоб стати зятем. Жунсо¹²⁸ з аймака Ноёхон прибув. Зургаан¹²⁹ з аймака Оронар прибув.

¹¹⁸ Торгуд — Тархуд-ун — торкська, торгут, торгууд, торкі.

¹¹⁹ Үнгүр — Өнгүр-тан, Өнгөртөн (можливо, похідне від Унгрів).

¹²⁰ Чербі — чиновник, урядовець.

¹²¹ Өөлей-чербі — Өгелен чербі, Оелен чербі, Үүле чербі.

¹²² Чаурхан — Чуурхан, Цуурхан.

¹²³ Дегей — Да-ге, Мен-да Бей-лу, (Н. Ц. Мункуєв «Повний опис Татаро-Монголів», коментар 248, 1975 р.)

¹²⁴ Тахар з аймаку Сүлдүс — Такай, Тахай, Дахай, Такі.

¹²⁵ Жехей-хондгора — Жехей Хондагар-ун — Зехій-хондгор, Зехей.

¹²⁶ Цагаан-гоо з нүүдеїв — Неүдей Цагаан Ува — Нүүдей Цагаан гоо, Негүс, Негүдей.

¹²⁷ Буту, Іхерес — Іхірес-ун Буту, (іхерес — множина від іхере), Буту, Бута одружився на сестрі Чінгіс Хаана.

¹²⁸ Жунсо — Жунсай, Жунгсо, Жунгсай.

¹²⁹ Зургаан — Жіргуан, Жірхухан.

Сохо-сече¹³⁰ з аймака Баралас прибув зі сином на ім'я Харачар. Хорчі з аймака Баарін прибув зі старим Үсүн-өвгөн¹³¹. Також прибув Хөхөчос із родом Менен баарін, вони стали окремим хүрее¹³².

121. Хорчі прибув зі словами: «Ми ведемо свій рід від жінки, яку захопив Бодонцор-богд¹³³, тож ми з Жамухою з однієї утроби і в одній в'язці. Тому не можу я роз'єднатися з Жамухою. Послало мені Небо видіння: з'явилася руда корова, ходила навколо Жамухі й рогом била його юрту на колесах і його самого, та й зламала собі роги. Однорога, ревіла вона на Жамуху, рила копитами землю й вимагала: "Віддай мій ріг!". Бачив я і безрогого рябого вола, запряженого у велику юрту на колесах. Цей віл прямував за Темүжіном, ревів і примовляв:

*"Небо із Землею, з'єднайтеся!
Хай буде Темүжін володарем,
І нехай править улусом
Заради цього стараюсь".*

Таке мені було послання. Ти, Темүжіне, коли станеш володарем усього улусу, як ошчасливиш мене за те, що кажу про це?». Темүжін відповів: «Якщо я справді стану володарем країни, зроблю тебе нойоном над туменом». Тоді Хорчі мовив: «Мені,

¹³⁰ Сохо-сече — Суху сецен, Сохо сецен.

¹³¹ Үсүн-өвгөн — дід Үсүн.

¹³² Хүрее — курінь, стан, ставка, коло.

¹³³ Богд — нащадок великих предків, божественний.

який нап prorочив тобі таку велику владу, що за щастя бути нойоном над туменом? Зроби мене нойоном над туменом, але дозволь зі всієї країни вибрати для себе тридцять красунь. І завжди дослухайся до моїх слів».

122. Прибув Генігес, відокремившись від Жамухі, і став куренем на чолі з Хунаном, а Дарідай-отчігін прибув і став іншим куренем. Мулхалах прибув з аймака Жадаран. Унжін-сахайт прибув і став куренем. Відокремившись від Жамухі, до місцини Айл Харган біля річки Хімурга прибув також син жүрхіна Сорхату-жүрхі¹³⁴ на ім'я Сече-бехі разом із Тайчу, і стали вони куренем. Хучар-бехі, син Негүн тайжа, прибув одним куренем; Алтан-отчігін, син Хутула хана, прибув одним куренем, коли Темүжін відділився від Жамухі й стояв біля річки Хімурга в місцині Айл Харган. Звідти всі на чолі з Темүжіном перебралися вглиб Хүрелхее до озера Хөх Нуур у місцині Хар Зүрх, де в нього впадає річка Сенгүр.

123. Алтан, Хучар і Сече-бехі порадилися з усіма і звернулися до Темүжіна: «Ми тебе вирішили наректи ханом. Як стане Темүжін ханом, то ось як ми вчинимо:

*На численні війни
Ми дружно підемо,
Юних ханянок,
Гарних на вроду, полонимо.*

¹³⁴ Хутугту-жүрхі — було Сорхату-жүрхі, розбіжність (див. п. 49).

*Палаці та юрти прегарні
Захопимо
І Темүжину, хану над усіма,
Віддамо.
На чужинські народи нападємо,
Принцес чужоземних,
Обличчям гожих,
І прудких скакунів
Приведемо.
Зачнемо полювати,
Дичину заганятимемо.
Як у годину війни
Порушимо суворий
Наказ твій,
Забери наших ханянок,
Забери все добро,
І з ганьбою викинь
Мою голову чорну.
А як у мирну годину
Не послухаємо мудрих
Указів твоїх,
Від людей відлучи нас,
Дружин із дітьми забери,
І в безлюдну місцину
Нас прожени».*

Так вони заприсяглися, нарекли Темүжіна Чінгіс Хааном і оголосили хааном над усіма¹³⁵.

---

¹³⁵ 1182 р. або 1189 р. Темүжін був проголошений хааном Хамаг Монголії (ханство, ханліг).

124. Як став Чінгіс Хааном, надів він сагайдаки¹³⁶ на Боорчі та його молодшого брата Өөлея-чербі. Надів він сагайдаки на Хачіун-Тогорууна, а також на братів Зетєя і Доголху-чербі. Өнгөр, Сүйхетү-чербі, Хадаан-далдурхан утрьох мовили:

*«Ми зі сніданком
Не спізнаємося
І про вечерю
Ніколи не забудемо».*

І призначені були кухарями.

Дегей мовив:

*«Різноколірними баранами
Пасовища ми наповнимо,
Отарами вівців
Ми кошари заповнимо,
Жирних баранчиків
Для столу відгодуємо.
Кожного дня без затримки,
Жодного дня не пропущу —
Кращих баранів різати буду,
М'ясну юшку подам.
Хоч до їжі я завзятий,
Але тельбухами вдовольнюся».*

І був він приставлений наглядати за хаанською отарою.

---

¹³⁶ Зарахування до особистої охорони.

А його молодший брат Хүчүгүр мовив:

*«Від возів із замками
Всі ключі збережу,
І обозу в дорозі
Затриматися не дам,
І юрту на колесах
У ладу триматиму».*

Та й був він поставлений хаанським обозним.

Додой-чербі був поставлений наглядати за жінками, служницями й челяддю в хаанській юрті. Хубілай, Чілегүдей і Хархай-Тогоруун під началом Хасара були призначені хаанською вартою, і було їм велено:

*«Гвалтівникам —
Голови стинати!
Розбіякам —
Ключиці рубати!».*

Белгүдею і Харалдай-Тогорууну наказали: «Приймайте скакунів хаанських, будете конюхами!». Тайчууди Хуту, Морічі й Мулхалах стали наглядати за табуном. Архай-хасару, Тахару, Сүхехею і Чуурхану наказав стояти на чатах:

*«Будьте зв'язком із дальніми,
Стежте за ближніми».*

Сүбеедей-батаар мовив:

*«Як миша все позбираю,
Вороном чорним сторожитиму,
Ковдрою стану, щоб укрити,
Повстиною, що юрту твою оберігає».*

125. Також Чінгіс Хаан сказав Боорчі й Зелме:

*«Ви двоє,
Коли не було друзів,
Окрім власної тіні,
Тінню моєю стали
І спокій мені подарували,
Залишайтеся в душі моїй!
Коли не було батога,
Окрім хвоста,
Стали для мене хвостом,
Заспокоїли моє серце,
Залишайтеся в мене в грудях!
Ви були зі мною
Від самого початку,
Тож будьте над ними всіма!».*

І сказав Чінгіс Хаан:

*«Ви відійшли від Жамухі-анда,
Підтримали мене,
Прийшли до мене з дружбою.*

*Коли зміцніє сила Неба і Землі,
З часом у пошані
вірність і дружбу не втрачайте».*

І відіслав їх у різні напрямки.

126. Зі звісткою про обрання Чінгіс Хаана відправили до Тооріл-хана херейдів гінців Тахара і Сүхехея. Тооріл-хан мовив: «Сином своїм я зробив Темүжіна. Ви правильно вчинили, що обрали його хааном. Як можуть монголи жити без хаана?

*Ви мир і спокій охороняйте!
Вузол міцний не розривайте!
Чесць і повагу бережіть!
Шануйте єдність завжди!».*

IV

[Обрання Жамухі ханом частиною монголів.
Боротьба з Жамухою та родичами
тайчуудами.]

127. Архая, Хасара й Чуурхана відправили гінцями до Жамухі, і Жамуха у відповідь передав послання Алтану й Хучару: «Алтан і Хучар, ви двоє, поміж Темүжін-андом і мною,

*Навіщо потайки лихе умишляли,
Під ребра штовхали і
Навіщо розлучили ви нас?!*

Чому ви не зробили Темүжін-анда хааном до нашого прощання, поки ми були разом? А тепер з якими намірами зробили ви його хааном? Алтан і Хучар, ви двоє, дотримуйте тепер свого слова й оберігайте спокій анда, будьте йому надійною опорою!».

128. Потому молодший брат Жамухі на ім'я Тайчар, який кочував тоді в місцині Өлгій Булаг у передгір'ї Жалама, вирушив відібрати коней у нашого Жөчі Дармала, котрий перебував у місцині Саарь Хеер. Коли Тайчар украв коней у Жөчі Дармала, той сам кинувся наздоганяти, бо друзі його злякалися. Серед ночі він припав до гриви свого скакуна, непомітно підкрався до коней і вбив Тайчара пострілом у спину. Так він повернув своїх коней.

129. Як дізнався Жамуха про вбивство свого брата Тайчара, об'єднавшись із тринадцятьма племенами народу жадаран, зібрав три тумени війська, перейшов через гори Алагууд і Тургагууд та пішов війною на Чінгіс Хаана — з такою звісткою Мүлхе-тог і Боролдой із роду Іхерес прибули до Чінгіс Хаана, який перебував в урочищі Хүрелхее. Чінгіс Хаан мав тринадцять куренів і, як почув він цю звістку, зібрав три тумени й виступив назустріч Жамухові. Вони зішлись в бою в місцині Далан Балжуд. Чінгіс Хаан, зазнавши поразки, укритися в ущелині Зеерен на річці Онон. Жамуха сказав: «Ми загнали їх в ущелину Зеерен на Ононі». І коли повернувся, зварив живцем узятих у полон воїнів із роду Чінос¹³⁷ у сімдесятьох казанах. Відрубав голову Цагаан-гоо з нүүдеїв він прив'язав до кінського хвоста і поволик.

130. Дочекавшись від'їзду Жамухі, Жорчидай на чолі уруудів, Хуїлдар на чолі мангудів відділилися від Жамухі й перейшли на бік Чінгіс Хаана. Менліг-ецег¹³⁸ із хонхотанів був із Жамухою. Він пішов від Жамухі зі сімома синами, щоб приєднатися до Чінгіс Хаана. Зрадивши, що стільки люду перейшло до них від Жамухі, Чінгіс Хаан, Өелүн-Үжін, Хасар, Сече-бехі й Тайчу домовилися влаштувати бенкет у гаю біля річки Онон. За церемонії першим піалу піднесли Чінгіс Хаану, Өелүн-Үжін, Хасару, Сече-бехі. Потім подали чашу Ебехей, молодшій дружині Сече-бехі. Хатан Хоріжин і хатан Хуурчін розгнівилися на підчашого на ім'я Шіхүр: «Чому ти

¹³⁷ Чінос-ун хөүд — сини (чоловіки, воїни) з роду Чінос (Чонос (та) Нүхүс — множина Нүхүүд, Неүдей, Нүүдей).

¹³⁸ Менліг-ецег — Менліг-батько.

подав чашу Ебехей раніше, ніж нам?». Зачувши це, підчаший Шіхур вигукнув: «Чи не тому, що немає Єсүхей-багатура й Негүн тайжа, на мене зводять наклеп?» і голосно заплакав.

131. З нашого боку розпорядником бенкету був Белгүдей, він же стеріг коней Чінгіс Хаана, а від жүрхінів розпорядником був Бүрі-бөх. Одного з хатагінів впіймали на крадіжці вуздечки нашого коня. Бүрі-бөх заступився за того чоловіка й посварився з Белгүдеем. Белгүдей постійно тренувався в боротьбі й завжди ходив з опущеними рукавами та оголеним плечем. Туди й рубанув його мечем Бүрі-бөх. Незважаючи на поранене плече, Белгүдей, стікаючи кров'ю, відійшов, ніби нічого не трапилося. Але побачив його Чінгіс Хаан, який сидів у затінку посеред тих, хто бенкетував, і спитав: «Хто тебе поранив?». Белгүдей відповів: «Це трапилося вранці. Нічого страшного, не варто через мене братам ворогувати. Моє тіло витримає. Не ворогуй із ріднею, з якою ти щойно примирився. Потерпи трохи!».

132. Незважаючи на умовляння Белгүдея, Чінгіс Хаан вирвав ломаку, вихопив бұлүүр¹³⁹ із бурдюка з кумисом, пішов битися, здолав жүрхінів та відібрав ханшу Хоріжін і ханшу Хуурчін. Після цього повернули Хоріжін-хатан та Хуурчін-хатан, обмінялися послами на знак примирення.

Тоді ж хан Алтан улусу відправив Вангін-чансана¹⁴⁰ з військом проти татаарів на чолі з Мегүжін-сүүлтом за недотримання договорів і наказав, щоб поквапилися. Дізнавшись, що Вангін-чансан тіснить татаар з усім майном та худобою до річки Улз...

¹³⁹ Бұлүүр — палка для збивання.

¹⁴⁰ Чансан, Чінгсанг — чансян — вищий радник, державний помічник.

133. Чінгіс Хаан мовив: «З давніх-давен татаари, які вбили наших батьків і дідів, — закляті вороги наші! Настав час об'єднатися в цій битві!» і послав гінця до Тооріл-хана зі звісткою: «Вангін-чансан, за наказом хана Алтан улусу, тіснить татаар на чолі з Мегүжін-сүүлтом у бік річки Улз. Зітнемося в бою з убивцями наших батьків і дідів, ненависними татаарами! Не зволікаючи, виступай, батьку Тооріл-хане!».

Отримавши таку звістку, Тооріл-хан мовив: «Синок мій вірні слова передав. Ми виступимо разом!». І, зібравши військо, поспіхом на третій день виступив назустріч. Чінгіс Хаан і Тооріл-хан відправили жүрхінам на чолі з Чечен-бехі гінця зі звісткою: «На цю битву з татаарами — вбивцями наших батьків і дідів — вирушаймо разом!» Чекали шість днів і, не дочекавшись, Чінгіс Хаан із Тооріл-ханом рушили назустріч Вангін-чансану в напрямку Улз. Тим часом татаари закріпилися в Хуст Шүтеені й Нарт Шүтеені¹⁴¹ біля річки Улз. У тих укріпленнях Чінгіс Хаан і Тооріл-хан упіймали та вбили Мегүжін-сүүлта, і Чінгіс Хаан здобув його срібний өлгій¹⁴² та вишитий перламутром хөнжил¹⁴³.

134. Коли Вангін-чансан почув, що Чінгіс Хаан і Тооріл-хан убили Мегүжін-сүүлта, то вельми зрадив і надав Чінгіс Хаану звання Жаутхурі¹⁴⁴, а херейду Тооріл-хану — звання вана¹⁴⁵. Після цього Тооріл-хана стали називати Ван-ханом. Мовив

¹⁴¹ Шүтеен — святий, святилище, місце, де здійснюють священні ритуали.

¹⁴² Өлгій — рідний, колиска, можливо, прикрашений сріблом трон.

¹⁴³ Хөнжил — плащ, ковдра, накидка.

¹⁴⁴ Жаутхурі — могутній нойон за Рашид-ад-Діном.

¹⁴⁵ Ван — великий емір, вищий державний чин (кит.).

Вангін-чансан: «Спільними зусиллями ми покінчили з Мегүжін-сүүлтом, чим дуже допомогли ханові Алтан улусу. Про це розповім я йому. Присвоїти Чінгіс Хаану ще вище звання жау тау¹⁴⁶ може лише хан Алтан улусу». І Вангін-чансан у великій радості вирушив додому. Поділивши полонених татаар, Ван-хан і Чінгіс Хаан повернули додому.

135. Коли проминали місцину Нарт Шүтеен, де перехувалися татаари, наші воїни знайшли хлопчика, що загубився. Хлопчик мав золоті сережки і шовковий елгевч¹⁴⁷, підбитий соболем. Чінгіс Хаан подарував хлопчика матері Өелүн зі словами: «Добрих батьків синок. Певно з вельможної родини, нехай буде молодшим після п'ятьох, шостим сином». Матір Өелүн взяла його на виховання й нарекла Шігі-хутагом.
136. Авраг гер¹⁴⁸ Чінгіс Хаана розташована на озері Харілт Нуур. На людей, які там залишилися, напали жүрхіни. Пограбували одяг у п'ятдесятьох і вбили десятьох. Отримавши звістку про напад жүрхінів, Чінгіс Хаан дуже розгнівався й сказав: «Чому жүрхіни таке чинять із нами?! Коли бенкетували біля річки Онон, вони образили Шіхүра. Белгүдею розрубали плече. А коли вони запропонували мир, ми повернули їм Хоріжін-хатан і Хуурчін-хатан. Після цього, коли ми звали жүрхінів помститися нашим спільним ворогам татаарам, убивцям наших батьків і дідів, ми чекали на них шість днів

¹⁴⁶ Жау тау — намісник (кит.).

¹⁴⁷ Елгевч — одяг на кшталт камізельки, яку надягають на деел — традиційне довге плаття.

¹⁴⁸ Авраг гер — велика юрта, ставка, постійне місце, куди хаан повертався після походу.

і не дочекалися. Коли в нас і без того повсюди вороги, ще й вони стають нашими ворогами».

І Чінгіс Хаан пішов війною на жүрхінів. Вони вдарили по жүрхінах, коли ті перебували в місцині Долоон Болдог у долині Хөдөө Арал поблизу річки Херлен. Звідти Сече-бехі й Тайчу з невеликим гуртом люду тікали. Їх наздогнали поблизу западини Телетү й схопили. Чінгіс Хаан спитав Сече-бехі й Тайчу: «Про що ми домовлялися раніше?». Сече-бехі й Тайчу відповіли: «Якщо ми не дотримали свого слова, доведіть це!». Нагадавши їм їхні слова, викрили, що зламали вони слово, і стратили, задушивши¹⁴⁹, і кинули там.

137. Стративши Сече-бехі й Тайчу, привели народ жүрхінів. Серед жүрхінів було троє синів Телегетү-баяна: Гүн-гоо, Чулуун-хайч і Зевгее (Жібге). Гүн-гоо віддав Чінгіс Хаану своїх синів Мухулая¹⁵⁰ та Буху зі словами:

*«Біля порогу твого
Рабами хай будуть!
З порогу втечуть —
Коліна підріж їм!
Біля брам твоїх
Вічно рабами стоятимуть!
Браму залишать —
Печінку прострами!»*

¹⁴⁹ Страта без пролиття крові вважається привілеєм.

¹⁵⁰ Мухулай — Мухалі.

Чулуун-хайч віддав Чінгіс Хаану своїх синів Тунге й Хаші зі словами:

*«Золотий твій поріг
Віддаю їх стерегти!
Залишити посміють —
Кинь їх, життя позбавивши!
Брами твої широкі
Відкривати віддаю.
Відійдуть від них —
Животи відбий!».*

Зевгее віддали Хасару. Зевгее привів із земель жүрхінів хлопчика на ім'я Борохул і віддав на виховання матері Өелүн.

138. Хлопчика Хүчү, знайденого на землі мергедів, хлопчика Хөхөчү, знайденого на землі бесүдів серед тайчуудів, хлопчика Шігі-хутага, знайденого на землі татаарів, і хлопчика Борохула, знайденого на землі жүрхінів, — цих чотирьох хлопчиків матір Өелүн годувала у своїй родині з думкою:

*«Бути їм пильними очима вдень
І сторожкими вухами вночі!».*

139. Історія народу жүрхінів така: старшого із семи синів Хабул-хана звали Охінбархагом. Його сином був Сорхату-жүрхі, і стали вони родом Жүрхін. Як старшому синові Хабул-хана йому дали людей

*Серцем кріпких,
Духом сильних,
Вдачею лютих,
На язик гострих,
Борців вправних,
До наук удатних.*

Мужніх і сильних людей об'єднав рід Жүрхін. І цих могутніх жүрхінів подолав Чінгіс Хаан і приєднав їхній численний народ, зробив своїми підданцями.

140. Якось Чінгіс Хаан запропонував Бүрі-бөху і Белгүдею зітнутися в борцівському двобої. Бүрі-бөх був із жүрхінами. Колись Бүрі-бөх міг однією рукою кинути Белгүдея через стегно й утримувати на землі. Бүрі-бөх був повсюдно відомим борцем. Хоча в боротьбі Бүрі-бөх був непереможним, цього разу він піддався. Белгүдей насилу повалив його і, тримаючи Бүрі-бөха на землі, крадькома глянув на Чінгіс Хаана. Тут Чінгіс Хаан насупив брови. Здогадався Белгүдей, поставив коліно Бүрі-бөху на спину і, захопивши однією рукою за комір, а іншою — за пасок деела, різко рвонув і зламав тому хребет. Зі зламаним хребтом Бүрі-бөх встиг сказати: «Хоча для Белгүдея я непереможний, та все ж, остерігаючись хаана, піддався я. Втративши пильність, я втратив і життя». Промовивши це, він помер. Зламавши йому хребта, Белгүдей відтягнув Бүрі-бөха вбік і кинув.

Охінбархаг — старший зі семи синів Хабул-хана. Наступний після нього за старшинством — Бартан-багатур. Його син —

Єсүхей-багатур. Третім сином був Хутугту-монхор. Син його Бүрі-бөх у боротьбі був сильнішим за синів Бартан-багатура, тому товаришував із мужніми синами Охінбархага. Так усе-народний борець Бүрі-бөх помер, бо Белгүдей зламав йому хребта.

141. Наступного року, Року Півня¹⁵¹, хатагіни на чолі з Багу-чорхі, салжіуди на чолі з Чірхитей-баатаром об'єдналися з Дөрвөн татаарами. Дөрвөни на чолі з Хачіун-бөхі, Алчі (Анчі) татаари на чолі з Жалі-буха, іхереси на чолі з Түге-маха, хунгіради на чолі з Терхег, Емел та Алхуй, горлоси, зверхником яких був Цоос (Чоёг) Цагаан, з найманів — хүчүгүдського Буйруг-хан, з мергедів Хуту — син Тогтоо-бөхі, з ойрадів¹⁵² — Хутуг-бөхі, із тайчуудів — Таргудай-Кірілтуг, Хотон-орчан, Уучу-багатур та інші тайчууди, що зібралися в місцині Алхуй Булаг, домовилися висунути ханом Жамуху з роду жадаран (жажірадай). Присягнувшись у цьому, вони розрубали жеребця й покочували до Ергүне мөрөн¹⁵³. У широкій долині Агуу, де річка Кен¹⁵⁴ впадає в Ергүне, вони проголосили Жамуху гүр-ханом¹⁵⁵. Проголосивши Гүр-хана, вирішили виступити проти Чінгіс Хаана і Ван-хана. Про цей намір сповістив Чінгіс Хаана Хорідай з роду Горлос. Чінгіс Хаан перебував тоді в місцині Хүрелхее. Отримавши таку звістку, Чінгіс Хаан

¹⁵¹ 1201 р.

¹⁵² Ойрад — Ойн ард — лісові народи. Ойрат. Ойр ард — тобто недалеко, ближній народ.

¹⁵³ Ергүне мөрөн — ріка Аргунь, мөрөн — велика ріка.

¹⁵⁴ Кен — річка Ган.

¹⁵⁵ Гүр-хан — володар улусу, держави.

передав її через гінця Ван-хану. Щойно отримавши звістку, Ван-хан терміново зібрав військо й прибув до Чінгіс Хаана.

142. Дочекавшись Ван-хана, Чінгіс Хаан рушив разом із ним на Жамуху в бік річки Херлен. Чінгіс Хаан поставив Алтана, Хучара й Дарідая в авангарді. Ван-хан висунув в авангард Сенгүма, Жаха-хамбу і Білге-бехі. Послали вперед сторожові загони й у місцині Үнеген Гүйлт поставили заставу, за нею поставили ще одну заставу в місцині Цегцер та іншу — у місцині Чіхурху.

Алтан, Хучар і Сенгүм, які рухалися в нашому авангарді, дісталися до місцини Улхія і хотіли там зупинитися, аж тут від застави Чіхурху прибув гонець зі звісткою: «Ворог наближається!». Зачувши цю звістку, вони вирішили рухатися без зупинки далі і, зустрівшись із передовим загonom супротивника, спитали: «Хто такі?». То були четверо, вислані Жамухою, — Уучу-багатур із монголів, Буйруг-хан із найманів, син Тогтоо-бехі Хуту з мергедів і Хутуг-бехі з ойрадів. Воїни нашого авангарду, перегукнувшись зі супротивником, домовилися про завтрашній бій і ввечері, повернувшись, з'єдналися з головними силами й розташувалися на ночівлю.

143. Наступного дня прибули в місцину Хүйтен, билися то наступаючи, то відступаючи. Буйруг-хан і Хутуг обидва знали закляття дощу. Вони промовили закляття, але закляття їх зрадило, обернулося проти них, і вони насилу пересувалися по слизькій багнюці. «Небо розгнівалося на нас», — зрозуміли вони й кинулися безладно врозтіч.

144. Буйруг-хан найманів відокремився й рушив у бік місцевості Улугтаг до підніжжя Алтаю. Хуту, син Тогтоо-бехі з мергедів, попрямував у бік річки Селенге. Хутуг-бехі з ойрадів, тримаючись лісу, подався в бік річки Шісгіс (Шішхед). Тайчууд Уучу-багатур рушив до річки Онон. Сам Жамуха повів людей, які проголосили його гур-ханом, повернув у бік річки Ергүне. Щойно вони роз'їхалися, Ван-хан почав наздоганяти Жамуху в напрямку Ергүне.

Чінгіс Хаан переслідував Уучу-багатура з тайчуудів у бік Онона. Уучу-багатур дістався свого улусу й підняв усіх людей. Уучу-багатур, Хотон-орчан та інші тайчууди подалися в укріпленій район за річкою Онон, вишикували добірне військо й стали готуватися до бою. Чінгіс Хаан прибув туди і вступив у бій із тайчуудами. Після запеклого бою, що тривав до вечора, заночували на полі битви. Родини утікачів теж провели ніч разом із військом.

145. У цій битві Чінгіс Хаан був важко поранений у шию, і кров ніяк не зупинялася. Із заходом сонця, вживши всіх засторог, вони стали на ночівлю на бойовниці. Зелме відсмоктував кров і, нікому не довіряючи, залишався з Чінгіс Хааном і охороняв його. Усю ніч він відсмоктував кров, щоб вона не затужавіла й не закупорила судину, і спльовував її. Після півночі Чінгіс Хаан прийшов до тями. Кров зупинилася, і рана почала зтягуватися. «Пити хочу», — сказав він.

Зелме скинув деел, чоботи й шапку, залишився в одному спідньому, напівголий побіг до ворожого стану й у возах людей, що стояли разом із військом, шукав кумис. Але біженці

не встигли подоїти кобил, і Зелме не знайшов кумис, проте добув цілий бурдюк кефіру й приніс Чінгіс Хаану. Дорогою і туди, і назад він залишився непоміченим. Небо боронило його!

Принісши кефір, Зелме пішов і знайшов воду, розвів кефір водою і дав випити хаану. Тричі переводячи дух, Чінгіс Хаан випив і мовив: «Посвітлішало мені й усередині, і в очах», трохи підвівся й сів. Уже почало світати, і він побачив, що земля навкруги мокра від крові, яку спльовував Зелме. «Що тут сталося? Не міг вилити далі?». Зелме відповів: «Тобі було так погано, що я боявся далеко відходити. Через хвилювання й страх часом ковтав, часом випльовував. Чимало й до черева потрапило».

Чінгіс Хаан сказав: «Коли я лежав тут безпорадний, чому ти втік голий? Якби впіймали, ти виказав би, де я лежу», на що Зелме відповів: «Я міркував так. Якщо спіймають без одягу, скажу, що збирався перейти на їхній бік, але наші дізналися про це, схопили й почали роздягати перед стратою, але я, залишившись у спідньому, вирвався й прибіг до них. Вони повірили б моїм словам і дали б одіж. Тоді я знайшов би коня й прискакав би до тебе. Ось із такими думками, щоб утамувати спрагу хаана, я, не потривоживши тебе, одразу наважився й кинувся у ворожий стан».

Чінгіс Хаан мовив: «Що можна сказати? Коли троє мергедів прийшли й ходили довкола Бурхан Халдун, ти врятував мені життя. Тепер, відсмоктуючи згустки крові, життя моє ти знову зберіг, і коли я, змучений спрагою, боровся зі смертю, на очах у лютого ворога ти прокрався в його стан, приніс мені кефір

і повернув до життя. Нехай назавжди залишиться зі мною пам'ять про твої заслуги». Таке було слово хаана.

146. Коли зійшло сонце, побачили, що вороже військо розбіглося. Родини, що ночували у ворожому стані, не спромоглися швидко розвернутися й не встигли за військом, залишилися на місці.

Після ночівлі Чінгіс Хаан виїхав зібрати біженців та завважив на пагорбі жінку в червоному деелі, яка зі сльозами та плачем голосила: «Темүжін!». Чінгіс Хаан спитав: «Що це за жінка там так побивається?» і послав чоловіка дізнатися. Коли той спитав, хто вона, жінка відповіла: «Я дочка Сорхон-шара. Звати мене Хадаан. Мого чоловіка схопили воїни й збираються стратити. Я благаю Темүжіна помилувати чоловіка».

Посланець повернувся й передав її слова Чінгіс Хаану. Чінгіс Хаан поскакав до Хадаан і обійняв її. Але воїни вже вбили її чоловіка. Там-таки Чінгіс Хаан поділив людей і з великим військом зупинився на ночівлю, покликав до себе Хадаан і посадовив її поруч. Наступного дня прибули тайчууди Сорхон-шар і Зев¹⁵⁶, підданці Төдөгє. Чінгіс Хаан сказав Сорхон-шару:

*«З шиї моєї важку колоду
Скинули ви!
Ворогами накладений ганебний знак
Прибрали ви геть!
Як благодійний батько,*

¹⁵⁶ Зев — Зевє, Джебе, Жебе, Зебе, Джебо — Мен-да Бей-лу. Зев — металеве вістря стріли («Повний опис Татаро-Монгол», коментар 239 (1975 р.) Н. Ц. Мункуєв).

*Дорогий дядечко,
Що ж ви так пізно прийшли?».*

Сорхон-шар відповів: «У душі я завжди вірив тобі. Та чи міг я поспішати? Якби поквапився й прийшов раніше, нойони тайчуудів, напевно, розправилися б із моїми жінками й дітьми, розорили б худобу. Тепер я прийшов з'єднатися з моїм хааном». Почувши таке, Чінгіс Хаан схвалив: «Правильно!».

147. Ще Чінгіс Хаан мовив: «У бою в місцині Хүйтен, коли ми то наступали, то відступали, з гори прилетіла стріла й перебила шию моєму білому коню. Хто стріляв із гори?». На це Зев озвався:

*«Я стріляв із гори,
Буду тепер вбитий хааном,
Клаптик землі
Окроплю кров'ю
І залишусь там гнити.
Чи, може, прийме хаан
На службу до себе?
Куди б хаан не послав,
Миттю туди дістануся!
Чорні води перейду,
І каміння посиплеться з-під копит!
Так нападую я на ворога,
Так служитиму хаану!».*

Чінгіс Хаан мовив: «Справжній ворог ховає ворожість і замовчує свої діяння. А із цих слів видно, що правду каже цей чоловік, не приховуючи вбивства і ворожості. Ти не приховуєш ворожнечі та своїх вчинків і гідний бути соратником. Твоє ім'я Зургаадай, та оскільки на смерть вразив ти стрілою шию бойового мого коня¹⁵⁷ і зватимемо тебе Зевом. Будеш при мені й, мов стріла, оберігатимеш мене», — наказав Чінгіс Хаан. Така історія про те, як Зев перейшов від тайчуудів і став соратником.

---

¹⁵⁷ Насправді поранений був Чінгіс Хаан, але справу подали так, нібито поранили його коня.

V

[Підкорення татар.
Розрив із Ван-ханом та війна з його
прихильниками.]

148. Чінгіс Хаан здолав тайчуудів, а тайчуудських вельмож — Уучу-багатура, Хотон-орчана, Худуудара — під корінь знищив та обернув їхній рід на попіл. Народ же він повів за собою, і зимував Чінгіс Хаан у місцині Ухаа Хаяа.
149. Старий Шіреет із роду баарін зі своїми синами на ім'я Алаг і Наяа зустріли й захопили ненависного нойона тайчуудів Таргудая-Кірілтуга. Спіймали його й посадили на воза, бо той був не в змозі їздити верхи. Дорогою їх почали наздоганяти син і молодші брати Таргудая-Кірілтуга, щоб відбити його. Тоді старий Шіреет повалив на віз Таргудая, котрий ледве міг підвестися, дістав ніж і сказав: «Син і твої брати прийшли відбити тебе. Навіть, якщо не вб'ю тебе зараз, однаково мене вб'ють за те, що підняв руку на хана. Вб'ю тебе — все одно мені не жити! Так краще помру через тебе!». І приставив лезо ножа до горла Таргудая, наміряючись перерізати тому горлянку. Коли він приставив ніж Таргудаю до горла, Таргудай-Кірілтуг голосно закричав своєму синові й молодшим братам: «Шіреет збирається вбити мене. Якщо уб'є, навіщо вам моє мертве тіло? Поки не вбили мене, краще повертайте назад! Темүжін не вб'є мене. Коли Темүжін був дитиною:

*І образом світлий,
І з іскрою в очах,*

залишився сам-один у безлюдному місці, я дав йому притулок. А що був він здібний, я вчив його всього, як кобила вчить своє лоша. Якби захотів його вбити, мені було б не важко. Тепер він розумом прозрів і духом укріпився. Темужін не вб'є мене. Сину й брати, повертайтеся швидше! Інакше Шіреет уб'є мене».

Так голосно прокричав крізь сльози Таргудай-Кірілтуг. Син і брати так говорили між собою: «Ми прийшли врятувати батькові життя. Якщо Шіреет позбавить його життя, навіщо нам буде мертво тіло? Поки його не вбили, краще повернути назад». І вони повернули назад.

Коли повернули назад, Алаг і Наяа, що втекли, повернулися до старого Шіреета. Рушили далі та й дісталися до місцини Хутгал Нуга, і там Наяа мовив: «Якщо приведемо Таргудая, Чінгіс Хаан побачить, що привели ми свого хана і скаже: "Як можна довіряти людям, які привели свого хана і як вони можуть бути нам товаришами? Люди, які неспроможні бути вірними й привели свого родового хана, не варті життя!". І покінчить із нами. Давайте тут відпустимо Таргудая, а самі прийдемо до Чінгіс Хаана й приєднаємося до нього.

Ми скажемо так: "Ми впіймали Таргудая, нашого хана, але не привезли його, бо це означало б для нього певну смерть, хоча ми й насилу терпіли його. Тому ми відпустили його, а самі прийшли схилитися й служити вам"». Батько із сином, погодившись зі словами Наяа, відпустили Таргудай-Кірілтуга в місцині Хутгал Нуга. Коли старий Шіреет зі синами з'явилися до Чінгіс Хаана, їх спитали, навіщо вони прибули. Старий Шіреет сказав Чінгіс Хаану: «Ми везли спійманого нами Таргудая-Кірілтуга, але не змогли приректи свого родового хана

на погибель, і тому відпустили його, а самі прийшли віддати свої сили Чінгіс Хаану».

Тут Чінгіс Хаан мовив: «Якби ви привели Таргудая-хана, я розвіяв би на попіл ваш рід, як простолюдців, що зрадили свого хана. Ви правильно вчинили, що не привели на вірну погибель свого хана». І милостиво прийняв Наяа.

150. Згодом, коли Чінгіс Хаан кочував у місцевості Дерсуд, до нього приєднався Жаха-хамбу з херейдів. Одразу після того, як він прибув, напали мергеди, але Чінгіс Хаан із Жаха-хамбу об'єдналися й разом відбили їх. Там же түмен түбегенів, дунгайди та розрізнені люди з херейдів приєдналися до Чінгіс Хаана.

Ван-хан херейдів у часи Єсүхей-хана був із ним у добрих стосунках і навіть побратався з ним. Побраталися, бо Ван-хан херейдів прагнув убити молодших братів батька Хурчакхус-буйруг-хана і воював зі своїм дядьком Гүр-ханом в ущелині Харуун. Звідти він насилу вирвався із сотнею воїнів і прийшов до Єсүхей-хана. Єсүхей-хан підтримав його й сам рушив у похід проти Гүр-хана, відтіснив того до країни Хашін¹⁵⁸, а його підданців і худобу віддав Ван-хану. Ось так вони й побраталися.

151. Після того молодший брат Ван-хана Ерх-хар (Ерхе-хар), злякавшись, що може загинути від рук свого брата Ван-хана, перейшов до Інанча-хана народу найманів. Інанча-хан відправив військо, і Ван-хан відступив через три міста до хар-хітадського¹⁵⁹ (кара-китайського) Гүр-хана, але там між

¹⁵⁸ Хашін — Тангуд, Тангад, Тангут — імперія, що зникла.

¹⁵⁹ Хар-хітадський — Хар-хітад множина від Хар-хітан, Каракитаї, Каракидани (Хятан, Кідан, Кидань, Цідань, Хітай).

ними виникла суперечка, і він через землі уйгурів і тангудів із великими труднощами дістався до озера Гүсүүр Нуур, харчуючись лише молоком п'яти кіз і кров'ю верблюда.

Коли він прибув туди, Чінгіс Хаан у пам'ять про дружбу Єсүхей-хана з Ван-ханом відправив Тахар-багатура і Сүхехей-жеуна йому назустріч, а біля витоків річки Херлен особисто виїхав зустріти його. Оскільки Ван-хан прибув знесилений і голодний, Чінгіс Хаан зібрав для нього оброк, прийняв його у власній хурее й забезпечив усім необхідним. Тієї зими вони кочували разом, і Чінгіс Хаан залишився зимувати в місцині Хубахай.

152. У цей час молодші брати нойони перемовлялися:

*«Цей наш брат хан
Вчинками поганський,
Смердючі думки
Він у собі носить,
Що розвіють нас на порох.
Нетямущий він чоловік,
Братів рідних своїх
Одного за одним занастив,
Як до хар-хятадам перейшов,
Захисту шукаючи.
Не має любові до улусу (народу),
Прирік його
На страждання жорстокі.*

Що ж нам тепер із ним робити? Якщо згадати минуле, коли йому було сім років, мергеди забрали його, одягли в нечисту

шкуру козеняти й у місцині Буур поблизу річки Селенге він товк їм просо. Хан-батько Хурчакус-буйруг захопив той народ і врятував сина. Коли йому виповнилося тринадцять років, татаарський Ажай-хан захопив цього Тооріла разом із матір'ю, і він пас їхніх верблюдів, але чабан Ажай-хана втік із ним. Після того, коли він легкодухо тікав від найманів, на землі сартаулів¹⁶⁰, що на річці Чуй, він перейшов до Гүр-хана хар-хятадів. Не минуло й року, як він і там збунтувався і, дійшовши до межі нужденності, годуючись молоком п'яти кіз і кров'ю верблюда, з однією сліпою шкапою пройшов через землі уйгурів і тангудів до молодика Темүжіна, а той зібрав для нього оброк і утримує його. І перед Темүжіном забуде, яким він прийшов. Смердючу печінку він носить у собі. Як нам із ним бути?».

Про їхні розмови Алтан-ашуг доніс Ван-хану. За такі розмови той наказав упіймати братів Елхутура, Хулбарі, Арін-тайші (Алін), а їхній брат Жаха-хамбу встиг утекти до найманів. Зв'язаними, молодших братів ввели в юрту, і Ван-хан мовив: «Про що ви говорили, коли йшли землями уйгурів і тангудів? Про що ви, паскудні, думали?». І, плюнувши їм в обличчя, звелів присутнім теж плювати на них. Потім наказав зняти з них колодки.

153. Перебули цю зиму, а восени наступного року, Року Собаки¹⁶¹, перед боєм із татаарами родів Цагаан, Алчі (Анчі), Тутаут, Алухай у місцині Далан Нөмөргө, Чінгіс Хаан видав указ: «Коли здолаємо ворога, не затримуватися біля здобичі. Після перемоги

¹⁶⁰ Сартаули — мусульмани.

¹⁶¹ 1202 р.

все їхнє добро й без того стане нашим, і ми встигнемо його поділити. У разі відступу всі повинні зібратися на тому місці, звідки вирушали. Ті, що не повернуться, будуть убиті». Під час битви татаари тікали з місцини Далан Нємөргө. Татаар переслідували й розгромили в Улхуй Шілүгелжід, багатьох взяли в полон. Коли били цих татаар із родів Цагаан, Алчі, Тутаут, Алухай і полонили їхніх підданців, Алтан, Хучар і Даарідай порушили наказ і домовленість, кинули бойовище й зазіхнули на здобич. За те, що зламали присягу, до них прислали Зева й Хубілая і відібрали худобу, коней та всю іншу здобич.

154. Після перемоги над татаарами, щоб вирішити, як бути з переможеними, Чінгіс Хаан зібрав у юрті весь свій Алтан Ураг¹⁶² на велику раду:

*«З давніх-давен татаари
Батьків і дідів наших нищили,
Покара тепер прийшла.
На покару ми
Цих мерзенних татаар
Приміriamo до воза.
Тих, хто вище — уб'ємо,
Жінок і дітей ми
Розділимо на всіх,
Навіки невільниками стануть!».*

Порадилися й так і вирішили. Коли виходили з юрти, татаар Іх-Черен спитав у Белгүдея про ухвалу. «Вас вирішили при-

¹⁶² Алтан Ураг — буквально золотий рід, кровні родичі Хаана.

міряти до воза й знищити всіх, хто вище». Після того, як Белгудей це сказав, Іх-Черен із татаарами побудували укріплення й зайняли оборону. Наші війська втратили багато вояків під час штурму цих укріплень, із великими зусиллями заволоділи ними, а тоді почали приміряти татаар до воза. Татаари домовилися між собою: «Кожен сховає у рукаві ніж, і помиратимемо на подушці (на тілі ворога)!». І знову завдали чималих втрат.

З великими зусиллями здійснивши покару, Чінгіс Хаан мовив: «Ми всім родом на великій раді ухвалили це рішення, а Белгудей не втримав язика за зубами, тож наше військо зазнало великих втрат. Віднині не допускати більше Белгудея на велику раду. До кінця великої ради Белгудей має вирішувати інші питання, розбиратися зі сварками, судити за брехню й крадіжку. Лише після завершення ради, коли внесуть і вип'ють сархад¹⁶³, Белгудей і Даарідай можуть увійти».

155. Чінгіс хаан узяв собі ханянку Єсүген, дочку Іх-Черена, і зробив її своєю хатан. Здобувши милість хаана, ханянка Єсүген сказала: «Якщо буде ласка хаана вшанувати мене своєю опікою, моя старша сестра на ім'я Єсүй гарніша за мене й більше підійде хаану. Вона щойно засватана, але в цій метушні невідомо куди поділася». Почувши ці слова, Чінгіс Хаан мовив: «Якщо твоя сестра гарніша за тебе, накажу її шукати. Коли сестра прийде, чи підеш ти?». Озвалася Єсүген: «З дозволу хаана, щойно побачу сестру, звільню їй місце».

Після цих слів Чінгіс Хаан наказав воїнам розпочати пошуки, і наші воїни знайшли її в лісі, де вона ховалася разом

---

¹⁶³ Сархад — церемоніальні напої на честь завершення події; інша назва архі. Архі — горілка, яка перегнана зі зміцнілого кумису або іншого кислого молока.

із нареченим. Наречений встиг утекти, а ханянку Єсүй привели до хаана. Щойно Єсүген-хатан побачила сестру, вона, дотримавши слово, підвелася й посадила її на своє місце, а сама сіла нижче. Єсүген сказала правду: Єсүй-хатан таки була прегарна. Чінгіс Хаан милостиво прийняв ханянку Єсүй і посадив її поруч з іншими хатан.

156. Після того, як здолали татаар, коли Чінгіс Хаан обідав просто неба разом із ханянками Єсүген і Єсүй, раптом Єсүй-хатан перехопило подих. Чінгіс Хаан запідозрив лихе, гукнув нойонів Боорчі й Мухулая і велів їм: «Підіть і скажіть усім, хто зібрався, щоб розділилися по своїх аймаках! І щоб чужинці туди не потрапили!». Коли всі розділилися по аймаках, один ставний молодик залишився стояти. Коли спитали, хто він такий, той відповів: «Я зять Іх-Черена, що взяв його дочку на ім'я Єсүй. Остерігаючись ворогів, я переховувався. Тепер війна закінчилася, і я прибув сюди з надією, що мене не впізнають у натовпі людей». Чінгіс Хаан сказав: «Цей чоловік приховував свої темні наміри, тинявся сам, а тепер прийшов до нас. Таких, як він, ми приміряли до воза й убивали. Навіщо відступати від правила? Заберіть його геть з очей!». І його одразу прикінчили.

157. Того ж Року Собаки (1202), коли Чінгіс Хаан воював із татаарами, Ван-хан пішов війною на мергедів і переслідував Тогтоо-бехі до місцини Баргужін, убив Төгө-бехі, старшого сина Тогтоо-бехі, узяв собі його жінок та двох дочок, ханянок Хутагтай і Чаалун, та захопив його синів Хуту й Чулууна, людей, майно, але нічим не поділився з Чінгіс Хааном.

158. Після цього Чінгіс Хаан із Ван-ханом пішли на хучугудського Буйруг-хана та Хучугуда з найманів і прибули в урочище Сохог Ус, що в місцині Улуг Таг. Звідти Буйруг-хан, майже не чинячи опору, відступив за Алтай. Чінгіс Хаан і Ван-хан переслідували Буйруг-хана від урочища Сохог Ус через Алтай до річки Үрүнгү, що тече вздовж піщаних пагорбів Хумшінгір.

Коли вони дісталися туди, нойон Єді-Тоблуг, котрий ішов зі сторожовим загonom, зіткнувся з нашим сторожовим загonom. Коли він, переслідуваний нашими воїнами, відступав угору, у його коня тріснула попруга, він упав, і його схопили. Буйруг-хана гнали вздовж річки Үрүнгү й наздогнали біля озера Хішілбаші, де його прикінчили.

159. Коли Чінгіс Хаан із Ван-ханом поверталися звідти, у долині річки Байдраг на них чекав Хүгсеү Сабраг-багатур, щоб дати бій. Чінгіс Хаан і Ван-хан вирішили прийняти виклик і вишикувалися в бойовому порядку, але звечоріло, і постановили відкласти бій на ранок, розташувавшись на постій. Однак уночі Ван-хан залишив у таборі палаючі вогнища й рушив угору річкою Хар Сүүл.

160. Тієї ночі Жамуха подався разом із Ван-ханом і сказав йому: «Анд Темүжін віддавна знався з найманами, тому він тепер не з нами.

Хане, хане!

Я чайкою поруч кружляю,

А мій анд Темүжін,

Як перелітний птах,

*З місця на місце літає.
Залишився навмисне,
Щоб з'єднатися з чужинцями-найманами!».*

На такі слова Жамухі озвався Убчігдай Хүрен-багатур: «Навіщо обмовляєш чесних братів своїх?!».

161. Уранці Чінгіс Хаан хотів прийняти бій, але побачив, що постій Ван-хана спорожнів. Зрозумів він, що хотіли зробити з них дрова для вогнища. Тоді Чінгіс Хаан залишив постій, пройшов через пасовища біля підніжжя Ідер Алтаю і зупинився в місцині Саарь Хеер. Там Чінгіс Хаан і Хасар розгадали всі наміри найманів та проігнорували їх (дії).
162. Хүгсеу Сабраг-багатур найманів переслідував Ван-хана, захопив жінок, дітей і все майно Сенгүма¹⁶⁴. Наздогнав Ван-хана в місцині Телетү Амсар, вступив із ним у бій, захопив частину худоби, майна й людей Ван-хана та й подався назад. Тим часом двоє синів мергеда Тогтоо — Хуту і Чулуун — забрали своїх людей, з'єдналися зі своїм батьком і рушили в бік річки Селенге.
163. Ван-хан, зазнавши поразки від Хүгсеу Сабраг-багатура найманів, послав до Чінгіс Хаана гінця зі словами: «Занапастив я підданців своїх, жінок і дітей моїх полонили наймани. Прошу сина мого прислати чотирьох Хүлегів. Допоможи врятувати мій народ!». Чінгіс Хаан відправив із військом чотири свої Хүлеги — Боорчі, Мухулая, Борохула й Чулууна.

¹⁶⁴ Сенгүм — син Ван-хана.

Поки вони були в дорозі, Сенгум бився в місцині Улаан Хус; його коня поранили стрілою в ногу, і сам він мало не потрапив у полон. Але тоді підійшли чотири Хулеги Чінгіс Хаана й урятували Сенгума й усіх його людей.

Тут Ван-хан мовив: «Колись добрий батько Темужіна Єсүхей-багатур мій роз'єднаний улус об'єднав. Тепер його син прислав чотирьох своїх Хулеги багатурів і майже погублений улус мій урятував і повернув. Нехай мої подячні діяння дістануть благословення Неба і Землі!».

164. А ще Ван-хан сказав: «І батько, і син, зібравши мій роз'єднаний улус, повертали його мені. Заради чого несли вони цей тягар, заради чого дбали про мене? Нині старію я...

*Старий я став,
Невдовзі до скель притулюся,
Ляжу на зелену траву
І порину увись.
Про численний улус мій
Хто подбає?
Я, хан Тооріл,
Якщо залишу стіни мої
І спочину в кам'яній юрті,
Зібраний мною улус
Хто боронитиме?
Я, володар Тооріл,
Коли кину повстяну юрту
І переселюся до юрти-схили (гори)
З любов'ю в грудях, старанно зібраний*

*Улус мій хто отримає?
Хто керуватиме ним?
Брати мої
Владу не втримають,
Брати мої
Мають вдачу нестерпну.
Непевні вони.
Єдиний син мій,
Юний Сенгум,
Не впорається
Без надійної опори.
Зроблю Темүжіна
Братом Сенгуму,
З двома синами
Заспокоїть ся серце моє».*

І, зустрівшись у хащах Хар Шугуй поблизу річки Туул, вони здійснили обряд усиновлення, і Чінгіс Хаан став сином Ван-хану. Як колись Єсүхей-хан і Ван-хан зробилися андами, тепер Ван-хан і Чінгіс Хаан домовилися бути батьком і сином. І говорили вони так:

*«Лютий ворог нападе —
Пліч-о-пліч боронитися будемо.
І на дикого звіра
Разом облаву влаштуємо».*

А ще Чінгіс Хаан і Ван-хан говорили:

*«Заздрячи нам,
Отруйний змії шипітиме вслід,
Несучи розбрат і чвари.
Того шипіння не слухатимемо,
Лицем до лиця зустрінемося,
Усю отруту й шкоду усунемо.
Як ікластий змії нам грозитиме,
Дружбу нашу руйнуючи,
То без заздроців та злоби
Зустрінемося,
Язиком і вустами все обговоримо!».*

Так вони поклялися один одному жити в дружбі і згоді.

165. Чінгіс Хаан задумав ще більше зміцнити довіру й вирішив просити руки Цуур-бехі, молодшої сестри Сенгүма, для свого сина Зочі. А нашу Хожін-бехі видати за Тусаха, сина Сенгүма. На це Сенгүм із погордою відповів: «Наша рідня сидітиме в них біля порогу й лише поглядатиме на чільне місце. А їхня рідня, як прийде до нас, вмонітьсця на чільному місці та й поглядатиме на поріг». Сказавши ці образливі слова, відмовився віддати Цуур-бехі і виявив свою неприязнь. Після цих слів затаїв Чінгіс Хаан образу на Ван-хана й Нялха-Сенгүма¹⁶⁵.

166. Дізнавшись про ці образи, Жамуха весною у Рік Свині¹⁶⁶, а разом із ним Алтан, Хучар, Хартагідай, Өвөгжін, Ноёхон (Харакитайский Өвөгжін ноёхон), Сүхедей Тооріл і Хачіун-бехі

¹⁶⁵ Нялха-Сенгүм — буквально малюк Сенгүм, зневажливе означення Сенгүма.

¹⁶⁶ 1203 р.

прибули до Нялха-Сенгүма, коли той перебував на схилах височини Жежеер, у пісках Берхе Елет. Мовив Жамуха жалюгідні й ниці слова: «Мій анд Темүжін обмінюється посланнями із Таян-ханом найманів і постійно підтримує з ним зв'язок.

На словах він

Називає то батьком, то сином,

А думки інакші плекає.

Так і сидітимемо довірливо?

Не поквапитеся — що буде з вами?

Вирішите піти на Темүжіна — ми приєднаємося до вас».

Алтан і Хучар удвох мовили:

«Ми синів матері Өелүн

Старших порішимо,

Молодших потерпимо (пощадимо)».

Өвөгжін ноёхон Хартагад мовив:

«Руки йому зв'яжемо,

На ноги пута надінемо».

Тооріл мовив:

«Будь що відберемо в Темүжіна улус (людей).

Втративши люд свій, що він зможе?».

Хачіун-бехі мовив:

*«Хоч би що задумав ти, Нялха-Сенгүме,
До дальніх далей,
До дна глибокого
З тобою підемо».*

167. Домовившись так, Нялха-Сенгүм передав ці слова через Сайхан-төдөна своєму батькові Ван-хану. Почув такі слова Ван-хан і прорік: «Навіщо такі думки плекаєте про сина мого Темүжіна?! Замість того, щоб шукати в нього підтримки, навіщо ви так його обмовляєте? Прогнівимо ми Небо, якщо будете так обмовляти сина мого. Жамуха — відомий пліткар. Чи все то правда, що він говорить?». І відкинув їхню пропозицію.

Сенгүм три, а то й чотири рази висилав гінця зі словами: «Про це говорить уже кожен, хто має язика, лише ти не хочеш слухати». І після численних спроб умовити Ван-хана, Сенгүм сам приїхав до нього й сказав: «Навіть поки ти ще живий, він не рахується з нами. Якщо ти, хане-батьку,

*Білою їжею захлинешся,
Чи чорною їжею¹⁶⁷ похлинешся,*

то тяжко зібраний Харчакхус-Буйруг-ханом улус разом із превеликим трудом отриманою владою нам не дістанеться».

Ван-хан сказав: «Хіба можна своєму синові шкоди завдати? Залишимося без благословення Неба, якщо зло заподіємо тому, хто нам опорою став!».

Розгнівався Нялха-Сенгүм, як почув ці слова, і, відкинувши спересердя запону, пішов. Згодом Ван-хан із батьківською

---

¹⁶⁷ Біла їжа — молочні продукти, чорна — м'ясо.

любов'ю покликав до себе сина Сенгума та й мовив: «Остерігаючись гніву Неба, не хотів я занапащати сина свого. Якщо стане вам сили, чиніть, як задумали».

168. Тоді озвався Сенгум: «Зараз вони просили нашу Цуур-бехі. Запросимо їх скуштувати ошийок¹⁶⁸, там їх і візьмемо». Так і домовилися. Послали гінця зі звісткою: «Віддаємо вам Цуур-бехі, приїздіть скуштувати ошийок». Отримавши запрошення, Чінгіс Хаан із десятима супровідниками заїхали заночувати до Менліг-ецег (Менліг-батько). Тут Менліг-ецег і сказав їм: «Раніше, коли просили ми Цуур-бехі, вони образили нас і відмовили, а тепер раптом усе змінилося, і вони запрошують нас їсти ошийок. Куди поділася їхня пиха, чого це вони несподівано запрошують нас? Чи все насправді так? Чи не замислили вони щось зле? Подумай добре, синку. Весна настає, наші коні знесилені. Давай пояснимо зволікання слабкістю наших коней». Чінгіс Хаан дослухався до цих слів і відіслав на трапезу Бухадая і Хіратая. Відіславши їх на трапезу з такими словами, Чінгіс Хаан повернувся від Менліг-ецег до себе. Коли прибули тільки Бухадай із Хіратаєм, Сенгум відчув недобре й сказав: «Нас запідозрили, вранці оточимо їх і спіймаємо».

169. Зачув про наміри оточити їх і спіймати Іх-Черен, молодший брат Алтана, прийшов додому й мовив: «Завтра рано-вранці спіймають Темужіна. Яку винагороду отримає той, хто попередить його?». На ці слова дружина його Алахчіт відповіла:

---

¹⁶⁸ Молоді, за традицією, перед весіллям їдять ошийок. Шийне м'ясо важко відокремити від кісток, з'їсти разом — символ міцної родини.

«Що за дурниці мелеш? Хто цьому повірить?». Конюх Бадай, який привіз молоко, розмову почув і швидко попрямував додому. Бадай передав слова Іх-Черена своєму товаришеві на ім'я Хішіліг. А той і сказав: «Я теж поїду, щоб з'ясувати». Коли він прийшов, син Іх-Черена на ім'я Нарійн-гегеен сидів на вулиці і, натираючи стріли, говорив:

*«Що обговорювали ми?
Кому язика зав'язати?
Кому рота затулити?».*

Тоді Нарійн-гегеен сказав конюху Хішілігу: «Спіймай і приведи білого мергедського та біломордого буланого скакунів, прив'яжи їх на ніч, а рано-вранці рушаймо».

Прийшов Хішіліг до Бадаю і мовив: «Правдиві слова твої, нам із тобою треба попередити Темужіна». Домовившись, спіймали вони білого мергедського та біломордого буланого, прив'язали біля хазяйської юрти. Ввечері зарізали ягня, зварили м'ясо і на білому мергедському та біломордому буланому тієї самої ночі дісталися до Чінгіс Хаана. Знадвору¹⁶⁹ переказали вони слова Іх-Черена, розповіли, як його син Нарійн-гегеен натирав стріли й наказав на ранок готувати коней. Насамкінець Бадай і Хішіліг попросили: «Прислухайся до наших слів, Чінгіс Хаане, і повір нам! Тебе, поза сумнівом, збираються оточити і впіймати!».

---

¹⁶⁹ Знадвору — позаду юрти: вночі охорона нікого не пускала, а термінові вісті сповіщалися позаду юрти.

VI

[Битва при Хархалзан Елеет.
Розгром коаліції та завоювання
херейдів Ван-хана.]

170. Повірів Чінгіс Хаан словам Хішіліга та Бадая і тієї самої ночі сповістив вірних йому людей, залишив усе зайве, порожнем поїхав, плутаючи сліди. Коли наблизилися до верхівки гори Муу (Муу) Өндөр, він залишив там на варті довіреного уріанхайця Зелме й рушив далі.

Наступного дня пополудні досягли вони місцини Хархалзан Елеет і зупинилися перепочити. Під час постою табунщики Чіхідай і Ядір, які пасли коней Алчідая, побачили з південного боку гори Муу стовп куряви. Його підіймало вороже військо, що рухалося від місцевості Улаан Бургас. Придивилися: ворог наближається. І швидко прискакали.

Чінгіс Хаан мовив: «Це Ван-хан переслідує нас» і наказав зібрати й нав'ючити коней та вирушив далі. Якби табунщики схибили, ворог захопив би їх зненацька.

То Жамуха наближався разом із Ван-ханом. Ван-хан спитав Жамуху: «Хто битиметься на боці мого сина Темүжіна?». Жамуха відповів: «З ним народи урууд та мангуд на бій ідуть.

*Оточиши їх —
Ще лютішими стають,
Притиснеш —
Щільніше лави тримають,
Змалку до меча та списа
звичні. Ось такий народ.*

Всевидящі та разючі знамена в них. Відважний народ».

Ван-хан відповів: «Коли так, пошлемо до них жүрхінів на чолі з Хадаг, за жүрхінами нехай наступає Ачіг-шірүүн із народу түмен түбеген. За түбегенами нехай наступають багатури олон¹⁷⁰ дунгайди. Нехай Хорі-шіремен-тайж на чолі тисячі туркауд¹⁷¹ церег¹⁷² Ван-хана йде за дунгайдами. За ними рушать головні сили Ван-хана».

Ван-хан далі мовив: «Брате Жамухо, тобі керувати нашими воїнами». Після цих слів Жамуха підійшов до своїх товаришів і сказав: «Мені й без того тяжко битися з андом Темүжіном, а Ван-хан наказує мені керувати військом. Отже, він соратник тільки тимчасовий, навіть військом керувати не може. Мені завжди було важко битися з тобою, а Ван-хан ще гірший за мене».

І Жамуха таємно відправив гінця до Чінгіс Хаана з такою звісткою: «Запитав мене Ван-хан, хто воюватиме на боці його сина Темүжіна. Я відповів, що урууди й мангуди. На противагу вони висунуть наперед жүрхінів. За жүрхінами виставлять Ачіг-шірүүна з народу түмен түбеген. За түбегенами підуть дунгайди. За дунгайдами на чолі відбірної тисячі Ван-хана стане Хорі-шіремен-тайж. За ними вишикують головне військо. Ще Ван-хан наказав мені очолити військо. "Брате Жамухо, тобі керувати військами", — сказав Ван-хан і додав, що на мене покладається. Зрозуміло, він тимчасовий союзник, навіть військом керувати не може. Мені завжди було важко битися з тобою. Ван-хан нічим не кращий за мене. Не хвилюйся, анде мій! Мужайся!».

¹⁷⁰ Олон — численні.

¹⁷¹ Туркауд — turqaud — туркауд, торгод, торк, тюрки. Тур, турхаг, туркаг (тюрк.) — той, що стоїть. Туркауд — множина.

¹⁷² Церег — воїн, військо.

171. Отримавши таке послання, Чінгіс Хаан сказав: «Що скажеш, дядьку Жорчідаю з уруудів? Призначимо тебе в авангард». Перш ніж Жорчідай встиг відповісти, озвався Хуїлдар-сече з мангудів: «Битимемося ми за тебе, анде Темүжіне. Ввіряю долю моїх дітей-сиріт андові моєму».

Жорчідай сказав: «Ми, урууди та мангуди битимемося в авангарді Чінгіс Хаана». Із цими словами Жорчідай та Хуїлдар вишикували воїнів уруудів і мангудів та почали готуватися. Тоді ж таки наблизився ворожий загін жүрхінів. Урууди з мангудами стали до бою і розбили жүрхінів.

Тут приспів Ачіг-шірүүн із түмен-түбегенами, який спромігся поранити Хуїлдара й скинути того з коня. Побачивши це, мангуди повернулися і встали поруч із Хуїлдаром. Жорчідай напав зі своїми уруудами, відкинув түмен-түбегенів і почав їх переслідувати. Їм на допомогу кинулися олон дунгайди, але Жорчідай розбив і дунгайдів. Тоді атакував його Хорі-шіремен-тайж на чолі тисячі туркауд черег. Жорчідай відкинув і Хорі-шіремен-тайжа з тисячею. Поки Жорчідай переслідував утікачів, Сенгүм без погодження з Ван-ханом пішов у наступ, але, поранений у щоку стрілою, впав. Побачили це херейди й оточили його. Сонце саме почало хилитися за гору, і наші воїни з пораненим Хуїлдаром повернули назад. Того вечора Чінгіс Хаан із військом залишили Ван-хана на полі бою і переночували на віддалі.

172. Вночі вони пильнували. Коли на ранок перерахували своїх, виявилось, що Өгөдей¹⁷³, Борохул та Боорчі зникли. Чінгіс Хаан сказав: «Вірні друзі Боорчі та Борохул ні живими, ні мертвими

¹⁷³ Өгөдей (1186–1241 рр.) — Угедей, Огодай, Огодей — третій син Чінгіс Хаана.

не залишать Өгөдея». Ніч військо провело, тримаючи коней напоготові. Чінгіс Хаан сказав: «Якщо ворог нападе, мусимо дати бій». Після такого наказу воїни й самі стояли напоготові.

На світанку побачили чоловіка, що наближався. То був Боорчі. Чінгіс Хаан мовив: «Хвала Великому Небу!» і обійняв його. Боорчі відповів: «Під час бою мій кінь упав вражений стрілою, і став я безкінним. А коли херейди оточили Сенгүма, я скористався метушнею і знайшов нав'юченого коня, з якого впав і волочився по землі тюк. Я зрізав вантаж, підправив сідло й поскакав геть. Рухався слідами нашого війська й наздогнав вас».

173. Невдовзі узріли ще якусь людину. Видно було тільки одного, але коли той наблизився, побачили, заввадилися, що зі сідла звисає ще пара ніг. Коли вершник під'їхав, виявилося, що це Борохул, а позаду сидів Өгөдей. З рота в нього текла кров. Өгөдея поранили стрілою у ший, і Борохул відсмоктував загуслу кров із його рани.

Коли Чінгіс Хаан їх побачив, по його обличчю покотилися сльози, а серце замліло. Він звелів швидко розкласти багаття, щоб припекти рану. Потім Өгөдея напоїли й пильнували далі. Борохул сказав: «З південного боку гори Муу стовп куряви в напрямку Улаан Бургас високо піднімається — то сніг ворог». Почув ці слова Чінгіс Хаан і звернувся до Борохула: «Якщо наблизяться, битимемося тут. Якщо ворог побіжить, наздоженемо його й розіб'ємо». Мовив це, і вони виступили в бік річки Улхуй Шілүгелжід та дісталися місцини Далан Нөмөргө.

174. Хадаан-далдурхан залишив дружину та дітей і прибув до Чінгіс Хаана. Хадаан-далдурхан повторив слова Ван-хана. «Син

Ван-хана Сенгүм впав, поранений у щоку стрілою, і коли вони оточили пораненого й стали колом, Ван-хан мовив:

*"Переміг той, хто перемогти не міг,
Вразив того, хто не нападав,
Любого сина мого поранив,
Тепер за нього битимемося!"*

На це Ачіг-шірүүн відповів:

*"Мій хане, володарю, не роби цього!
Бажали сина й просили,
Чіпляли магичні знаки
І молили: "Абуй-бабуї"¹⁷⁴!
Подарованого молитвою сина
Сенгүма доглянемо ми.*

Так ми молилися, щоб він з'явився. Дозволь нам подбати про Сенгүма, про сина, що тоді народився. Більшість монголів, разом із Жамухою, Алтаном і Хучаром, у нашому таборі. Нікуди не подінуться монголи, що пішли за Темүжіном. Вони —

*Вершники, які не мають нічого, крім коней,
Не мають, де сховатися, окрім дерев.*

Якщо не повернуться до нас, ми підберемо їх, як кінський гній, у наші торби".

---

¹⁷⁴ Ван-хан дуже жадав сина, тому звернувся до магії. «Абуй-бабуї» — заколисування.

Ван-хан сказав Ачіг-шірүүну: "Ти правий. Мій син не повинен страждати. Доглядайте його й дивіться, щоб його не трусило в дорозі". І залишив бойовище».

175. Коли Чінгіс Хаан рушив із місцини Далан Нөмөргө в напрямку річки Халх гол, він перерахував своє військо. Воно налічувало дві тисячі шістсот воїнів. Чінгіс Хаан узяв тисячу триста воїнів і рушив західним берегом річки Халх гол. Інша половина війська, разом з уруудами та мангудами, пішла східним берегом річки. Дорогою вони полювали, добуваючи їжу. Хуїлдар, який не одужав остаточно після поранення, не послухав наказу Чінгіс Хаана й після запеклої суперечки приєднався до полювання. Погнався він за сарною, його рани відкрилися і він помер. Чінгіс Хаан поховав його серед скель Хелтгій Хад у місцині Ор Нуга біля річки Халх гол.

176. Пам'ятаючи, що терег емеелт хунгіради¹⁷⁵ стоять табором біля гирла річки Халх гол на озері Буйр Нуур, Чінгіс Хаан послав до них Жорчідая з воїнами уруудами. «З давніх-давен, — сказав він, — народ хунгірадів

*Славиться вродою дочок своїх
І кольором їхніх щічок.*

Нагадайте їм цю пісню, і вони приєднаються до нас. Якщо чинитимуть спротив — захопимо їх силою». І послав Жорчідая, і хунгіради приєдналися. За це Чінгіс Хаан не торкнув їхнього майна.

¹⁷⁵ Терег емеелт хунгіради — хонгіради на возах-сідлах. Тобто ті, що їздять і кочують на возах.

177. Приєднавши хунгірадів, Чінгіс Хаан розбив табір на схід від потічка Түнхе. Він послав Архай-хасара й Сүхехей-жеуна до Ван-хана з такими словами: «Скажіть Ван-хану, моєму батькові, що я розбив табір на схід від потічка Түнхе. Трава тут гарна, і наші скакуни набираються сил». Чінгіс Хаан додав: «Батьку мій, з якої причини гніваєшся на мене? Нікчемних сина та невісток навіщо снів позбавив? Ми жили злагідно, а тепер ти ложе моє понизив,

*Дим, що вгору підіймався,
Розвіяв. Навіщо сина свого
Сумирного караєш так?
Хане-батьку,
До лихих злостивих наклепів
Пліткарів сторонніх
Навіщо прислухаєшся?
Про мене, сина твого,
Стороння людина
Лихословить,
Сіє розбрат та ворожнечу.*

Хане-батьку, чому ми сваримося? Хіба не домовилися ми в місцині Улаан Болдог, що в долині Зоргол хун

*"Як ікластий змії нам грозитиме,
Дружбу нашу руйнуючи,
То без заздроців та злоби
Зустрінемося,
Язиком і вустами все обговоримо!"*

Хіба не про це домовлялися? А тепер, хане-батьку, вустами не обговоривши віч-на-віч, навіщо відмежувався ти?

*"Отруйний змій шипітиме вслід,
Несучи розбрат та чвари,
Того шипіння не слухатимемо,
Лицем до лиця зустрінемося,
Усю отруту й шкоду усунемо."*

Хіба не про таке домовлялися? А тепер, хане-батьку, ти пішов, і ми більше не розуміємо один одного вустами. Хоча людей у мене небагато, але я вартий багатьох. Якщо зламається одна голобля, чи потягне бик воза? Хіба я не твоя друга голобля? Якщо зламається одне колесо в бідарки, хіба поїде віз далі? Чи я не твоє друге колесо? Давним-давно твій батько Хурчухус-буйруг хан зробив тебе ханом, як старшого зі своїх сорока синів. Але щойно ти став ханом, то вбив своїх молодших братів Тай-Төмөр-тайжа та Буха-Төмөра. Молодший брат Ерх-хар утік до хана Інанча-Білге найманів, і тільки цим урятував своє життя.

Коли твій дядько Гүр-хан за вбивство молодших братів військовою на тебе пішов, ти зі сотнею людей утік до річки Селенге в місцині Харуун Хавцал і так урятувався. А щоб улестити мергедів, віддав свою доньку Ужаур-Үжін за Тогтоо.

Потім ти з'явився до мого батька Єсүхей хана і благав: "Врятуй мій улус від дядька Гүр-хана!". Єсүхей хан, щоб урятувати твій народ, спорядив військо тайчуудів на чолі з Хунаном і Бахаджі. Він напав на Гүр-хана в місцині Гурван Дересүд і погнав його з двадцятьма-тридцятьма людьми

в тангудську країну Хашін, урятувавши тебе і твій народ. У місцині Хар Шугуй біля річки Туул ти, хане-батьку, побратався з Єсүхей ханом і на radoщах прорік: "За таку послугу мої сини та онуки віддячать тобі. Хай буде на те воля Неба і Землі!". Такі були твої слова, такою великою була вдячність.

А потім Ерх-хар попросив військо в наймана Інанча-Білге й пішов на тебе війною. Ти кинув улус, народ і з купкою людей утік до хар-хятадського Гүр-хана до Чүй-річки на землях сартаулів. Та й року не минуло, як ти пішов від Гүр-хана. Ти чвалав землями уйгурів і тангудів, потерпаючи від злиднів. До останньої краплі доїв своїх п'ятьох кіз і живився кров'ю верблюдів. Ти приїхав до мене на єдиній сліпій чорногривій кобилі з рудим хвостом.

Хане-батьку, коли ти, потерпаючи від злиднів, звернувся до мене, я пригадав, як Єсүхей хан і ти стали андами. Саме тому я послав до тебе Тахара та Сүхехея, а сам вийшов на кручі Бүргі на річці Херлен особисто привітати тебе. Ми обнялися на озері Гүсүүр. Розуміючи, у яку скруту ти потрапив, я підвищив оброк. Хіба не тому я це зробив, що ви з моїм батьком були андами, а ми з тобою стали батьком і сином у місцині Хар Шугуй на річці Туул? Тієї зими ми підтримували тебе, пустили в наш хүрее.

Минули зима й літо, а восени я виступив проти мергеда Тогтоо-бехі й зітнувся з ним у бою біля урочища Муруч Сүүл на хребті Хадігліг. Я погнав Тогтоо-бехі в низинні землі Баргужінів, пограбував мергедів. Я забрав їхні стада, їхні юрти, зерно — і все віддав тобі, хане-батьку. Я не дав тобі голодувати навіть півдня.

*У голодні дні твої
Жалів я тебе й годував,
Коли осиротів ти,
Захистив і підтримав тебе.*

Ми погнали хучугудського Буйруг-хана від Сохог Ус, що в горах Улуг Таг на Алтаї, ми переслідували його до річки Үрүнгү, а на озері Хішілбаші розбили його. Коли повернулися, зустріли Хүгсеү Сабрага з найманів у долині Байдраг, але посутеніло для битви. Ми сказали, що битимемося завтра. Але вночі, коли ми готувалися до бою, ти, хане-батьку, розвів багато вогнищ у своєму стані, а сам пішов угору вздовж річки Хар Сүүл. Коли наступного ранку ми помітили, що ти залишив стан, я сказав, що нас принесли в жертву вогню. Пройшовши через Ідер та алтайськими передгір'ями, ми розбили табір у Саарь Хеер.

Там тебе наздогнав Хүгсеү Сабраг і відібрав дружину Сенгүма, його дітей, майно та підданців. Потім на перевалі Телеет Амсар він відбив половину твоїх людей, коней та худобу. Скориставшись з нагоди, Хуту та Чулуун, сини мергеда Тогтоо, що приєдналися до тебе, забрали людей і втекли з бойовища до свого батька в землю Баргужінів. Тоді ти, хане-батьку, прислав мені таке послання: "Найман Хүгсеү Сабраг відібрав майно моє і полонив моїх людей. Синку, надішли чотири твоїх хүлег багатурів". Не маючи таких думок, як ти, я вислав до тебе чотирьох багатурів — Боорчі, Мухулая, Борохула та Чулууна з військом. Ще до того, як прибули четверо моїх багатирів, Сенгүм вступив у бій у місцині Улаан Хус. Поцілений стрілою пав його кінь, а сам Сенгүм ледь не потрапив у полон.

Тоді ж таки прибула надіслана мною четвірка, яка врятувала Сенгума, його дружину та синів, людей і майно.

Коли повернулися вони до тебе, ти, хане-батьку з вдячністю сказав: "Надіславши четвірку воїнів, син Темүжін урятував мій розсіяний народ!"

А тепер, хане-батьку, чим я завинив, що розгнівив тебе? Відправ до мене гінців, щоб пояснити свій гнів. Пришли до мене Хуварі-хурі разом з Ідерхеном. Якщо не пришлеш їх, нехай це буде хтось інший».

178. Почув таке послання Ван-хан і мовив:

*«О лихо тяжке!
Покинув сина доброго,
Славу владу зганьбив,
Руїну та розбрат здобув».*

І з важким серцем додав: «Якщо зустріну сина свого і лихе замислю, нехай ось так проллється кров моя», — і з цими словами підкріпив присягу, проколовши собі мізинець ножем для гостріння стріл, і зібрав кров у луб'яний джгут. «Передайте це моєму синові», — наказав він.

179. Надіслав Чінгіс Хаан гінця й до свого анда Жамухі з такими словами: «Через безглузді ревності розлучив ти мене з ханом-батьком. Раніше, хто з нас першим вставав, той пив із синьої чаші хана. Оскільки я прокидався раніше й пив, ти заздрив мені. Тепер можеш пити зі синьої чаші хана, скільки забажаєш. Побачимо, скільки відп'єш».

Також послав Чінгіс Хаан гінців до Алтана й Хучара. «Ви двоє залишили мене. Навмисне кинули мене чи ні? Хучаре, коли я запропонував тобі як законному сину Негүн тайжа стати хааном, ти відмовився. Алтане, і ти, коли я запропонував тобі стати хааном і порядкувати, як твій батько Хутула хан верховодив, теж відмовився. Тоді я сказав: "Сече й Тайчу як старші за вас і синів Бартан-багатура мають стати хаанами". Але мені не вдалося їх умовити. Я умовляв кожного з вас стати хааном, але всі відмовилися. Тоді ти сам сказав мені: "Будеш хааном!" і я прийняв це і став урядувати. Якби хтось із вас зробився хааном, то

*Якби почалася запекла війна,
З кличем попереду пішов би.
Якби була на те воля
Вічного синього Неба,
Перемогли б ми ворога разом,
Найліпших красунь привів би,
Найшвидших скакунів захопив би,
Вам, володарям, запропонував би
Під час полювання на сарну лісову,
Погнав би її просто на вас.
А полюючи на гірського козла,
Погнав би його на вас.
А полюючи на ізюбра,
Притиснув би його до вас,
А полюючи на степову антилопу,
Череву її затис би між нами
(Між нашими скакунами).*

Віднині маєте добре служити ханові-батьку. Поширюються чутки про вашу мінливість. Не давайте приводу нагадувати, що ви — рідня Жаутхурі¹⁷⁶. І не дозволяйте нікому ставати табором біля гирла трьох річок».

180. Послав Чінгіс Хаан гінця й до молодшого брата Тооріла зі словами: «Причина, через яку я називаю тебе молодшим братом, така: якось Тумбінай і Чірхай-лянхуа спіймали раба на прізвисько Огда. Раб Сүбеехей — його син, а син Сүбеехея — Хөхөчү-хірсан. Син Хөхөчү-хірсана — Єхей-хонтагар, а ти, Тооріле, — син Єхей-хонтагара. Ти підлещуєшся до Ван-хана, але що можеш одержати? Алтан із Хучаром ніколи не віддадуть мій улус. Ось що я скажу, називаючи тебе молодшим братом, бо

*З корінням рабським ти
З часів прадідів.
Доля твоя рабська
З давніх-давен».*

181. Послання Чінгіс Хаана до анда Сенгүма було таким: «Я народився в деел, ти — голий, але хан-батько дбав про нас однаково. Ти, анде мій Сенгүме, заздри мені й боявся, що я постану між тобою і Ван-ханом. Тому ти мене відтіснив. Тепер хану-батькові ти серце не бентеж, печінку не тривож, зранку й увечері відвідуй його, звеселяй його думки й підтримуй у ньому бадьорість духу. Доки живий твій хан-батько, облиш давні мрії

¹⁷⁶ Жаутхурі — звання, отримане від Алтан улусу Темүжіном до того, як він став Чінгіс Хааном. Згадка про титул тут погрозлива, оскільки Чінгіс Хаан підкреслює підтримку сусідньої держави.

зробитися ханом. Не ятри йому душу. Анде мій, Сенгүме, пришли до мене гінців Білге-бехі та Төдөөна». А ще він додав: «Коли приллеш до мене гінців, нехай хан-батько теж приллє двох. Хай мій анд Жамуха теж приллє двох, а також по двох Алтан, Ачиг-шірүүн, Хучар та Хачіун».

Він примусив Архай-хасара та Сүхехея-жеүна вивчити послання і відправив їх. Почувши таке, Сенгүм мовив: «Коли це він називав хана батьком? Зазвичай називає його старим злодієм. Коли це він називав мене андом? Зазвичай казав, що Тогтоо-бөө плентався, мов хвіст, за сартаульськими баранами. Зрозумілі мені слова його — це оголошення війни. Білге-бехі й Тодооне, приготуйте коней, розгортайте бойові знамена! Не будемо гаяти час!».

Архай-хасар повернувся від Ван-хана до Чінгіс Хаана, а Сүхехей-жеүн, переживаючи за родину, що перебувала в Тооріла, залишився. Архай повернувся й переказав слова Сенгүма Чінгіс Хаану.

182. Невдовзі Чінгіс Хаан розбив табір поблизу озера Балжун. Поки ставили юрти, він зустрів Цоос-цагаана з горлосів, які доброхітно приєдналися. Сартаул Хасан на білому верблюді переганяв тисячу баранів уздовж річки Ергүне. Онгудський Алахуш-дігітхурі, вождь сартаулів, послав його купити шкурки соболів та білок. Поки його барани стояли на водопої на озері Балжун, він зустрівся з Чінгіс Хааном.

183. Поки Чінгіс Хаан стояв на озері Балжун, Хасар, який залишив у Ван-хана дружину й трьох синів — Егү, Єсүнхей і Тухутана, — з купкою вірних людей поїхав шукати Чінгіс Хаана, свого

старшого брата. Шукав його на хребті Харуун-жідун, але марно. Вони довго шукали, харчувалися шкірою та сухожиллями й нарешті знайшли Чінгіс Хаана та приєдналися до нього на Балжуні. Чінгіс Хаан дуже зрадів появі Хасара і вирішив знову послати гінця до Ван-хана. Вони порадилися і вибрали Халіудару з жаурідаїв, а також Чаурхана (Цуурхана) з уріанхайців, щоб вони обидва передали Ван-ханові від Хасара такі слова:

*«Я, Хасар, пішовши від тебе,
Скучив за братом-ханом,
Блукаю у пошуках,
Не бачу тебе вдалині,
Тужу й сльози ллю.
Ні звістки, ні чутки,
Куди пішов — не розумію...
На нічні зорі дивлюся,
Подушкою мені трава лісова,
Сплю, де доведеться.
Дружина моя зі синами
У хана-батька залишилася.
Якщо вишлеш по мене вірну людину,
Прийду до тебе, хане мій, батьку».*

Чінгіс Хаан наказав Халіудару та Чаурхану: «Скажіть йому, що це послання від Хасара, — а ще мовив до них: — Ми вирушимо після вас. Зустрінемося в місцині Аргал Хөх».

Відправивши з такою домовленістю Халіудару й Чаурхана, Чінгіс Хаан послав також в авангард Жорчідая та Архая, а сам згодом прибув до Аргал Хөх біля річки Херлен.

184. Діставшись до Ван-хана, Халіудар із Чаурханом сказали, що мають для нього послання від Хасара, і повторили слова, які їм веліли переказати на озері Балжун. Тим часом Ван-хан спорудив золотoverхий алтан терем¹⁷⁷ і безтурботно бенкетував. У відповідь Халіудару та Чаурхану він мовив: «Коли так, нехай Хасар приїде, — і додав: — Пошлемо Ітүргена¹⁷⁸, якому Хасар довіряє». Щойно Ітүрген дістався Аргал Хөх, як побачив величезне скупчення людей та худоби й, відчувши недобре, одразу розвернувся та поскакав назад.

Але Халіудар мав прудкого коня й, обігнавши втікача, намагався того зупинити. Кінь Чаурхана був забарним, тож він пустив стрілу здаля, цілячись у чорного під золотим сідлом скакуна Ітүргена, влучив тому в крижі, і кінь осів на задні ноги. Узявши в полон Ітүргена, Халіудар із Чаурханом відвели того до Чінгіс Хаана. Чінгіс Хаан не став розмовляти з Ітүргеном, а наказав відвести його до Хасара. Привели Ітүргена до Хасара, але Хасар теж не став із ним розмовляти. Він витягнув меч, заколов того на місці й залишив тіло лежати.

185. Халіудар із Чаурханом сказали Чінгіс Хаану: «Ван-хан безтурботний і необачний. Він спорудив золотoverхий терем і бенкетує. Давайте замінимо коней, зробимо нічний перехід і нападємо зненацька, оточимо його». Чінгіс Хаан схвалив їхній план і послав уперед у розвідку Жорчідая та Архая. Головні сили вирушили слідом, йшли всю ніч і оточили війська Ван-хана в тіщині Зеер біля підніжжя гори Жежеер.

Узявши табір в облогу, билися три дні і три ночі, поки ті не здалися. Але самому Ван-хану разом із Сенгүмом вдалося

¹⁷⁷ Алтан терем — великий гостроверхий намет для урочистих святкувань.

¹⁷⁸ Ітүрген — Ідерхен.

вночі втекти. Серед воїнів був журхін Хадаг-багатур, який здався зі словами: «Ми билися три дні і три ночі, і я думав: "Не міг допустити, щоб улюбленого хана мого взяли в полон і вбили". Я бився до кінця, щоб він міг урятуватися. Якщо вб'єш мене зараз, хай буде воля твоя. Та якщо Чінгіс Хаан вирішить виявити милість, служитиму йому».

Чінгіс Хаану сподобалися такі слова і він сказав: «Цей чоловік не залишив свого законного хана. Хто судитиме того, хто вірно бився, щоб зберегти Ван-ханові життя? Цей чоловік вартий того, щоб приєднатися до нас». І з цими словами Чінгіс Хаан помилював Хадаг-багатура й дарував йому життя. І мовив: «Оскільки Хуїлдар помер через мене, хай Хадаг-багатур і сотня журхінів слугуватимуть дружині Хуїлдара та його дітям. Народяться сини, нехай прислугують нащадкам Хуїлдара. Якщо дочки — нехай не зможуть батьки видати заміж на власний розсуд. Нехай дружина Хуїлдара і його діти користуються ними, як заманеться. Таким наказом пошанував він Хадаг-багатура.

Оскільки Хуїлдар-сече перший розтулив уста¹⁷⁹, Чінгіс Хаан вшанував його таким наказом: «За заслуги Хуїлдара переді мною, його нащадки на віки-вічні відтепер хай отримують частку з державного збору на відшкодування сирітств».

---

¹⁷⁹ Він першим запропонував битися в авангарді Чінгіс Хаана й попросив подбати про його родину в разі смерті.

VII

[Кінець Ван-хана. Війна з найманами.
Завоювання мергедів.]

186. Коли завоювали херейдів, Чінгіс Хаан розвіяв цей народ, розділив і роздав повсюди. Тахайр-багатуру зі Сүлдес за заслуги він віддав сотню журхінів.

Молодший брат Ван-хана на ім'я Жаха-хамба, мав двох дочок. Старшу, Ібаг-бехі, узяв собі Чінгіс Хаан, а молодшу, на ім'я Соргогтани-бехі, віддав Толую¹⁸⁰. Чінгіс Хаан явив милість і не розвіяв добро та людей Жаха-хамби, щоб були, як «друга голобля возі».

187. Чінгіс Хаан видав ще один наказ: «Бадай та Хішіліг на подяку за їхню службу отримають золотий терем Ван-хана, його особистий золотий посуд, його майно, прислужників» і дозволив мати хішігтенів¹⁸¹ із херейдів.

*«Хай прислужують,
Фіали підносять,
Сагайдаки ладнають.
У твоїх онуків-правнуків
Ви ж відмови ні в чому не знатимете,
Ніхто не зазіхне на ваше щастя,*

¹⁸⁰ Толуй (1193–1232 рр.) — молодший син Чінгіс Хаана. Він одружився у 1203 р., у віці одинадцяти років.

¹⁸¹ Хішігтени — особиста охорона.

*Ви обидва,
Коли на смертний бій підете,
Усією здобиччю, усім, що вам трапиться,
Володійте особисто.
Як підете полювати —
Уся здобич вашою буде.»*

Ще Чінгіс Хаан звелів: «Завдяки Бадаю та Хішілігу, які врятували мені життя, та за заступництва Одвічного Неба, завоював я херейдів і досяг високого становища. Віднині хай нащадки, що володарюватимуть після мене, ніколи не забувають про послуги, які зробили мені Бадай та Хішіліг.

*Захопивши улус херейдів,
Нікого ми не обділили.
Приборкали түмен түбегенів,
Розвіяли їхній народ,
Щедро поділили майно
Між собою.
Народ олон-дунгайдів
Порізали й розвіяли.
Рід хоробрих кровожерних жүрхінів
Так порубали, що заледве вистачило на всіх».*

Як прибрали херейдів, залишилися зимувати в місцині Абжіа Хүдгер.

188. Ван-хан і Сенгүм кинули своїх людей і втекли вдвох. Потерпаючи від спраги, Ван-хан пішов по воду до джерела Нехүн Ус,

що в місцині Дідіг Сахал. Там він натрапив на харуул¹⁸² із найманів на ім'я Хорісу-бехі, який взяв Ван-хана в полон. Він назвався Ван-ханом. Але Хорісу-бехі не повірив, не впізнав його і вбив. Сенгүм не пішов до Нехүн Ус, блукав пустелею. Поки шукав воду, побачив табун куланів на водопої. Сенгүм спішився, віддав коня конюхові Хөхөчү¹⁸³ й почав підкрадатися. Їх було троє — Сенгүм та Хөхөчү з дружиною. Хөхөчү взяв коня Сенгүма, розвернувся й поскакав геть. Його дружина мовила:

*«Коли ходив у золоті й куштував ласощі,
Він любив тебе й називав
Любий мій Хөхөчү.
А тепер ти
Залишив Сенгүм-хана,
Невже тікати зібрався?»*

Проказавши це, вона зупинилася й хотіла залишитися. Хөхөчү озвався: «Ти що, мрієш узяти Сенгүма за чоловіка?», на що дружина відповіла: «Ти завжди казав, що баби мають собачі морди¹⁸⁴. Залиш йому хоча б золоту піалу води напиться». Хөхөчү зі словами: «Забирай її» кинув золоту піалу Сенгүму й поскакав.

Невдовзі приїхав до ставки Чінгіс Хаана й мовив: «Я кинув Сенгүма¹⁸⁵ на пустиці й прийшов до тебе», а тоді повторив

¹⁸² Харуул — караул, караульний (варта, вартовий).

¹⁸³ Хөхөчү — ім'я збігається з ім'ям іншої людини з п. 188.

¹⁸⁴ Тобто, жінки вірні своїм чоловікам, та чоловіки не завжди вірні своїм господарям.

¹⁸⁵ Сенгүм, що дістався до Ашиг Балгас, мешкав у країні Түвд (Тібет). Але місцевий люд прогнав його, тож він перебрався до Кашгару. Тамтешній нойон Келж схопив і вбив Сенгүма, а його дружину й дитину доправив Чінгіс Хаану (Рашид-ад-Діна).

усе, що казав. Вислухав його Чінгіс Хаан і ухвалив: «Я явлю милість до твоєї дружини, а щодо Хөхөчү, не можна довіряти людині, яка кинула свого законного хана напризволяще! Нема тобі більше віри», і зарубали Хөхөчү, а тіло кинули.

189. Гүрбесү, матір Таян-хана найманів, мовила: «Ван-хан — великий хан старовинного роду. Принесіть його голову. Якщо це справді він, ми віддамо йому шану», — і відправила гінця до Хорісу-бехі¹⁸⁶ за головою Ван-хана.

Впізнала вона Ван-хана й поклала його голову на білий килим. Вона наказала невісткам здійснити обряд — запропонувати церемоніальне вино і співати. Тримаючи фіал, вона зробила підношення голові. Голова всміхнулася у відповідь, приймаючи дар. Таян-хан розгнівався й розтоптав голову.

Тоді Хүгсеү Сабраг сказав: «Тобі принесли відрізану голову хана, а ти розтоптав її ногами. Не личить так поводитися. Навіть наші собаки заскиглили. Колись хан Інанча-Білге казав:

*"Постарів я,
А дружина молода.
Волею Всевишнього Неба
народився Таян, син мій —
тілом ставний, очима прекрасний,
та чи в змозі він правити мудро
численним народом своїм?"*

А зараз:
*"Паскудно брешуть собаки,
Панує Гүрбесү*

¹⁸⁶ Хорісу-бехі — друга людина після Таян-хана.

*Суворою рукою.
А ти, хане Таяне,
Слабкий і нерішучий,
Вправний лише
У соколиному полюванні".*

Так він дорікав Таяну. На це Таян-хан відповів: «Кажуть, посмілішали нечисленні монголи на сході. Спадкового хана старовинного роду змусили до втечі, спричинилися до його загибелі. І тепер прагнуть зробитися Великими Хаанами. Щоб Небо було світлим і ясним, існують Сонце і Місяць. А як на землі можуть бути два Хаани? Давайте рушимо й приведемо сюди ту купку монголів!».

Озвалася його матір Гурбесу: «Вони смердять і одіж їхня смердить. Хай тримаються подалі. Хай залишаються, де є. Краще привести найстрункіших дочок. Як помиємо їхні руки та ноги, вони зможуть доїти наших корів та овець».

Тоді Таян-хан мовив: «Підемо на Монголію і відберемо в них сагайдаки».

190. На такі слова Хугсеу Сабраг відповів: «Говорите ви пишномовно. А чи маєте ви на це право, хане-неробо? Краще тримати слова при собі».

Таян-хан не дослухався до застереження Хугсеу Сабрага і вислав гінця на ім'я Төрбіташ до онгудського хана Алахуш-дігітхурі з посланням: «Посмілішала купка монголів на сході. Висувайся від мене праворуч, а я нападую звідси. Відберемо в них сагайдаки». На це Алахуш-дігітхурі відповів: «Не стану від тебе праворуч» і відправив гінця на ім'я Юхунан до Чінгіс Хаана з такими словами: «Хан найманів Таян збира-

ється відібрати твій сагайдак і просить мене стати від нього праворуч. Я відмовив йому й посилаю тобі це попередження, щоб ти був напоготові. Не поступися сагайдаком ворогові!».

Чінгіс Хаан полював тоді в степу Темеен Хеер. Поки він заганяв дичину на Түлхінчеүд, прибув посланець Юхунан від Алахуш-дігітхурі. Почувши звістку, Чінгіс Хаан просто на полюванні розпочав нараду. Дехто казав: «Коні наші схудли, зараз ми нічого не варті¹⁸⁷». На це Отчігін-нойон відповів: «Кажете, коні ваші схудли — хіба можна прикриватися слабкістю коней!? Мої скакуни міцні. Якщо сидітимемо склавши руки нас атакує Таян-хан. І піде про нас погана слава, мовляв, Таян-хан полонив монголів на їхній же землі. Хай буде битва, і нехай Вічне Синє Небо вирішує, хто переможе»¹⁸⁸.

А Белгүдей-нойон сказав:

*«Якщо загубимо хоромсог¹⁸⁹ золотий,
Навіщо живими лишатися?
Маючи саадаг¹⁹⁰ зі стрілами,
Лягти кістьми в степу —
Чи є достойніша смерть для мужчини?
Великий улус найманів,
Багато в ньому моду,
Худоби, коней і багатства.
Лякають вони міццю своєю,
Наважуються таке казати.*

¹⁸⁷ «Восени, коли коні наші відгодуються, тоді і війною підемо», — Рашид-ад-Дін.

¹⁸⁸ «Оскільки ми почули таку звістку, треба діяти негайно. Залишимося бездіяльними — атакує нас Таян-хан. І піде про нас погана слава, що Таян-хан захопив нас, монголів, на нашій землі. Хай буде битва, і хай Вічне Синє Небо вирішує, кому одержати перемогу», — Рашид-ад-Дін.

¹⁸⁹ Хоромсог — чохол для лука.

¹⁹⁰ Саадаг — сагадаг — сагайдак.

*Якщо скористаємося нагодою
І підемо війною негайно,
Захопимо воду й землі,
Лук зі сагайдаком відберемо
Без надмірних зусиль.
Якщо нападємо негайно —
Коней не встигнуть зібрати¹⁹¹.
Хіба не кинуть вони все?
Хіба не накивають п'ятами?
Хіба не кинуть юрти й ханський намет?
А народ їхній у тайзі сховається,
Зчинять переполох та безлад.
Їхні слова не можна
Залишати без відповіді.
Усіма силами
На ворога сунемо!».*

191. Погодився Чінгіс Хаан зі словами Белгүдея-ноена, полишив полювання, пішов з Абжіа Хүдгер і розбив табір на скелях Хелтгій Хад у долині Ор Нуга біля річки Халх гол. Там він перелічив військо і сформував тисячі. Він призначив тисячників, сотників і десятників, а також шістьох чербі — Додай-чербі, Доголху-чербі, Өөлея-чербі, Толун-чербі, Бучарана-чербі й Сүйхетү-чербі. Розподіливши військо на тисячі, сотні та десятки, він також вибрав вісімдесят хевтүүлів¹⁹², сімдесят торговців¹⁹³ та хішігтенів і розподілив їх на варти. Відібрав із синів і молодших братів тисячників, сотників, а з вільних

¹⁹¹ Коли військо відпочиває, коні вільно пасуться.

¹⁹² Хевтүүл — нічна охорона.

¹⁹³ Торгоди — добірні воїни особистої гвардії хаана. Можливо, з торгуудів (торків).

людей найтямущих та найдужчих. Чінгіс Хаан наказав Архай-хасару: «Відбери тисячу найкращих багатурів. У день битви хай підуть у бій попереду, а у звичайні дні будуть моєю почесною вартою та охороною, — і додав: — Хай Өөлей-чербі візьме командування над сімдесятьма вартовими й радиться з Худус-халчін».

192. А ще Чінгіс Хаан наказав: «Хорчіни¹⁹⁴, торгоди, хішігтени, кухарі, брамники й конюхи повинні щодня позмінно вартувати й із заходом сонця передавати варту нічним вартовим хевтүүлам, а самі ночувати з кіньми. Нічна варта охороняє вхід, обходить дозором ханську юрту, а після ранкового сніданку сагайдачні-стрільці та вартові змінюють нічну варту й здійснюють охорону. Хішігтен та хевтүүл, що стоять на чатах три доби, змінюються після завершення триденної зміни і відпочивають три ночі. Стрільці змінюють їх і несуть нічну варту. Хорчіни відпочивають уночі».

Таким чином Чінгіс Хаан розділив військо на тисячі, призначив чербі, вісімдесят нічних охоронців і сімдесят вартових. Він відібрав багатурів-гвардійців і поставив Архай-хасара на чолі тисячі. Потім рушив проти найманів від скель Хелтгій Хад у долині Ор Нуга біля річки Халх гол¹⁹⁵.

193. У шістнадцятий день першого місяця літа Року Пацюка¹⁹⁶, у день червоного повного місяця Чінгіс Хаан приніс жертву

¹⁹⁴ Хорчіни — стрільці, сагайдачні. Хорчіни були довіреними особами. Сагайдак уособлює увесь арсенал зброї. Отже, коли Таян-хан погрожує монголам відібрати сагайдаки, це означає, що він переможе їх у битві.

¹⁹⁵ «Тоді ж мергед Тогтоа разом з одним із нойонів херейдів Алін-тайжем, аймак ойрадів на чолі з Хутуг-бехі, Жамуха з роду Жажірадай, дөрвөн-татаари, хатагіни та салжіуди приєдналися до найманів», — Рашид-ад-Дін.

¹⁹⁶ 1204 р.

прапору й подався вгору вздовж річки Херлен. Попереду розвідниками він послав Зева та Хубілая. Діставшись степу Саарь Хеер, вони перед горою Ханхархан зустріли харуул найманів. Під час сутички наймани відбили охлялого сірого коня під сідлом. Дозорці найманів вирішили, що коні в монголів погані й нікуди не годні.

Коли основні сили дісталися степу Саарь Хеер, то зупинилися для наради. Додай-чербі запропонував Чінгіс Хаану: «Маємо мале військо, до того ж втомилися після переходу. Краще зупинитися тут і дати коням попастися, а самі розіб'ємо табір у степу. Хай кожен воїн палить щоночі п'ять вогнищ, щоб нагнати страху на найманів. Кажуть, їх чимало, але їхній хан слабкий і не виходить з юрти. Наші вогнища налякають їх, а тим часом наші коні зміцніють. Потім нападємо на вартових найманів і рушимо на їхні основні сили. Сум'яття стане нашою перевагою при атаці». Чінгіс Хаан схвалив таку пропозицію і наказав воїнам запалити багаття.

Військо розбило табір у степу Саарь Хеер, і кожен запалив по п'ять вогнищ на відстані одне від одного. Коли запала ніч, харуул найманів побачив із гори Ханхархан вогнища й здивувався: «Хто сказав, що монголів мало? Тут багать більше, ніж зірок на небі». З такими словами вони передали охлялого сірого коня Таян-хану: «Монгольське військо розбило табір по всьому степу Саарь Хеер, і кожного дня вони прибувають, як вода в джерелі. Багать у них більше, ніж зірок на небі¹⁹⁷».

194. Таян-хан отримав цю звістку, коли стояв на озері Хачір, що в горах Хангайн. Вислухав вартових і одразу послав гінця до свого сина

---

¹⁹⁷ Коментар у монгольському тексті: «Здається, удень військо відходить у гори, а вночі вони запалюють багато вогнищ у долині».

Хүчүлүг-хана: «Коні в монголів худі, але мої вартові кажуть, що вогнищ у них стільки, скільки зірок на небі. Тепер ми

*З цими нікчемними монголами
Щойно бій зав'яжемо,
Розійтися буде важко.
Проштрикнеш їм щоки,
Навіть не скривляться.
Навіть кров свою чорну приливаючи,
Не відступають.
Стійкістю монголи сильні,
З наскоку їх не побити.*

Кажуть, монгольські коні худі. Зберемо наших людей і поскачемо до Алтайських гір, будемо їх задирати, наче пси валувати, поки не дістанемося до південних схилів Алтаю. Наші коні відгодовані, трохи підтягнуться, зате монгольські зовсім охлянуть. О тоді й нападємо на них».

На це Хүчүлүг-хан відповів: «Немов стара баба, каже Таян-хан такі легкодухі слова. Він слабкий серцем. Звідки в монголів велике військо? Більшість із них пішла за Жамухою і на нашому боці». І голосно проказав образливі слова в присутності гінця:

*«Та баба Таян, немов
Вагітна жінка, що далеко
З нужди не відходить;
Як мале теля,
Пасеться поблизу мамки.
Калатає його серце,
Як у лякливої баби».*

Такі слова мовив Хүчүлүг-хан.

Образився Таян-хан, що його обізвали лякливою бабою, і сказав:

*«Син мій, Хучулуг,
Пухатістю і похвальбою відомий,
Та коли час смертної битви надійде,
Хай запал не втратить.
Як битися почнемо,
Завзятим будь та невідступним».*

Почув ці слова великий нойон Хорісу-бехі і відповів:

*«Батько твій, Інанча-Білге,
Рівному собі ворогу
Спини не показував,
Крупа коня не показував.*

Чого ж ти сьогодні лякаєшся завтрашнього дня? Якби знали ми, що ти злякаєшся, матір твою Гүрбесү, хоча вона й ханша, поставили б на чолі війська. Хүгсеү Сабраг-багатур струхлявів, куди поділася його бойова відвага!? Слухняність воїнів наших послабшала. Доля зараз благоволить монголам, а не нам. Гожий і ставний ти лише тілом, Таян-хане. Усе скінчено, ти програв». Із цими словами він підстебнув коня нагайкою і поскакав геть.

195. Розгнівався Таян-хан і мовив: «Чи страждати, чи головою накласти — різниці нема. Коли так — битимемося!». І від вод Хачір Ус¹⁹⁸ рушили вони вздовж річки Тамір, переправилися

---

¹⁹⁸ Нинішня назва Найман Нуур («Вісім озер»).

через річку Орхон, пройшли східним підніжжям гори Наху й дісталися місцевості Цахір Могод, де їх побачили вартові Чінгіс Хаана. Отримавши звістку про появу найманів, Чінгіс Хаан мовив: «Їх багато — отже, багато втрат. Нас мало — отже, мало втрат». Військо рушило назустріч найманам, прогнало їхніх вартових і вишикувалося в бойовий порядок.

*«З численного численні,
З малого малі втрати.
Вишикуємося,
Будемо, як брижі на воді,
І, немов довбилом,
Розколемо їх¹⁹⁹.»*

Порадилися вони, і Чінгіс Хаан очолив авангард, Хасара поставив на чолі головних сил, а Отчігін-нойон відповідав за коней у резерві.

Наймани повернули від Цахір Могод і вишикувалися вздовж південної сторони підгір'я Наху. На той час Жамуха з військом уже приєднався до них. Наш харуул атакував і переслідував вартових найманів до розташування головних сил Таян-хана. Побачив цю атаку Таян-хан і запитав Жамуху: «Що то за люди, які нападають, немов вовки, на отару баранів біля вівчарні?». І Жамуха відповів: «Анд мій Темүжін тримав на припоні чотирьох собак, яких годував людським м'ясом. Мабуть, ті чотири пси й переслідують зараз наших вартових.

*З чавунним лобом та
Язиком гострим, мов шпичак,
Із серцем із гартованого заліза*

¹⁹⁹ «Брижі на воді» — поступ хвиль воїнів для оточення й атаки на ворога з усіх боків. «Довбило» — прямий рукопашний бій розгорнутим строєм, спрямований у середину ворожих лав.

*Та пащею, як довбило,
Чотири скажених пси,
Щоб знищити тисячі життів,
Зірвалися із залізного ланцюга.
Щоб упіймати і зжерти здобич,
Пожадливою слиною спливають,
Роси їм бракує, щоб напитися,
Вітер їх носить,
Сагайдак — їхній вірний товариш.
На чолі Зев та Хубілай,
Позаду Зелме й Сүбедей.
Виплекані андом Темүжіном,
Ці чотири пси, що
З ланцюгів зірвалися,
Стрімко сунуть на нас».*

Таян-хан мовив: «У такому разі тримаймося подалі від цих дикунів²⁰⁰», і вони трохи відступили й стали обабіч гори. Побачивши, що монголи не повертають назад, Таян-хан запитав Жамуху:

*«Що це за люди,
Які стрімголов
Несуться на нас,
Немов лошаки,
Яких рано відв'язали²⁰¹,
Що, напившись молока,
Хвацько басують та вибрикують,*

²⁰⁰ Доромж — перекладено тут як «дикуни», буквально означає «огидні».

²⁰¹ У Монголії лошаків прив'язують, щоб вони не висмоктували все материнське молоко, потрібне для виготовлення кумису.

*Кола пишуть...
Чи відомо це тобі, Жамухо?».*

На це Жамуха відповів:

*«Озброєних до зубів
Лякають і страхають,
Зброю та спорядження відбирають,
Тих, хто кинджал носить,
Знищують
Могутні урууди й мангуди,
Хоробрі й безстрашні,
В передчутті битви
Радісно на нас нападають!».*

Таян-хан мовив: «Коли так, відступимо далі від цих дикунів», і військо відійшло вище в гори. «А хто це за ними, немов зголоднілі стерв'ятники, підступають до нашого війська, розчепіривши крила?».

На це Жамуха відповів:

*«За ними вслід
Анд Темүжін виступає.
На все тіло своє
Залізні обладунки почепив,
Що й шилом не простромити.
Кольчугу напнув,
Що й голки не увіткнути.
Настовбурчившись, мов зголоднілий гриф,*

*Наступає на нас.
Як скривавлений звір,
Стрімко йде вперед.
Ви, люди восьми аймаків²⁰²,
Чи не нахвалялися,
Як монголів побачите,
Розвіяти їх на порох?
Тепер спробуйте!».*

Тоді Таян-хан сказав: «Давайте піднінемося схилом гори». І коли вони відійшли вище, запитав Таян-хан Жамуху: «Що це за кремезний чолов'яга, який переслідує нас по п'ятах?». Жамуха відповів:

*«Матінка Өелун
Людським м'ясом
Одного сина годувала —
Моцаря Хасара.
Три бики тягнуть — не зігнеться.
Теличку трирічну з'їсть — не насититься.
На здоровезне тіло своє
Панцир напнув.
Жорстокий, нестримний Хасар
Пожерти всіх мчить.
Лучника від землі
Відірве й проглине,
Навіть не похлинеться.
Живцем людину
Цілком загарбає й проглине:*

---

²⁰² Найм — вісім, наймани — «люди восьми».

*Та так, що в нього, клятого,
Навіть у зубах не застрягне.
Розлючений, хапає
Стрілу, що до рук потрапить,
І влучно поціляє воїнів,
Які за горами ховаються.
Роз'ярілий,
Стрілою своєї люті
Поцілить у нікуди —
І схованих за горами
Безліч уразить.
Як натягне сильно тятиву —
За півтори верстви поцілить.
Як слабо натягне —
Верству стріла летить.
Не схожий він на людину:
Мов чудисько, що людьми
Годується.
Це — могутній Хасар
Наближається».*

На це Таян-хан сказав: «Коли так, піднінемося ще вище в гори». Так вони і вчинили. Знову питає Таян-хан Жамуху: «А хто позаду нього йде?»

Жамуха відповів:

*«Це молодший син
Матінки Өелүн —
Той самий Отчігін,
Пихатий та балуваний*

*Її мазунчик.
Хоч і рано лягає, ба ледар,
Сміливий і мужній чолов'яга.
Хоч пізно встає,
Міцний він духом і тілом.
Під час битви
За спинами інших
Не ховається —
То багатур Отчигін іде!».*

«Коли так, краще нам на самісіньку вершину піднятися», — каже Таян-хан.

196. Мовив Жамуха такі слова Таян-хану й залишив найманів. Відіслав до Чінгіс Хаана гінця з посланням: «Скажи моєму андові, що Таян-хан на смерть перелякався. Втратив голову від страху й у гори втік ховатися. Брате мій, міцним будь і завзятим. Вони залізли в гори і спротиву не чинитимуть. Сам я відокремився від найманів».

До заходу сонця Чінгіс Хаан оточив гори Наху, і так вони провели ніч. Уночі наймани намагалися втекти, таємно спустилися зі скель Наху та бігли, але падали один на одного, немов дрова з дровітні, ламали кості й помирали.

Наступного дня Чінгіс Хаан покінчив із Таян-ханом²⁰³. Хүчүлүг-хан, що тримався осторонь, повернувся спиною до батька й утік із купкою людей. Його ледь не захопили в полон у таборі, який він розбив біля річки Тамір, де збудував хурее. Не в змозі тримати оборону, він утік²⁰⁴.

Ось так на південному боці Алтайських гір Чінгіс Хаан розбив і підкорив увесь народ найманів. Ті ж, хто був разом

²⁰³ Рашид-ад-Дін: «Таян-хан був важко поранений, і просто там, на місці, він і помер».

²⁰⁴ Рашид-ад-Дін: «Вони побігли до Буйрук-хана, брата Таян-хана й до дядьки Хүчүлүг-хана».

із Жамухою — жадарани, хатагіни, салжіуди, дөрвөни, тайчууди, хунгіради та інші аймаки — усі підкорилися Чінгіс Хаану.

Чінгіс Хаан наказав привести ханшу Гүрбесү-хатан, матір Таян-хана, і сказав: «Чи не говорила ти, що монголи смердять? Що скажеш тепер?». І, промовивши це, взяв її до себе.

197. Восени того ж Року Пацюка в місцині Хар Талин Үзүүр Чінгіс Хаан зітнувся в бою з мергедом Тогтоо-бехі, змусив його відступити й узяв у полон мергедів у степу Саарь Хеер. Тогтоо, разом із синами Хуту та Чулууном і купкою людей, утік, рятуючись.

Коли завоювали народ мергедів, то Дайр-Усун з увас-мергедів, вирішив показати Чінгіс Хаану свою доньку Хулан-хатан. Та на шляху до хаана їх затримали воїни й привели до Наяя-нойона з баарін. Дайр-Усун сказав: «Я хочу показати свою доньку Чінгіс Хаану. Ось чому я тут». Наяя-нойон відповів: «Покажемо твою доньку разом. Якщо підеш сам, то в нинішні неспокійні часи тебе можуть позбавити життя, а доньку зганьблять». І тримав у себе батька з донькою три дні і три ночі. Опісля привіз Хулан-хатан разом із Дайр-Усуном до Чінгіс Хаана.

Коли Чінгіс Хаан почув, що Наяя-нойон утримував у себе Хулан-хатан три дні, він дуже розгнівався: «З якої причини ти утримував їх, Наяя?». Він суворо розпитав Наяя й хотів покарати, аж тут втрутилася Хулан: «Наяя сказав, що він великий нойон Чінгіс Хаана і що ми маємо подолати цей шлях разом, щоб хаану показати хатан і вберегти мене від заколотників. Адже ми могли стати їхньою здобиччю. Так він застеріг. Нам пощастило зустріти Наяя. Може, хаан, якщо його воля, замість допитувати Наяя-нойона, перевірить моє тіло, дане мені завдяки Небу батьком та матір'ю?».

Тут Наяя додав:

*«Володарем над усіма
Тебе, Чінгіс Хаане, вважаю.
Перед тобою схиляюся
Та інших думок не плекаю.
З далеких країн захоплених
Лицем гожих царівен
І скакунів прудконогих —
Оскільки всі вони, хаане, твої —
Не торкаючись, стережу,
Не наближаючись, доглядаю.
Якби думки інакші мав
Чи вчинив би лихе —
Померти мені не страшно».*

Прихильно сприйняв слова Хулан-хатан Чінгіс Хаан і того ж дня перевірів її. Виявилось, що дівчина казала правду, отже, Чінгіс Хаан явив їй свою милість і любив її. А що слова Наяя виявилися правдивими, хаан схвалив його дії, намірившись доручати йому великі справи.

VIII

[Впеча Хүчүлүт-хана найманів. Спрапа
Жамухі. Проголошення Іх Монгол улусу
(Великої Монгольської Імперії).]

198. Після завоювання народу мергедів, Чінгіс Хаан віддав Өгөдей-хану Дөрген-хатан — одну з двох дружин Хуту²⁰⁵ (іншу дружину звали Тухай), старшого сина Тогтоо-бехі. Деякі мергеди не підкорилися і звели укріплення в тайзі. Чінгіс Хаан віддав наказ Чімбаю, сину Сорхон-шара очолити війська ліворуч, оточити й атакувати повсталих мергедів.

Сам Чінгіс Хаан переслідував Тогтоо, якому з обома синами Хуту та Чулууном, а також купкою вірних людей, вдалося втекти. Чінгіс Хаан перезимував у південних передгір'ях Алтайських гір, а навесні Року Бика²⁰⁶ перейшов через перевал Арайн Даваа й дістався місцини Бүхдерме біля річки Ерчіс (Іртиш). Тоді ж таки Хүчүлүг-хан із полоненими найманами повстав проти Чінгіс Хаана й об'єднався з мергедами Тогтоо. Їхні об'єднані сили зустрілися в Бүхдерме. Обидва війська вишикувалися й почали битву. Під час битви Тогтоо смертельно вразила випадкова стріла.

Не в змозі поховати за обрядом чи забрати тіло, сини відрізали йому голову й забрали із собою. Наймани з мергедами не витримали напору, кинулися плавом на інший бік Ерчісу, і чимало їх потонуло.

---

²⁰⁵ Хуту — Худу.

²⁰⁶ 1205 р.

Ті, кому вдалося переплисти, розділилися. Хүчүлүг, хан найманів, пройшов землями уйгурських харлугів і на землях сартаулів об'єднався з Гүр-ханом хар-хятадів, що стояв на річці Чүй. Сини Тогтоо — Хуту, Гал та Чулуун — провели мергедів із боями землями ханлінів та кіпчаків²⁰⁷.

Звідти Чінгіс Хаан повернувся через перевал Арайн Даваа до своєї ставки. Тим часом Чімбай захопив укріплення мергедів у тайзі. Згідно з повелінням Чінгіс Хаана, частину мергедів перебили, а частину роздали солдатам як здобич. Перейшли раніше мергеди, збунтувалися в Аураг Ордон²⁰⁸, але воїнів, що залишилися там, вистачило, щоб придушити заколот. Чінгіс Хаан сказав: «Дозволили їм залишитися одним народом, але вони знову повстали», тому він розділив усіх мергедів і відіслав їх у різні сторони.

199. Того ж Року Бика Чінгіс Хаан, відправляючи Сүбедея на залізному возі переслідувати синів Тогтоо — Хуту, Гала та Чулууна, — надав йому слово²⁰⁹:

*«Синів-зрадливіцїв
Жени поганого Тогтоо,
Як заарканеного кулана,
Що втратив тямү,
Як пораненого оленя,*

²⁰⁷ Кіпчак — Kıpçauд множина. Кіпчакууд — кіпчаки — кочівники, що жили в північних руських степах.

²⁰⁸ Аураг Ордон — Великий палац (Аураг, аврага, Іх — великий, Іх Орд. Орд, Ордон — палац). Може бути великий, діаметром 10–20 метрів, юртою або іншою будівлею, іноді великий намет.

²⁰⁹ Надати слово — дау бариулурун, дуу бариулан — виконати пісню. Йдеться про пісенний переказ наказу.

Що тікає з усіх ніг,
Жени Хуту з Чулууном.
Виростуть у них крила,
Поринуть у небо синє —
Батире мій, на коні
Соколом зробиш, щоб знищити,
Наздожени і вхопи
Синів нікчемного Тогтоо.
Якщо ж, як нерозумні бабаки,
Залізуть вони в підземні нори,
Ти, Сүбедею, як справжній богатир,
Залізним ломом зробиш,
З-під землі їх дістань!
Нащадки мергедів мерзенних,
Як обернуться рибами страшними
І в море втечуть широке,
Ти, мій славний Сүбедею,
Скоріше неводом стань
Чи на гачок їх підчепи.
Тебе, славетний мій батире,
Річки широкі долаючи,
Гори високі переходячи,
Мерзенних мергедів перемогти
В похід я відправляю.
Уздовж довгих річок мусиш іти,
Щоб досягти земель далеких.
Усіх коней ти збережи,
Припаси пильно доглядай
Та ще й пильності не втрачай!

*Якщо коней заженеш до смерті,
Запізно буде сльози лити.
Їдло ощадливо витрачай,
Бо схаменешся — пізно буде.
У дорозі дальній дичини багато,
Полюй досхочу, але межі не забувай,
Бо шлях далекий.
Бійців на полювання не пускай,
Нехай у дорозі
Хударгу²¹⁰ відстебнуть
І вуздечку послаблять;
Хай коні бойові
Скачуть неквапливо, закусивши вудила.
Їдьте стиха, неквапно.
Дотримуйтеся простих правил,
Тоді порядок буде.
Гасати не дозволяй,
Хто правило порушить — карай!
Якщо порушником виявиться
Хтось із наших — відсилай додому,
А не з наших — сам карай на місці.
Підкорюючи гірські скелі,
Будьте одnodумцями.
Переправляючись через річки,
Гуртуйтеся.
Хай сили стане вам
З Одвічного Тенгер благословення.*

---

²¹⁰ Хударга — шворка, що утримує сідло. Проходить під хвостом коня і прив'язується до сідла. Потрібна тільки в бою і коли кінь мчить чвалом; решту часу заважає коню рухатися.

*Як схопите синів Тогтоо,
На місці позбавте їх життя,
А не тягніть додому!».*

Від себе Сүбедею Чінгіс Хаан додав:

*«Коли був я малий,
Мергедів троє напали,
Тричі Бурхан Халдун обійшли,
Помстою мене лякали.
Зараз, тікаючи разом,
Смертною мстою клянуться.
То ж іди до краю дальнього,
Дістань зо дна незглибимого».*

У Рік Бика дав Чінгіс Хаан вірному Сүбедею залізного воза і відправив із такими словами:

*«Як зникнеш із моїх очей,
Знай: бачу я тебе.
Як підеш у далечінь,
Знай: поруч я.
Ідіть із вірою в серцях,
Хай Вічне Небо вам допоможе».*

Так напучував Чінгіс Хаан Сүбедею-багатура, відряджаючи в похід.

200. Коли Чінгіс Хаан покінчив із найманами та мергедами²¹¹, Жамуха, який був із найманами, бачив, як полонять його лю-

---

²¹¹ Тобто в 1205 р.

дей. Разом із п'ятьма товаришами він блукав як неприкаяний. Ушістьох вони видерлися на гору Танлу, де впіймали, вбили й засмажили гірського барана архара. Коли їли м'ясо, Жамуха сказав товаришам: «Чиї ще сини сьогодні вбивають ось так диких тварин, щоб прохарчуватися²¹²?».

Тут п'ятеро його спільників схопили Жамуху, зв'язали й повели до Чінгіс Хаана. Схоплений своїми ж людьми, Жамуха так мовив до хаана, свого анда:

*«Чорний ворон
Селезня впіймав от-от.
Простий слуга на хана-господаря
Руку підняв от-от.
Хане мій, анде,
Чи тобі не знати!
Рудий сарич
Руду качку впіймав,
Раб-прислужник
Супроти хазяїна повстав,
Анде мій, богде,
Чи тобі не знати!».*

Почув Чінгіс Хаан такі слова від Жамухі й наказав: «Як можна людей, що здійняли руку на власного законного хана, залишити в живих? Як можуть ці люди бути товаришами? Людей, що здійняли руку на свого володаря-хана, разом із родом їхнім, вигубити до пня!». І на очах у Жамухі стратили тих, хто здійняв на нього руку.

---

²¹² Жамуха нарікає на те, як низько він упав (мисливство — це розвага для знатних).

Чінгіс Хаан наказав передати Жамухові такі слова:

*«Хоч ми були як дві ноги,
Задумав розлучитися ти сам.
Тепер разом, як і раніше,
Розпалимо знову те, що раптом згасло,
Адже ти мій анд,
Даний богами
В день смертельної небезпеки.
Я знаю, серце калатало
Твоє і душа боліла.*

Дозволь нагадати, коли ми билися з херейдами в Хархалзан
Елеет, ти плани Тооріл-хана доповів, чим підсобив чимало.
Аймак найманів ти

*До смерті налякав,
Словами мудрими своїми
Переполох спричинив,
А потім сповістив мене —
Велика справа!».*

Ось такі слова переказав він.

201. Вислухавши слова Чінгіс Хаана, Жамуха мовив: «Давним-давно, у часи нашої молодості в лісах Хорхоног Жубур я присягнув на вірність хаану, моєму побратимові. Разом їли ми їжу, що не перетравлюється²¹³ й казали один одному слова, досі не забуті.

---

²¹³ Їжа, що не перетравлюється — золотий пил із невеликою кількістю води; п'ється на знак зміцнення побратимства.

*Спали під однією ковдрою,
Але, наслухавшись пліток,
Піддавшись лихослів'ю рідні,
Пішов я геть.
Та я добре пам'ятаю,
Як заздрість приховав
І боявся, бо обличчя моє чорне,
Заздроцями спотворене,
Не дасть наблизитися.
Не в змозі споглядати
Лице твоє, анде, добре,
Пішов я геть.
Сказав собі, що обмінялися
Словами ми, що й не пробачить.
Боявся я, почервонівши
Від сорому, згорю дощенту.
Тому пішов я,
Анде, брате мій.*

А нині анд мій хаан явив милість і пропонує руку дружби й каже: "Будьмо товаришами!". Але коли був на те час, я його прогавив. Тепер же, анде мій,

*Приборкував усі улуси,
Своїх і чужинців об'єднав,
Піднесений на ханський трон.*

Тепер, коли весь світ твій, що за користь у такому товариші, як я? Навпаки,

*Темними ночами тривожитиму
Я сни твої, а зранку
Бентежитиму твій погляд.
Я — воша у твоєму комірі,
Колючка в грудях.
Бабцями завжди був пещений,
Думками ширяв далеко від анда,
Тепер став тягарем.*

Нині, анде мій, імена наші із заходу до сходу відомі люду, але ти народився хулегом від мудрої матері, брати твої розумні й сімдесят три твої товариші агтас²¹⁴. Тому ти й подолав мене, анде мій. Ще змалку я осиротів, не мав молодших братів, дружина моя сварлива, і не маю вірних товаришів, на яких можна покластися. Тому подоланий я андом, що Тенгер (Небом) посланий мені. Якщо буде на те твоя милість, мій побратиме, даруй мені швидко смерть, і тоді серце твоє заспокоїться.

Якщо буде милість твоя, дай мені померти безкровно.

*Убий мене, а мертві кості
Поховай на вершині.
З якої я, навік спочивши,
Твоїх нащадків
Благословлятиму.*

Бо велінням долі моє коріння відрізняється від твого²¹⁵. Величністю твого роду розчавлений я.

²¹⁴ Агтас — споряджений кінь, чатові.

²¹⁵ Жамуха належить до роду жадаран, а не до боржігін, роду Чінгіс Хаана. Жамуха знає, як Чінгіс Хаан ненавидить знатних вельмож свого роду, які колись зрадили його.

*Не забувай слова мої,
Пам'ятай і вранці, і вночі,
А зараз покінчи зі мною».*

Почувши такі слова, Чінгіс Хаан мовив: «Хоча мій анд був далеко від мене, не чув я, щоб він убити мене замислив чи зло заподіяти хотів. Таку людину ще пошукати треба, але відмовляється він бути мені товаришем. Непоступливий він. Якщо накажу його вбити, не буде на те небесного благословення. Не личить віднімати життя без причини. Він — людина високої проби. Але назвіть йому таку причину: "Коли Жөчі Дармала й Тайчар покрали один в одного коней, ти, анде мій Жамухо, підступно підбивав до бунту. Ми билися в Далан Балжуд, і ти, нагнавши на мене страху, примусив ховатися в ущелині Зеерен Хавцал. Чи не налякав ти мене тоді? Якщо я скажу "будьмо товаришами", чи не відмовиш мені? Якщо дарую тобі життя, ти від нього відмовляєшся". Отже передайте йому таке: "Згідно твоїх же слів, ми стратимо тебе, не проливши краплі крові"».

І наказав Чінгіс Хаан позбавити Жамуху життя безкровно, а кістки його не залишити лежати, а поховати гідно.

Так стратили Жамуху, а кістки його поховали.

202. Після того, як Чінгіс Хаан об'єднав повстанні народи²¹⁶, у Рік Тигра²¹⁷ зібралися вони у верхів'ях ріки Онон на Хурал²¹⁸. Підняли вони есөн туг²¹⁹ і проголосили хааном Чінгіс Хаана²²⁰.

²¹⁶ Повстанні народи — ті, що живуть у повстаних юртах, тобто кочівники.

²¹⁷ 1206 р. — проголошення Чінгіс Хааном Їх Монгол улусу (Великої Монгольської Імперії).

²¹⁸ Хурал — з'їзд, збори.

²¹⁹ Туг — прапор із тризубом, конструкція з кола з кінськими хвостами, що встановлюється на жердині. За мирних часів туги білого кольору, під час війни — чорного. До речі, назва міста Ссентуки походить від Есөн туг (дев'ять знамен).

²²⁰ Хааном над усіма ханами.

Мухулайю дарували титул гоо ван²²¹. Також вони відправили Зева переслідувати Хүчүлүг-хана найманів. Чінгіс Хаан повністю відновив злагоду серед монгольських народів і видав наказ, обдарувавши соратників, які брали участь у створенні держави, сформувавши тисячі й тисячі, призначив тисячних нойонів:

Менліг-ецега (батька), Боорчі, Мухулай гоо вана, Хорчі, Ілугай, Жорчідай, Хунан, Хубілай, Зелме, Түге, Дегей, Толун, Өнгөр, Чілегүдей, Борохул, Шігі-хутаг, Хүчү, Хөхөчү, Хоргосун, Үсен, Хуїлдар, Шілүгей, Жатай, Тахар, Цагаан-гоо, Алаг, Сорхан-шар, Булугун, Харачар, Хөхөчос, Сүйхетү-чербі, Наяа, Жунсо, Хүчүгүр, Бала з оронарів, Дайр, Мүге, Бужір, Мүнгүүр, Долоодай, Бөген, Худус, Марал, Жібге (Зевгее), Юрүхан, Хөхө, Зев, Удугай²²², Бала (нойон), Хете, Сүбедей, Мөнх, Халжа, Хурчакхус, Геүгі, Бадай, Хішіліг, Хетей, Чаурхан, Хонгіран, Тогоон-төмөр, Мегетү, Хадаан, Мороха, Дорі-бөх, Ідухадай, Шірахула, Даун, Дамачі, Хауран, Алчі, Тобсаха, Тунхудая, Тобуха, Ажінай, Түйдхер, Сачуур, Жідер, Олар-хүргена²²³, Хінхіадай, Буха-хүргена, Хуріла, Ашіг-хүргена, Хадай-хүргена, Чігу-хүргена.

Алчі-хүргена поставили над трьома тисячами хунгірадів, а Буха-хүргена — над двома тисячами іхересів. Алахуш-дігіт-хурі хүргена призначили над п'ятьма тисячами хунгірадів. Ось таких нойонів монгольської держави призначив Чінгіс Хаан над дев'яносто п'ятьма тисячами, без урахування лісових аймаків.

203. Після того, як Чінгіс Хаан призначив тисячниками дев'яносто п'ятьох нойонів, серед них зятів, він також наказав: «Бажаю

²²¹ Гоо ван — спадкоємний аристократичний титул, означає «Государ однієї області».

²²² Удугай — Удачі (Рашид ад Дін)

²²³ Хүрген — зять.

явити милість тим товаришам, що особливо відзначилися. Покличте нойонів на чолі з Боорчі та Мухулаєм». Але Шігі-хутаг, котрий тоді був поруч, сказав:

*«Боорчі та Мухулай —
Хіба допомогли вони
Більше, ніж ми?
Ти нагороджуєш, хоча
Хіба я менше старався?
З пелюшок мокрих
Золотий твій поріг підтримую.
Тепер із вусами на губах
Не маю інших помислів,
Ніж правдою служити,
І милості чужої не шукаю.
Вона²²⁴ мене в ногах своїх клала
І ковдрою, як сина, накривала.
Викохувала мене як брата твого,
Підтримувала й пестила,
Деелом накривала.
Чим тепер ти мені віддячиш?».*

На такі слова Чінгіс Хаан відповів Шігі-хутагу: «Хіба ти мені не шостий молодший брат? Тебе, мого названого брата, наділю я тими ж дарами, що й інших моїх молодших братів. Пам'ятаючи про твої заслуги, не каратиму тебе за дев'ять провин²²⁵». І ще додав: «Допоки ми будемо цілу державу під

²²⁴ Вона — Өелүн, матір Чінгіс Хаана.

²²⁵ Чінгіс Хаан наділяє Шігі-хутага дев'ятиразовим прощенням провин у майбутньому.

заступництвом Одвічного Неба, ти станеш моїм всевидячим оком і всечуючим вухом. Під час розподілу часток підданців держави між нашою матінкою, нами, моїми молодшими братами й моїми синами і тобі виділю частку:

*Розподілю від тих, у кого стіни повстані,
І тих, у кого двері дерев'яні²²⁶.*

Ніхто не матиме права суперечити твоєму наказу». І зі словами:

*«Злодійство викоріни,
Кривду ліквідуй,
Страчуй тих, хто страти вартий,
І карай тих, хто заслуговує на покарання»*

призначив Шігі-хутага державним суддею. Також наказав: «Занотовуй у Хөх девтер²²⁷ розподіл підданих в улусі й усі суперечки, які ти розв'язав, порадившись зі мною. Нікому від покоління до покоління не дозволятиметься змінювати ухвали Шігі-хутага, записані синім на білому папері й занотовані в зошиті. Хто змінить їх, буде визнаний винним».

Шігі-хутаг спитав: «Як може названий молодший брат отримати рівну частку з іншими? Якщо хаан хоче явити свою милість, хай дарує мені частку з міст із глиняними стінами²²⁸», на що Чінгіс Хаан відповів: «Ти применшуєш себе, вирішуй сам, яку нагороду хочеш».

²²⁶ Відповідно кочові та осілі народи.

²²⁷ Хөх девтер — синій зошит.

²²⁸ Йдеться про поселення осілих людей.

Отримавши від хаана повноваження, Шігі-хутаг пішов і запросив Боорчі, Мухулая та інших нойонів до юрти.

204. Віддаючи наказ, Чінгіс Хаан звернувся до Менліг-ецега:

*«Ти від народження рідний,
Я виріс поруч із тобою.
Ти мій благословенний,
Не злічити заслуги твої.*

Скільки разів ти допомагав мені й рятував мене. Якось батько мій Ван-хан разом з андом Сенгүмом хитрістю хотіли заманити на заручини. На своєму шляху я зупинився на ніч в юрті Менліг-ецега. Якби не переконав ти мене тоді,

*Горіти б мені в червоному полум'ї,
Тонути в чорній воді.*

Навіть одна та порада варта подяки від покоління до покоління. На відзнаку твоєї служби, посаджу я тебе на високе місце й роками, місяцями різні дари даруватиму і від покоління до покоління славитиму».

205. Чінгіс Хаан сказав Боорчі: «Колись у юності поцупили в нас вісім буланих коней. Я три ночі переслідував викрадачів. Зустрів я тебе на шляху, а ти мені сказав: "Бачу, як важко тобі, стану я тобі товаришем". Ти саме робив кумис. Навіть не попередивши батька, ти кинув у степу бурдюк з айрагом²²⁹,

²²⁹ Айраг — кумис.

дав мені свого скакуна замість мого буланого, а сам скочив на баского буланого, кинув табун самопаски і три дні й три ночі разом зі мною гнався за грабіжниками. Удвох ми дісталися стоянки, де неподалік куреня стояли булані. Ми відбили й повернули коней. Ти — єдиний син свого батька, Наху-баяна. Ти нічого не знав про мене, коли ми заприятелювали. Відвага твого серця переконала мене зробити тебе своїм товаришем. Згодом я постійно згадував про тебе й надіслав Белгудея з проханням бути моїм андом. Ти приїхав на горбатовому буланому під брунатною буркою через сідло та став моїм андом. А коли троє мергедів напали на нас і тричі оточили на Бурхан Халдун, ти був зі мною.

Згодом, коли я заснув після битви з татаарами в місцині Далан Нємөргө, а дощ не припинявся й лив день і ніч, ти прикривав мене своєю накидкою, щоб дощ на мене не падав. Цілісіньку ніч ти простояв, не ворухнувшись, тільки раз сперся на іншу ногу. Цей вчинок — ознака твоєї вірності. Не перелічити всіх проявів твоєї мужності. Боорчі та Мухулаю — ви вдвох допомогли мені отримати трон, заохочували до добрих вчинків і утримували від несправедливих. Тепер ви маєте сидіти над усіма, і дев'ять разів вам буде дароване прощення за ваші помилки. Хай Боорчі керує түменом тих господарств, що праворуч аж до самого Алтаю».

206. Чінгіс Хаан звернувся до Мухулая: «Коли ми розбили табір у гущавині Хорхоног, де під гіллястим деревом колись витанцьовував Хутула-хан, згадав я його батька Гүн-гоо, даючи слово Мухулаю, оскільки було йому небесне знамення.

А тепер, коли я посів те високе становище, яке він провістив, нехай Мухулай віднині стане спадковим гоо ваном, — і додав: — Хай Мухулай править түменом, що ліворуч, аж до Харуун Жідун²³⁰».

207. Потім Чінгіс Хаан озвався до Хорчі: «Якось ти сказав про роцькі слова:

*З раннього дитинства
Аж до цього часу
Був ти добрим другом,
У дощ ми мокли разом,
У холоднечу мерзли вдвох.
Усі сили докладав,
Колись, давним-давно
Ти, Хорчі, проказав
Слова свої пророчі,
Зробив їх вістрям стріли
Милістю та силою Неба.
"Якщо справдяться вони,
Візьму собі тридцять дружин", —
Так ти тоді мовив.*

Тепер, коли пророцтво збулося, дозволяю тобі відібрати найкращих тридцять жінок і прегарних дівчат серед усіх підкорених народів».

І ще наказав: «На додачу до трьох тисяч баарінів Хорчі, разом із Тахаром та Ашігом, хай відберуть до повного түмена

---

²³⁰ Харуун Жідун — гора Хянган.

чіносів, төөлөсів та теленгүүдів з аймаку Адаргін. Сміливо розбивай табір та володій теренами вдовж річки Ерчіс до самих земель лісових народів, яких маєш підкорити. Хай Хорчі очолить түмен». Таким був його наказ: «Хай лісові народи без дозволу Хорчі не мають права переходити з місця на місце, а хто порушить наказ — будуть покарані».

208. Чінгіс Хаан сказав Жорчідаю: «Найбільшу послугу ти зробив, коли ми билися з херейдами в місцині Хархарзан Елеет, і результат битви був невідомий. Мій анд Хуїлдар пообіцяв виграти її для мене, але саме тобі, Жорчідаю, ми вдячні за перемогу. Ти пішов в атаку і розбив журхінів, тубегенів, дунгайдів, а також одбірну тисячу торгудів на чолі з Хорі-шіремен-тайжем. Ти подолав їхній спротив, дістався головних сил ворога й поранив Сенгума стрілою в щоку, завдяки чому Одвічне Небо відкрило мені шлях до влади. Якби Сенгума не поранили, не знаю, що з нами тепер було б. Це найбільша твоя послуга, Жорчідає!

Коли ми рушили вздовж ріки Халх гол, я почувався під твоїм прикриттям, немов за високою горою. Потім ми зупинилися напоїти коней на озері Балжун Нуур, а Жорчідая послали в розвідку. Ми рушили на херейдів і, завдяки заступництву Неба та Землі, прикінчили їх і розбили вщент.

Вельможні роди розділилися, дух найманів та мергедів був зламаній, вони зробилися небоєздатними, їх охопила паніка. Коли наймани з мергедами розбіглися, ми не чіпали Жаха-хамбу з херейдами через двох його дочок. Але коли він виступив ворогом, ти, Жорчідаю, хитрістю виманив

його, захопив і удавив на смерть. Потім ще здолав людей Жаха-хамбу.

Це — друга послуга Жорчідая.

*У часи різанини й убивств
Ти нехтував власним життям.
У часи смертної битви
Ти завжди попереду йшов».*

І Чінгіс Хаан, щоб віддячити Жорчідаю, віддав йому Ібаг-бехі в дружини. Він сказав Ібага-бехі:

*«Це не тому, що лицем не гожа,
І статурою мені не догодила.
Тебе, мою царівну,
Що груди й ноги зігрівала,
Щоб велику державу створити,
За безперечні послуги шануючи Жорчідая,
Який у часи бойовищ шалених
Надійним був щитом,
Розрізнений народ зібрав,
Заради держави дарую йому тебе».*

І наказав Чінгіс Хаан: «Віднині мої нащадки, що сидітимуть на хаанському троні, хай пам'ятають мої слова та її заслуги заради держави й від покоління до покоління не уривають рід Ібаг».

І ще Чінгіс Хаан сказав Ібаг-бехі: «Батько твій, Жаха-хамбу дав за тебе посаг у двісті людей прислуги та двох кухарів

Ашіг-төмөра й Алчіга. Тепер, коли ти ідеш до уруудів, залиш мені свого кухаря Ашіг-төмөра, сотню людей і йди!». Так вирішив Чінгіс Хаан, а Жорчідаю сказав: «Віддаю тобі мою Ібаг-бехі. Володарюй над чотирма тисячами уруудів».

Так він наказав, явивши милість Жорчідаю.

IX

[Нагородження героїв та створення
національної гвардії.]

209. Тоді Чінгіс Хаан звернувся до Хубілая: «Для мене ти

*Ламав шиї моцарям,
Саджав на землю борців²³¹.*

Ти, Хубілаю, разом із Зелме, Зевом та Сүбедеєм — четвірка моїх псів. Хоч би куди я вам наказав,

*Хоч би куди послав —
Брилу на скалки розіб'єте,
Хоч би куди показав —
Скелі потрощите,
Валуни розтинаючи,
Воду буйну зупините.*

Коли посилаю вас, Хубілая, Зелме, Зева та Сүбедея, четвірку моїх псів, у визначені місця, а біля мене мої бойові коні — багатури Боорчі, Мухулай, Борохул та Чулуун, — і коли в день битви поруч зі мною Жорчідай та Хуїлдар з їхніми уруудами та мангудами попереду, тільки тоді в душі моїй спокій». І видав наказ, призначивши Хубілая керувати всіма військовими

---

²³¹ У національній боротьбі торкнутися землі означає поразку, а сісти на землю сідницями — ганебну поразку.

справами. А тоді додав: «Через упертість я засуджую Бідугуна й не даю йому чин нойона-тисячника. Однак ти з ним розумієшся — нехай радиться з тобою і разом командує тисячею. Трохи згодом ми подумаємо про Бідугуна».

210. Чінгіс Хаан сказав Хунану з роду генігесів: «Для вас, Боорчі та Мухулай, а також для інших командирів, і для вас, Додай та Доголху, а також для інших чербі, цей Хунан —

*Вовком ніччю чорною
Обертається,
Круком в ясний день
Нишпорить,
На перегонах не відпочиває,
На привалах не відходить,
Перед чужим не викривляється,
Ворогам-чужинцям
Не потурає,
Ненавсній людині
Підтримки-допомоги
Не надає.*

Керуйте, порадившись із Хунаном та Хөхөчосом».

А потім видав такий наказ: «Зочі — мій старший син. Нехай Хунан як підлеглий Зочі керує родом генігесів і стане нойоном тумена. Хунан, Хөхөчос, Дегей та Үсүн-өвгөн — ці четверо

*Ніколи правди не таїли,
Що бачили — доповідали,
Що чули — переказували».*

211. Чінгіс Хаан мовив до Зелме: «Коли я народився в місцині Делүүн Болдог на річці Онон, старий Жарчуудай зійшов із Бурхан Халдуна з ковальським міхом за спиною. Він приніс мені пелюшки зі соболиного хутра. Тоді Зелме був ще в люльці. Відтоді Зелме став моїм товаришем,

*Рабом біля мого порогу,
Слугою біля дверей.*

Зелме завзято старався.

*Народився зі мною,
Виріс зі мною разом,
Соболиною пелюшкою наділений,
Ти — благословення долі, Зелме.*

Дев'ять провин тобі пробачу». Таким був його наказ.

212. Чінгіс Хаан сказав Толунові: «Не варто батькові із сином керувати різними тисячами. Коли ти, Толуне, збирав людей, ви з батьком були мов два крила. Ти виявив щирість, і за це я дарував тобі звання чербі. З людей, яких ти зібрав і очолив, утвори тисячу й у згоді з Туруханом керуй нею».

213. Чінгіс Хаан сказав кухарю на ім'я Үнгүр: «Троє тогоруунів, п'ятеро торгутів і ти, Үнгүре, сине Менгет-хіан, разом із чаншуудами та баядами, прибули до мене одним хуреє. Ти, Үнгүре,

*У тумані не заблукав,
У небезпеці не полишав.
Від сироті мокли разом,*

*Від холоду мерзнув поруч —
Такий обрав ти шлях.*

Чим ушанувати тебе?». На це Үнгүр відповів: «Якщо буде милість хаана, дозволь зібрати братів моїх баядів, розпорошених по різних аймаках». Чінгіс Хаан сказав: «Хай буде так. Збери тисячу баядів і керуй ними».

Потім Чінгіс Хаан наказав: «Ви, Борохуле та Үнгүре, кухарі мої і ключники, розпоряджалися харчами за нашими звичаями — і тим, хто ліворуч, і тим, хто праворуч, — згідно зі станом та становищем, нікого не кривдили. Праворуч вистачало й тим, хто стоїть, і тим, хто сидить. Ліворуч усім — і тим, хто в черзі, і тим, хто не в черзі. Якщо й далі будете так господарювати, дихатися мені буде вільно, а душі спокійно. Хай Үнгүр із Борохулом сідлають коней і роздадуть їжу народу. Ви вдвох тримайте сөн²³², а потім сідайте з людьми Толуна посередині й пригощайте всіх — і праворуч, і ліворуч». Так він вказав, де їм сидіти.

214. Звернувся Чінгіс Хаан до Борохула: «Вас чотирьох — Шігі-хутага, Борохула, Хүчү та Хөхөчү знайшла моя матір:

*У пустелі підбрала,
У ногах своїх клала,
Ростила, як синів,
Дбала про вас і
До пуття довела.
Тягнула за барки,*

²³² Сөн — великий жбан (глек) із кумисом або вином. Підтримувати сөн для Хаана — почесна посада, що надавалася за заслуги особам, які заслугоували на особливу довіру.

*Щоб виростити гідними,
За ключиці тягнула,
Щоб мужчин із вас зробити.*

Вона ростила вас, щоб зробити тінями й товаришами нам,
її сиnam. За те, що матір вас вигодувала, ви гідно віддячили.
Борохул був мені нукером,

*Коли ми швидко ходили
Ночами непогожими
Без питва та харчів —
Ніколи не дозволив ти
Заснути з порожнім шлунком.
Хоч би сутички раптові,
Хоч би обставини несприятливі —
Завжди була юшка.*

Коли нарешті здолали ненависних татаарів, які вбивали наших
дідів та батьків

*Кров за кров,
Око за око*

приміряли люд татаарський і рубали тих, хто був вище колеса.
Під час різанини татаару Харгілшару вдалося втекти, і він по-
невірявся. Потерпаючи від голоду, він зайшов до юрти матусі
й назвався невинним волоцюгою. "Якщо невинний волоцюга,
тоді сідай там", — сказали йому й посадили на західному
боці юрти біля вогню. Толуй, який мав п'ять років, забігав

і вибігав з юрти. Харгілшар схопив його, тицьнув за пазуху, вийшов з юрти і хотів був видобути ніж. Дружина Борохула Алтані, що сиділа в східній частині юрти, почула крик матері: "Хлопчика вбивають!" і миттю кинулася туди, вчепилася ззаду Харгілшару у волосся однією рукою, а іншою схопила руку, у якій той тримав ніж, і він його випустив.

Жатай із Зелме, що позаду юрти різали чорного короткого бика, почули лемент Алтані й метнулися на підмогу зі сокирою, усі руки в крові. Ножем і сокирою вони порішили Харгілшара на місці. Алтані, Жатай і Зелме почали сперечатися, хто з них заслуговує більшої нагороди за порятунок життя хлопчика. Жатай та Зелме сказали: "Якби ми швидко не прибігли на допомогу й не вбили його, хіба Алтані, жінка, впоралася б із ним? Він зарізав би хлопця. Звісно, нагорода наша".

На це Алтані відповіла: "Якби я не зчинила гвалт, хіба прибігли б ви на допомогу? Це я накинулася на нього, схопила за волосся і вибила з руки ніж. Якби він не випустив ніж, Жатай із Зелме прибігли б після того, як він зарізав би хлопця". Після цих слів усі погодилися, що найбільша заслуга її. Алтані була для Борохул другою голоблею у возі і врятувала життя Толую.

Коли Өгөдея під час битви з херейдами в місцині Хархалзан Елеет поранили стрілою в шию і він упав, то Борохул одразу спішився й охороняв його. Він провів із ним ніч, відсмоктуючи загуслу кров із рани, а на ранок посадив його на коня, але Өгөдей не тримався в сідлі. Борохул сів позаду, обняв його руками й далі відсмоктував кров — губи Борохула аж почервоніли. Так він урятував Өгөдею життя.

Ось так на знак подяки моїй матері, яка в скруті та злиднях вигодувала його, Борохул урятував життя двом моїм синам. Він став мені нукером і

*До мого заклику атакувати
Завжди додавав свій
Бойовий клич і
Вперед рвався.*

Хай будуть пробачені йому дев'ять провин!

215. А ще подаруємо йому дівчину нашого роду».

216. Чінгіс Хаан звернувся до Үсүн-өвгөна: «Үсүн, Хунан, Хөхөчос та Дегей ніколи не приховували від мене того, що бачили або чули, і завжди мені доповідали. Повіряли мені свої думки та погляди. За монгольським звичаєм, держава має Мөр-бехі нойона²³³. Ти дядько, нащадок роду баарін. Згідно з традицією, хай старий Үсүн, який на покоління старший за нас, стане Мөр-бехі. Після призначення він

*Вбереться в білий деел,
На білому скакуні їздитиме,
Усаджу його на почесне місце.*

Хай здійснює шаманські обряди і веде лік місяцям та рокам». Таким був його наказ.

217. Чінгіс Хаан сказав: «Під час смертної битви мій анд Хуїлдар першим кинувся в бій і віддав життя раніше, ніж будь-хто розтулив рота. Вшануємо сирітським утриманням його нащадків з покоління до покоління».

---

²³³ Мөр-бехі нойон — верховний шаман; носив білий одяг і їздив на білому коні.

218. Потім Чінгіс Хаан мовив до Нарійн-Тооріла, сина Цагаан-гоо: «Батько твій, Цагаан-гоо, хоробро бився разом зі мною під Далан Балжуд. Під час битви він загинув від руки Жамухі. Хай Тооріл на знак заслуг батька отримує сирітську винагороду».

На це Тооріл відповів: «На знак подяки даруй мені краще ось що: рідня моя розкидана по багатьох аймаках. Якщо буде твоя воля, дозволь мені зібрати народ мій — негүсів²³⁴».

І Чінгіс Хаан наказав: «Бути тому — збирай братів своїх негүсів і керуй ними від покоління до покоління, — і бути тобі тисячником».

219. Після цього звернувся Чінгіс Хаан до Сорхон-шара: «Коли ще я був малим, зненавиділи мене завидючий Таргудай-Кірілтуг із тайчуудами. Коли вони мене схопили, саме ти, Сорхон-шаре, разом зі синами своїми — Чулууном та Чімбаєм — сховали мене, а донька твоя Хадаан доглядала мене. Потім ти звільнив мене і відпустив додому. Хіба не так? Таке твоє добродійство:

Темною ніччю уві сні бачу,

Світлим днем воно зігріває мені душу.

Довго ви йшли до мене від тайчуудів. Однак настав час явити і вам мою милість. Чого бажаєте?».

На це Сорхон-шар разом із двома синами Чулууном та Чімбаєм відповів: «Коли буде ласка твоя, дозволь повновладно освоювати землі мергедів уздовж Селенге-річки. А якою ще милістю обдарувати — нехай Чінгіс Хаан сам вирішує».

Тоді Чінгіс Хаан наказав: «Мергедськими землями вздовж Селенге-річки володійте від покоління до покоління пов-

---

²³⁴ Негүс — негүдей, нүүдєйв.

новладно, освоюйте свої володіння, послідовно від покоління до покоління будете під заступництвом, і хай тримають ваш сөн. Дев'ять разів спіткнетесь — не каратиму».

Ще Чінгіс Хаан милостиво сказав Чулууну з Чімбаєм: «Хіба можна забути слова, що ви, Чулуун та Чімбай, мені мовили! Якщо маєте щось на думці — просіть. Якщо маєте в чомусь потребу — вимагайте! Не передавайте свої слова через посередників, кажіть тілами та устами, у чому маєте потребу». І ще сказав: «Ви — Сорхон-шар, Бадай та Хішіліг — недоторканні і в недоторканності».

На багатьох ворогів нападете,

Здобичі набудете —

Усе, що знайдете,

Собі залиште.

На ловах

Як дичину вполюєте —

Уся ваша».

Таким був наказ. «Сорхон-шар був слугою Төдөгє з тайчуудів. Бадай та Хішіліг пасли коней в Іх-Черена. Віднині, мої любі друзі, будете під заступництвом: спокійно спіть і втішайтесь недоторканністю!».

220. Чінгіс Хаан звернувся до Наяя: «Якось старий Шіреет із двома синами на ім'я Алаг і Наяя спіймали Таргудая-Кірілтуга й рушили до нашого табору. Дорогою на луки Хутгала ти, Наяя, сказав: "Хіба можна схопити нашого законного хана й зрадити його?" Не в змозі виказати законного хана, Наяя відпустив його».

Старий Шіреет зі синами Алагом та Наяа прийшли до мене, а Наяа улесливо сказав: "Ми схопили нашого законного хана й вели його до тебе, але не втрималися і відпустили. Ми прийшли служити Чінгіс Хаану. Якби полонили родового хана, не було б довіри тим, хто зрадив законного хана".

Хоча не терпіли свого хана, але міцно додержувалися великого принципу відданості Яс іх төр²³⁵, а тому я наказую таке: оскільки я призначив Боорчі командувачем түмена правої руки (східна частина держави), а Мухулая, якому надав титул гоо вана, командувачем түмена лівої руки (західна частина держави), хай Наяа очолить центральний түмен».

221. А ще Чінгіс Хаан наказав: «Хай Зев та Сүбедей створять тисячі з тих, кого зібрали і вели».
222. Він також наказав вівчару на ім'я Дегей зібрати звідусіль тисячу й призначив його тисячним.
223. Тоді звернувся до теслі Хүчүгүра: «Тобі бракує людей. Мулхалху з роду жадаранів — вірний тобі товариш. Хай Хүчүгүр разом із Мулхалху зберуть звідусіль тисячу й спільно нею керують».
224. Тих, хто разом брав участь у заснуванні держави й напружено працював, призначив нойонами-тисячними. Відзначив тих, хто заслуговував на пошану, і звеличив гідних похвали. Розподіливши народ на тисячі, призначив керівників-тисячних, сотників та десятників. Розподілив людей на түмени й при-

---

²³⁵ Яс іх төр: Яс — непохитне правило, закон; іх төр — велика влада держави.

значив командирів түменів. Так велів: «Присвоюю вам звання командирів түменів і тисячних, бо ви на них заслуговуєте».

Потім Чінгіс Хаан видав такий наказ: «Раніше мав я вісімдесят людей нічної охорони (хевтүүлів) і по сімдесят гвардійців — туркауд церег — та особистої охорони — хішігтенів. Тепер милістю Вічного Синього Неба багатократно під Небом зросла міць земна: наша нація об'єдналася під єдиним законом. Тепер виберіть тисячу вартових для моєї особистої охорони. А ще виберіть охорону: хевтүүлів, стрільців-хорчінів і гвардійців — усіх разом у түмен».

І Чінгіс Хаан дав вказівку щодо відбору охоронців та їхнього зарахування: «Відберіть охорону для мене із синів командирів түменів, тисячників та сотників, а також синів вільних людей. Хай будуть зараховані найвправніші, найсильніші та найрозумніші. Відберіть мені синів командирів-тисячників, і хай кожен приведе із собою десятох товаришів, а кожен із товаришів приведе молодшого брата²³⁶. Сини сотників хай приведуть із собою п'ятох нукерів, а кожен із них — молодшого брата. Відберіть синів десятників, а також синів вільних людей. Кожен із них має привести трьох товаришів, а ті — молодших братів. Хай приходять зі струнками міцними кіньми²³⁷. Для сина нойона-тисячника й десяти нукерів, оскільки вони будуть при нас, збирати призначений нами гувчуур²³⁸ з їхньої тисячі чи сотні. Окрім батьківської спадщини, здобутого ним самим

²³⁶ Старшим братам було наказано привести молодших братів, які замінили б їх на випадок хвороби, а також задля гарантії відданості командирів, сини яких потрапили до особистої гвардії хаана.

²³⁷ Улаан — повністю споряджений кінь, наданий для використання в службових цілях місцевим населенням.

²³⁸ Гувчуур — натуральний податок.

добра, а також людей, коней та іншого, збирати податок у кількості, яку ми визначимо.

У такий самий спосіб, окрім власного майна й частки, призначити податок для кожного з п'яти товаришів синів сотників і трьох товаришів синів десятників та вільних людей».

І ще велів: «Щойно наказ доведуть до тисячників, сотників, десятників та інших людей, тих, хто ухилятимуться, вважати винними. Якщо прийняті на службу уникатимуть або вважатимуть службу при нас заважкою, замінити їх іншими, а самих покарати і відправити у віддалені місця, подалі від наших очей». І ще додав: «Не перешкоджати тим, хто має бажання служити нам і вчитися».

225. Згідно з наказом Чінгіс Хаана, до охорони хевтүүл відібрали синів тисячників, сотників і десятників, і тепер, разом зі старою охороною, якої налічувалося вісімдесят людей, стало їх вісім сотень. Він наказав довести чисельність до повної тисячі, а також не перешкоджати тим, хто захоче вступити до лав хевтүүл. Ще наказав: «Іх-Нүүрен хай очолить охорону й командує тисячею».

Він відібрав чотири сотні стрільців-хорчінів. «Хай Єсөнтөй, син Зелме, очолить стрільців разом із Бүхедеем, сином Түге». Він сказав: «Стрільці нестимуть службу по чергово з туркауд церег. Єсөнтөй очолить одну зміну стрільців, а Бүхедей — другу. Хай Хорч-худаг очолить третю зміну стрільців, а Лаблах — четверту. У бойових діях старший над туркауд церег очолює і хорчінів. Єсөнтөй має довести кількість стрільців до тисячі і візьме командування над ними».

226. Довівши чисельність гвардійців до тисячі, Чінгіс Хаан велів: «Хай Өөлей-чербі з роду Боорчі їх очолить». На чолі другої тисячі гвардії Чінгіс Хаан поставив Буху з роду Мухулая. Третю тисячу очолив Алчідай із роду Ілугая, а четверту — Додай-чербі. Доголху-чербі поставили на чолі ще однієї тисячі, Чаная з роду Жорчідая — іншої, а Ахудая з роду Алчі — ще однієї.

Архай-хасара призначили командувати тисячею відбірних воїнів-багатурів, які в мирний час несуть охорону, а під час битви стоятимуть богатирями попереду.

Відібравши вісім тисяч воїнів із-поміж багатьох тисяч, він призначив їх у гвардію, а також сформував дві тисячі особистої охорони хевтүүлів і стрільців хорчінів. Потім Чінгіс Хаан видав такий наказ: «Нашу відбірну гвардію з түменом хішігтенів зміцнити і зробити її Іх гол²³⁹».

227. Згідно з наказом Чінгіс Хаана, його особисту гвардію розділили на чотири зміни, а також призначили командирів: Буха командував однією зміною, Алчідай — іншою, Додай-чербі — ще однією і четвертою — Доголху-чербі. Призначивши командирів на чергування, Чінгіс Хаан наказав: «На початку зміни командир заступає на варту, розподіляє хішігтенів і несе службу разом із підлеглими. Чергування триває три дні. Після триденного чергування один підрозділ змінює інший. Якщо хішігтен під час зміни залишить чергування, карати його трьома ударами батога. Якщо таке трапиться вдруге, покараний буде сімома ударами батога. Якщо той самий чоловік, не маючи чорної хвороби на тілі ані дозволу командира зміни,

²³⁹ Іх гол — великий, головний; тут — головне військо.

втретє залишить свій пост тільки тому, що вважає службу тяжкою, покарати такого тридцятьма сімома ударами батога і відіслати в далекі краї».

Також він наказав: «Старшим по зміні довести цей наказ вартовим кожної зміни. Якщо старший по зміні не роз'яснить наказ, він визнається винним. Вартовий, який, почувши наказ, порушить його і, як наслідок, пропустить чергування, має бути покараний». І додав: «Старший по зміні за моєї відсутності не має права карати вартових самостійно тільки тому, що він старший за званням. Про провину доповідати мені. Якщо когось треба буде стратити, ми його стратимо. Хто заслуговуватиме на тілесне покарання — покладемо й покараємо. Якщо хтось поб'є моїх вартових руками, ногами чи батогом тільки тому, що він старший за званням, його буде покарано таким самим чином. За побиття батогом битимемо батогом, якщо кулаками — кулаками».

228. Видав Чінгіс Хаан ще один наказ: «Мій хішігтен вищий, ніж сторонній нойон-тисячник, а стрепенний мого гвардійця вищий за стороннього сотника та десятника. Якщо сторонній тисячник посвариться з моїм гвардійцем, покараний буде тисячник». Таким був його наказ.

229. І ще Чінгіс Хаан видав наказ командирам хевтуулів: «Стрільці і вартові гвардійці чергують протягом дня кожен за своїм маршрутом. На заході сонця вони передають чергування охороні й ідуть на ночівлю. Уночі тільки охорона залишається з нами. Стрільці залишають луки та стріли нічній варті, кухарі залишають казани та посуд і ночують віддалік.

Денна варта, що ночувала віддалік — стрільці, вартові та кухарі, — чекають закінчення нашого сніданку біля конов'язі. Після закінчення сніданку хевтүүли та стрільці доповідають і одержують луки зі стрілами, вартові займають свої місця, кухарі отримують казани, посуд і беруться до виконання обов'язків. Гвардійці особистої охорони мусять постійно контролювати порядок змін».

А ще додав: «Після заходу сонця хапайте кожного, хто вештатиметься попереду чи позаду нашої ставки. Хевтүүл повинен затримати порушника до ранку, тоді його й допитають. Коли нічна варта здає зміну, спочатку вона передає свої бляхи змінникам. Після цього вона вважається вільною і залишає ставку».

Чінгіс Хаан наказав: «Уночі вартові перебувають біля Орд²⁴⁰, якомога ближче до дверей. Вартові, що охороняють вхід, мають рубати голову чи плечі будь-кому, хто наблизиться. Хто прийде вночі з терміновою звісткою, повинен доповісти хевтүүлу, і разом доповідають нам позаду юрти».

І ще сказав: «Нікому не дозволяється сидіти вище того місця, де розташований хевтүүл. Нікому не дозволяється підходити до хаана ближче, ніж хевтүүл, не дозволяється наближатися до хевтүүла чи ходити між ними. Питань щодо численності охорони не може бути. Хто ходить між охоронцями, має бути схоплений. Хто запитує про чисельність варти, того затримати, забрати все його спорядження та коня разом із сідлом.

Хіба не було затримано Елжігедея²⁴¹, хоча він і користується нашою довірою, коли в темряві ходив вище за хевтүүл?».

²⁴⁰ Орд — палацова юрта, палац.

²⁴¹ Елжігедей — Ель-тігін (тігін — старовинний титул молодшого члена (принца) ханської крові).

X

[Приєднання уйгур та завоювання
лісових народів.
Боротьба з шаманом Дев-тенгер.]

230. І мовив Чінгіс Хаан:

*«Ніччю похмурою
Вхід до орду моєї
Пильнувала,
Тілу сон спокійний
Забезпечувала,
До вершин багатства
Вела
Стара моя варта (хевтүүл).
У зоряну ніч ви
Лягаєте біля палацу мого,
Ліжко моє стережете —
Підпора тлінного тіла,
Що до такого високого стану
Привела,
Добра варта моя.
У дошкульну зливу
Чи в лютий мороз
Біля білої орду моєї
Серце хаана гаряче
Пильнувала,
До щасливого трону
Привела*

Улюблена варта моя.
Від меча лютого ворога
Чи рук підступних зрадників
Вдень і вночі безупинно
Рідну орду мою
Стерегла,
Очей не змикаючи,
Про тіло моє
Дбала
Віддана варта моя.
Перш ніж просвистить
Ворожа стріла,
Завжди наготові
Чудова варта моя.
Звуку напнутої тятиви
Не боїться,
Пильнує безупинно
Відбірна охорона моя.
Стару варту мою віднині
Звітть шанованою,
Сімдесят торгодів
Вірного Өөлея-чербі
Звітть віднині Іх Торгодами²⁴²,
Підлеглих Архая (Хасара)
Відбірних багатурів
Звітть ахмад багатурами²⁴³.
А стрільців Єсөнтєя та Бүхедєя,
Що віддавна
Поруч із нами,

---

²⁴² Іх Торгод — Великі торгоди — Великі торкі.

²⁴³ Ахмад багатур — старший багатур (богатир).

*Іхес хорчін*²⁴⁴
Звітть!».

Такий був його наказ.

231. Чінгіс Хаан мовив: «Мій түмен хішігтенів, десять тисяч відібраних для мене серед дев'яноста п'яти тисяч, перейде до моїх синів, хто після мене від покоління до покоління успадкує мій трон. Шануйте цей түмен хішігтенів як дар доленосний».

232. І знов Чінгіс Хаан сказав: «Хевтүүли старшинствують над придворними дівчатами-чербі, прислугою, погоничами верблюдів та корів; вони також розпоряджаються Хаанською гер терег²⁴⁵. Знаменами, великим барабаном, сулицями та списками відає хевтүүл. А також казанами та посудом. Нашими харчами та припасами опікується хевтүүл. Приготування напоїв, м'яса і їжі відбувається під наглядом хевтүүла. Буде мало питва чи їжі — спитаємо з начальника охорони.

Стрільці розподіляють напої та харчі тільки з дозволу хевтүүла. Спершу їжа подається хевтүүлу. Охорона відповідає за всіх, хто заходить та виходить з орд. Брамники з охорони вартують біля входу до хаанської орд. Двоє охоронців подають сөн. Охорона призначає проводирів та відає переїздом ханської юрти. Коли ми прямуємо на полювання, хевтүүл супроводжує нас і полює разом. Частина вартових, залежно від обставин, залишається охороняти юрти на возах».

233. Чінгіс Хаан сказав: «Коли ми особисто не воюємо, хевтүүл також не воює. Якщо, не зважаючи на наказ, чербі, який

²⁴⁴ Іхес хорчін — знатні стрільці.

²⁴⁵ Гер терег — юрта на возі.

відає військовими справами, зловмисне відправить хевтүүл воювати, буде покараний».

Ще мовив: «Якщо спитаєте, чому хевтүүл не воює, поясню, що їхнє єдине призначення — охороняти моє дорогоцінне життя. Коли ми полюємо на птицю чи звіра, вони розділяють тягар та злигодні. Під час переїздів та постою вони пильнують вози, охороняють орд хаана та бережуть скарб. Чи легко цілими ночами оберігати мою особу й стерегти головну юрту? Чи легко доглядати гер терег чи Іх орд²⁴⁶ на марші або постої? Мають вони подвійний обов'язок, а також удосталь інших клопотів, а тому не йдуть на війну окремо від нас».

234. Він наказав: «Коли Шігі-хутаг вершить суд, то ухвалу оголошує хевтүүл. Варта стежить за зберіганням і розподілом сагайдаків, кольчуг та обладунків, приводить в'ючних коней і опікується перевезенням майна. Чербі разом із хевтүүлом розподіляють і роздають майно».

Коли визначив місце для стрільців і торговців, то велів, щоб Єсөнтөй, Бүхөдөй та інші стрільці разом з Алчідаєм, Өөлөєм, Ахудаєм та іншими торговцями на марші чатували від орди. Торгоди Буха, Додай-чербі, Долхолху-чербі та Чаная рухаються ліворуч від орди, а славні багатери Архая вартують попереду орди.

Після облаштування возів із хаанськими юртами, хевтүүли розміщуються поблизу палацу, праворуч та ліворуч. Додай-чербі залишається в орді і відповідає за хішігтенів, туркауд церег, придворних, розсильних, стайничих, погоничів верблюдів, табунщиків, а також за сам ордою». І наказав: «Нехай Додай-чербі рухається позаду орди,

²⁴⁶ Іх орд — головний палац, ставка.

*Харчується рештками
Та кінський гной збирає²⁴⁷».*

Таким був його наказ.

235. Чінгіс Хаан відправив Хубілая-нойона битися з аймаком харлугів²⁴⁸, але Арслан, хан харлугів, ввійшов до Хубілая і скорився йому. Хубілай-нойон послав Арслан-хана до Чінгіс Хаана, який прийняв того. Оскільки Арслан-хан не чинив опору, Чінгіс Хаан наказав віддати за нього свою дочку.
236. Сүбедей-багатур на залізному возі переслідував синів Тогтоо, хана мергедів Хуту, Чулууна та інших. Наздогнав біля річки Чуй, розбив їх і повернувся.
237. Зев переслідував Хүчүлүга, хана найманів, наздогнав у місцевості Саріг Гүн, де вбив його й повернув додому.
238. Ідүүд, хан уйгурів, надіслав до Чінгіс Хаана двох посланців, Адхірага та Дарбая, і велів переказати:

*«Наче сонце засяяло,
Прогнавши хмари,
Наче крига розтанула
І потекла чиста річка,*

Так і я радію, почувши ім'я та славу Чінгіс Хаана. Якщо Чінгіс Хаан дозволить, я

²⁴⁷ Щоб їжу готували, як для себе. Кінський гній використовувався замість дров у степу.

²⁴⁸ Харлуг — карлуки, карлюки.

*Зробився б ланцюжком
У його паску золотому,
Ниткою в його деелі
Багрянному,*

Стану тобі п'ятим сином і опорою вірною».

Таким було його послання.

Чінгіс Хаан милостиво сприйняв таке послання і відповів: «Видам я за тебе свою доньку. От і станеш мені п'ятим сином. Із золотом та сріблом, із перлами, великими та малими, і перламутром, із парчею та шовком²⁴⁹ приходь!».

Зрадів Ідүүд милості хаана й поїхав із золотом та сріблом, з перлами, великими та малими, і перламутром, із парчею та шовком, і прийняв його Чінгіс Хаан. Прийняв люб'язно і віддав за нього свою доньку Ал-Алтан.

239. У Рік Кроля²⁵⁰ Чінгіс Хаан доручив Зочі взяти розташоване праворуч військо і виступити проти лісових племен. Буха був його проводирем. Хутуг-бехі приєднався з түменом ойрадів. Хутуг-бехі повів Зочі разом зі своїм түменом ойрадів до річки Шішгід.

Зочі підкорив народи ойрад, буріад, барга, орос²⁵¹, хабханас, ханхас і тува²⁵². Коли прийшов він на землі кіргізів²⁵³, їхні но-

²⁴⁹ Шовк був найважливішим продуктом не лише завдяки красі, міцності та довговічності. Важливою властивістю шовку були гігієнічність і захист від паразитів. Простим китайцям заборонялося використовувати цей матеріал, а розробка виробництва шовку трималася в секреті. Тому каравани із золотом та сріблом йшли на Південний Схід і поверталися навантажені шовком. Шовковий Шлях був головною торговою артерією світу до появи морських шляхів між Заходом та Сходом.

²⁵⁰ 1207 р.

²⁵¹ Орос — Urusud — Урусуд.

²⁵² Тува — Tuba — Туба.

²⁵³ Кіргіз — Kirgisud — Хіргісуд.

йони Єді, Інал, Алдіер та Өлебег-тігін взяли білих кречетів, білих коней, чорних соболів і зустрілися із Зочі, який тим часом підкорив народи шібір²⁵⁴, хесдін, баяд, тухас, тенлег, төөлөс, тас та лісові народи до башкір²⁵⁵. Зочі привів до Чінгіс Хаана хіргісів, їхніх нойонів-тисячників із білими кречетами, білими кіньми та чорними соболями.

Чінгіс Хаан люб'язно прийняв Хутуг-бехі з ойрадів і виказав милість, оскільки той прийшов самохіть і, приєднавши түмен ойрадів, видав доньку свою Чечейхен за його сина Іналчі, а Олуйхан, доньку Зочі, видав за Төрелчі²⁵⁶, старшого брата Іналчі. Алага-бехі він віддав правителю онгудів.

Явивши милість Зочі, Чінгіс Хаан мовив: «Ти, старший мій син, вперше залишив батьківську юрту, і тобі всміхнулась удача. Без людських та кінських втрат ти підкорив добрі лісові народи й повернувся додому. Будеш володарем народів». Таким був його наказ.

240. Борохул-нойона він відправив завойовувати хорі-түмедів. Після смерті Дайдухул-сохора, правителькою аймака хорі-түмед була його вдова — Ботохой-тарган²⁵⁷. Прибувши на місце, Борохул із трьома воїнами їхав попереду основних сил вузькою стежкою посеред глухого лісу. Пізно ввечері на вузькій стежці сторожа түмедів відрізала їх від війська, захопила в полон і вбила.

Дізнавшись про смерть Борохула від рук түмедів, Чінгіс Хаан вельми розгнівався. Він навіть хотів був помститися

²⁵⁴ Шібір — Šibir — Сібір.

²⁵⁵ Башкір — Вайгид-аҫа — Бажігид ача.

²⁵⁶ Іналчі — тюркське звання принца або герцога. Олуйхан означає «донька бога племені», тобто може означати «богиня»; Төрелчі походить від тюркського «töge» — принц, син царя, герцог.

²⁵⁷ Ботохой-тарган вжите тут як власне ім'я, хоча «botoqui» означає «відчайдушний», а «tarqun» у перекладі з монгольської «жирний».

особисто, але Боорчі та Мухулай його відмовили. Призначив він Дөрбея-догшіна з племені дөрвөдів і наказав «залишатися покірливим, молитися Одвічному Небу й примусити народ түмедів підкоритися».

Розгорнув Дөрбей військо, послав невеличкі загони дорогами, що контролював ворог, щоб відволікати увагу, а сам з основними силами рушив стежкою ізюбрів і наказав видавати кожному воїну по десять мөс²⁵⁸, щоб карати легкодухів. Видав сокири, тесла, пили, різці та інше знаряддя й наказав рубати та розширяти просіку вздовж ізюбрових стежин. Так, прорубуючись через тайгу, вони піднялися на вершину гори і звідти напали на хорі-түмедів, які безтурботно бенкетували.

241. Схоплені раніше хорі-түмедами Хорчі-нойон та Хутуг-бехі, перебували в полоні в таборі Ботохой-тарган. Сталося це тому, що Чінгіс Хаан дозволив Хорчі взяти за дружину тридцятьох найвродливіших дівчат із народу хорі-түмедів, але, коли той прибув за дівчатами, түмеди повстали і взяли Хорчі-нойона в полон.

Коли Чінгіс Хаан дізнався, що Хорчі потрапив у полон, він послав Хутуг-бехі, знайомого зі звичаями лісових народів, але й того зробили бранцем.

Коли нарешті хорі-түмедів підкорили, Чінгіс Хаан подарував сотню түмедів родині Борохула в пам'ять про його заслуги. Хорчі взяв собі тридцять дівчат. Чінгіс Хаан віддав Ботохой-тарган Хутуг-бехі.

242. Чінгіс Хаан видав наказ: «Розподілю я народи поміж матусею, моїми синами та молодшими братами таким чином. Серед тих,

---

²⁵⁸ Мөс — деревина для стріл.

хто доклав найбільше зусиль і потерпав заради зміцнення улусу, моя матір. Зочі — старший із моїх синів, Отчігін — молодший із братів». Матері він віддав десять тисяч родин і стільки ж Отчігіну. Матір образилася²⁵⁹, але промовчала. Зочі отримав дев'ять тисяч люду, Цагадай²⁶⁰ — вісім тисяч. Өгөдей отримав п'ять тисяч, і стільки ж отримав Толуй. Хасару дарували чотири тисячі, Алчідаю — дві, а Белгүдею — тисячу п'ятсот.

Щодо дядька Дарідая, оскільки той долучився до херейдів, Чінгіс Хаан наказав: «Відведіть його геть з очей моїх і покінчить із ним». Але тут втрутилися Боорчі, Мухулай та Шігі-хутаг: «Якщо вчиниш так, власними руками погасиш полум'я вогнища свого і юрту зламаєш. Твій дядько — єдина пам'ять про твого прекрасного батька, як можна його позбутися? Пробач його нерозсудливість. Нехай він залишиться в родині й дім із його вогнища піднімається там, де батько твій немовлям був». Так вони гаряче умовляли, що аж димом війнуло. Зворушений проханням Боорчі, Мухулая та Шігі-хутага, Чінгіс Хаан мовив: «Хай буде так — у пам'ять про батька!» — і замовк.

243. Чінгіс Хаан сказав: «Віддавши по десять тисяч люду матусі та Отчігіну, я призначаю для них чотирьох нойонів — Хүчү, Хөхөчү, Жунсо та Аргасуна. Трьох нойонів призначаю для Зочі — Хунана, Мүнгүүра та Хете; ще трьох для Цагадая — Харачара, Мөнх (Халза) та Ідухадая».

А тоді додав: «Цагадай незлагідний і норов має непростий, тому Хөхөчос повинен бути з ним із ранку до вечора, щоб напучувати та радити». Таким був його наказ. Өгөдею призначив Ілүхея та Дегея. Толую призначив Зетея та Бала (нойон), Хасарові передав Жібге, а Алчідаю — Чаурхая.

²⁵⁹ Вона сподівалася на більше.

²⁶⁰ Цагадай (1183–1242 рр.) — другий син Чінгіс Хаана.

244. Менліг-батько з роду Хонхотан мав семеро синів. Середнього звали Хөхөчү Дев-тенгер²⁶¹. Ці семеро хонхотанів об'єдналися й побили Хасара. Коли Хасар опустився навколішки й розповів Чінгіс Хаану, що семеро хонхотанів гуртом його побили, Чінгіс Хаан вельми розгнівався. Він урвав розповідь Хасара й гнівно запитав: «Тебе ж живим не здолати. Як же ти дав себе побити?».

Після таких слів Хасар вийшов весь у сльозах і ображений три дні не з'являвся до Чінгіс Хаана. Дев-тенгер сказав Чінгіс Хаану: «Володарю, хан небесний та духи провіщають. Тоді ж таки Темүжін правитиме улусом, іншого — Хасар. Така воля Неба. Якщо не стерегтися Хасара, не знаю, (чого очікувати)».

Почувши таке, Чінгіс Хаан тією ж ніччю подався на пошуки Хасара, щоб схопити його. Щойно поїхав, Хүчү та Хөхөчү переказали матінці Өелүн, що Чінгіс Хаан подався схопити Хасара. Матір Өелүн запрягла білого верблюда в харуутай терег²⁶² і рушила слідом. Цілу ніч їхала й на ранок прибула в їхній стан. Чінгіс Хаан зв'язав Хасарові руки, зняв із нього пасок та малахай і допитував його.

Побачивши матусю, Чінгіс Хаан збентежився і відійшов. Мати Өелүн була розгнівана, зійшла з возу, розв'язала Хасара, віддала йому пасок і махалай. Не в силах стримати гнів, матір сіла, схрестивши ноги, й оголила груди: «Бачиш це?

*Це груди, що ви смоктали.
Ви, котрі кусали утробу
І рвали пуповину!*

²⁶¹ Дев-тенгер — найвище шаманське звання.

²⁶² Харуутай терег — карета.

Що такого вчинив Хасар? Темүжіну вистачало молока з однієї цицьки, Хачіун із Отчігіном удвох не могли випорожнити одну. І тільки Хасар висмоктував молоко з обох грудей і дарував мені спокій. Отож мій мудрий Темүжін розумом сильний, а мій Хасар дужий і влучно стріляє. А тому

*Тих, хто з війною йде,
Силою стріл спиняє,
Тих, хто в сум'ятті біжить,
Влучністю стріл підкоряє.*

І що, тепер, коли подолав усіх ворогів, ти Хасара зненавидів?». Намагаючись заспокоїти матір, Чінгіс Хаан мовив: «Матінко, налякав я тебе, і сам налякався. Повернімося». І відійшов зі своїми людьми. Згодом потайки від матері він відібрав у Хасара людей і залишив тільки тисячу чотириста родин. Коли матір дізналася про це, вона від горя швидко постаріла.

Через це Жібге з жалайрів дуже сполошився і відійшов від Баргужінів.

245. Після цього²⁶³ довкола Дев-тенгера почали гуртуватися люди, які розмовляли дев'ятьма мовами²⁶⁴. Чимало тих, чий коні були на конов'язі в Чінгіс Хаана, також приєдналися. Як почали вони збиратися, і підданці Темүге-отчігіна подалися до Дев-тенгера. Отчігін-нойон надіслав посланця на ім'я Сохор просити повернути людей. Дев-тенгер відповів Сохору: «Ви з Отчігіном занадто прості для послів²⁶⁵». Потім відлупцював

²⁶³ Йдеться про 1210 р.

²⁶⁴ Сакральне число дев'ять також означає «багато».

²⁶⁵ Глузливе зауваження: Дев-тенгер натякає, що їхня поважність переоцінена. Елч — Elchi — посланець, посол.

Сохора, посланця Отчігіна, відібрав у нього коня й зі сідлом на плечах відправив назад.

Після повернення побитого посла Темуге Отчігін наступного дня особисто приїхав до Дев-тенгера й мовив: «Коли я відправив до тебе посланця Сохора, ти побив його і відіслав назад пішки. Тепер я сам прийшов повернути моїх людей». Щойно він це сказав, семеро хонхотанів оточили його зусібіч і заявили: «Хіба правильно ти вчинив, коли відправив до нас послом Сохора?».

Отчігін, злякавшись, що його зараз схоплять і поб'ють, мовив: «Відправляти до вас такого посла було помилкою». Тоді сказали семеро хонхотанів: «Якщо визнаєш помилку, то стань навколішки й благай!». Отчігін опустився навколішки і, дивлячись у спину Дев-тенгера, просив пробачення. Людей йому не повернули.

На ранок наступного дня, Чінгіс Хаан ще й із ліжка не підвівся, Отчігін увійшов до юрти і в сльозах опустився на коліна. «Люди дев'яти мов зібралися довкола Дев-тенгера, до якого я відіслав посланця на ім'я Сохор із вимогою повернути моїх людей. Вони побили мого посланця Сохора і відправили назад пішки зі сідлом на плечах. Коли я особисто приїхав до них із вимогою, мене оточили з усіх боків семеро хонхотанів, примусили стати навколішки і вибачатися в спину Дев-тенгера».

Перш ніж Чінгіс Хаан розтулив рота, ханша Бєрте підвелася на ліжку, прикриваючи груди ковдрою. Побачила вона, що Отчігін плаче, заплакала й собі та мовила: «Що ті хонхотани чинять! Нещодавно вони об'єдналися, щоб побити Хасара, а тепер примусили Отчігіна ставати на коліна, повернувшись до нього спиною. Що вони собі дозволяють! Багатству, що заповнює все передгір'я, та братам, як струнким соснам у лісі, вони заздять. Якщо так, то

*Коли зникне тіло твоє,
Подібне до гарячої вуглини,
Улус твій, схожий на піну
Над киплячою юшкою,
Кому вони віддадуть?
Від тіла твого, як від риби таймень,
Якщо відокремляться мальки,
То улус твій, що похитнеться,
Кому вони віддадуть?*

Люди, які заздрять твоїм, наче сосни, братам, що віддадуть моїм трьом-чотирьом неборакам-малюкам, перш ніж ти, піднімуться. Що це за хонхотани такі? Невже сидітимеш склавши руки, коли твої молодші брати терплять таке приниження?». І ханша Бөрте зайшлася сльозами.

Вислухавши ханшу Бөрте, Чінгіс Хаан звернувся до Отчігіна: «Дев-тенгер невдовзі прийде. Роби те, на що спроможний. Тобі вирішувати, як помститися».

Тоді Отчігін підвівся, витер сльози і вийшов. Він прикликав трьох моцарів і поставив їх вервечкою. Невдовзі з'явився Менліг-батько зі сімома синами, і всі вони разом увійшли до юрти. Дев-тенгер вмовстився праворуч від жбана з айрагом²⁶⁶. Отчігін схопив Дев-тенгера за комір і сказав: «Учора ти змусив мене вибачитися. Поміряємося силами сьогодні».

І, тримаючи того за комір, потягнув до дверей. Дев-тенгер розвернувся, схопив Отчігіна за деел, і вони стали боротися. Під час боротьби малахай Дев-тенгера впав за вогнище, а Менліг-батько підняв його й поклав за пазуху.

²⁶⁶ Тобто на найпочеснішому місці.

Чінгіс Хаан сказав: «Виходьте надвір і там міряйтеся силами». Витягнув Отчігін за комір Дев-тенгера надвір, а за порогом на Дев-тенгера чекала трійця моцарів. Вони схопили його, відтягнули від юрти, зламали хребта й залишили біля воза, зі східного боку юрти.

Отчігін повернувся досередини й сказав: «Дев-тенгер примусив мене просити пробачення, та коли я викликав його на двобій, він відмовився. І тепер лежить, щоб не боротися. Він ненадовго товариш».

Менліг-батько зрозумів, що сталося, заплакав і мовив:

*«Від часів, коли земля
Була маленькою грудкою,
Від часів, коли річка повноводна
Була дзвінким струмком,*

Стали ми соратниками».

Як сказав це, шість його синів-хонхотанів поставали навколо вогнища, грізно позасукували рукави, Чінгіс Хаан зблід і мовив: «Дайте дорогу! Розступіться!» і вийшов з юрти, де його одразу взяли під захист стрільці та гвардійці. Коли побачив зламане тіло Дев-тенгера, що лежало за возами зі східного боку, наказав поставити над ним одну зі сірих невеличких задніх юрт²⁶⁷, а тоді велів збиратися в дорогу й поїхав геть.

246. Як поставили над тілом Дев-тенгера юрту, закрили її тооно²⁶⁸ й затулили вхід. Чінгіс Хаан розпорядився виставити біля входу охорону. На світанку третього дня Дев-тенгер відкрив

²⁶⁷ Задня юрта слугувала для господарських потреб.

²⁶⁸ Тооно — димар.

димохід і зник разом із тілом. Перевірили юрту — і тіла насправді не стало.

Чінгіс Хаан мовив: «Через те, що Дев-тенгер посмів здійснити руку на молодших братів моїх і сіяв чвари та розбрат серед братів моїх менших, прогнівив він Небо, і Небо забрало його душу разом із тілом». І дорікнув Менлігу-батьку: «Через те, що не приборкали задиристу вдачу своїх синів, от вони й насмілилися вважати себе рівнею, і першим це зачепило Дев-тенгера. Якби я знав, що таке станеться, давно прибрав би вас, як Жамуху, Алтана та Хучара».

А дорікнувши Менлігу-батькові, додав: «Якщо ввечері зректисся слів, мовлених зранку, чи зранку відмовлятися від слів, сказаних увечері, хіба не ганьбою це зветься? Хай буде так, як ми домовилися». А заспокоївшись, лагідно додав: «Якби раніше приборкали свій задиристий норов, ніхто б не зрівнявся з родом батька Менліга!».

Як позбулися Дев-тенгера, сини-хонхотани вгамувалися.

XI

[Перші походи на Алтан улус (Хітай, Цзінь),
Тангут (Сі Ся). Сімейне обрання
спадкоємця Чінгіс Хаана.
Війна з Хорезмою. Західний похід.]

247. У Рік Вівці²⁶⁹ Чінгіс Хаан подався завойовувати хітадів. Захопивши Фучжоу²⁷⁰, він перейшов через Үнеген Даваа²⁷¹ і захопив Сюаньдефу²⁷², відправив авангард на чолі із Зевом та Хуйханаг-багатуром. Підійшли вони до ущелини Цавчаалу й наблизилися до захисних споруд. Там Зев побачив, як міцно укріплене це місце, і мовив: «Виманимо ворога з укріплень, а тоді битимемося!». І повернув військо назад.

Помітивши, що військо Зева відступає, військо Алтан улусу всіма силами кинулося навздогін, і було їх стільки, що заповнили вони цілу долину та гори. Як дісталися вони Сюаньдефу, Зев розвернув коней, атакував супротивника, що наступав, і розбив його. Чінгіс Хаан, який підійшов з основними силами, примусив алтанулусців відступити, розгромив відбірні війська хар-хітадів, зурчідів та жунів, аж поки гори трупів не встелили весь шлях до самої Цавчаал.

Зев захопив Цавчаал і рушив далі. Чінгіс Хаан із військом розбив табір на Шар Теєг²⁷³, відрядив військо для облоги

---

²⁶⁹ 1211 р.

²⁷⁰ Фучжоу — місто Хар Балгас, розташоване біля Білої стіни — Цагаан херем (монголи не називають Китайську стіну Великою, вони називають її Білою стіною).

²⁷¹ Үнеген Даваа — Лисячий холм — гора, вершина перед Чуулалт Хаалга — торговий порт (ворота в стіні, митний пост) між Монголією та Алтан улусом.

²⁷² Сьогодні ця місцина більш відома як Сюаньхуа.

²⁷³ Шар Теєг — «Жовта тераса», місцина між Нанькоу та Пекіном.

Жүндү²⁷⁴, а також відіслав зағони для захоплення інших міст та селищ. Зева він послав захопити Дунгчанг. Діставшись Дунгчанг, Зев не зміг одразу захопити місто, тому відійшов і став табором у шестиденних переходах від Дунгчанг, щоб ворог перестав вважати його загрозою. Потім, змінюючи коней, військо за одну ніч пододало відстань, атакувало ворога, який втратив пильність, і захопив Дунгчанг²⁷⁵.

248. Захопивши Дунгчанг, Зев приєднався до Чінгіс Хаана. Поки місто Жүндү перебувало в облозі, великий нойон Вангін-чінсан звернувся до Алтан-хана²⁷⁶: «Воля Неба та Землі вказує, що надійшов час змін для династії, яка посідає великий трон. Натиск монголів не в змозі втримати найкращі війська могутніх та мужніх жуйнів, хар-хятадів та зурчідів²⁷⁷. Також вони захопили надійне прикордонне укріплення Цавчаал. Якщо ми зараз виставимо воїнів і кинемо в битву, а монголи знову їх подолають, наші люди повтікають по своїх домівках. Якщо зібрати їх проти волі, вони стануть нам ворогами, а не друзями. Алтан-хане, якщо буде воля твоя, замирися з монгольським хааном і проведи з ним перемовини. Коли монголи відійдуть, ми вирішимо, що з ними робити. Кажуть, що для монгольських воїнів та коней наші краї нестерпні, і вони ледь витримують. Дамо хаану гожу дівчину, а воїнам — золота, срібла, шовку та іншого майна. Може, пристануть вони на таку нашу пропозицію».

²⁷⁴ Жүндү — столиця Алтан улусу, у часи монгольської імперії — Дайдү. Тепер місто Пекін.

²⁷⁵ Дунгчанг — Dūngčang.

²⁷⁶ Алтан-хан — так монголи називали будь-якого хана Алтан улусу (див. п. 57).

²⁷⁷ Зурчиди заснували династію Цзінь (1115–1234 рр.). Перший імператор — Ваньян Агуда.

Алтан-хан схвально поставився до слів Вангін-чінсана й мовив: «Бути так!». Алтан-хан підкорився Чінгіс Хаану й запропонував тому принцесу гүнж²⁷⁸. З Жүндү видав він воїнам армії Чінгіс Хаана стільки золота, срібла, шовку та іншого майна, скільки ті змогли унести. Відрядив Вангін-чінсана до Чінгіс Хаана, який прийняв пропозицію миру Алтан-хана й наказав військам, що тримали в облозі різні міста та поселення, відійти. Вангін-чінсан супроводив Чінгіс Хаана до провінцій Мочжоу та Фучжоу, а потім повернувся²⁷⁹.

Наші воїни, навантажені шовками та іншим майном, скільки могли донести, навіть поклажу в'язали тонким шовком.

249. Звідти Чінгіс Хаан відправився до народу хашін. Коли він прибув, Бурхан²⁸⁰ хашінів, сказав: «Підкоряюся я служити тобі правою рукою». Віддав Бурхан Чінгіс Хаану принцесу на ім'я Цаха й мовив: «Почувши ім'я Чінгіс Хаана й дізнавшись про його могуть, ми відчули благоговійний страх. Тепер, коли він прибув до нас зі знаменами, боязко схиляємося перед ним. З великою пошаною схиляється народ тангудів і служитиме тобі правою рукою». І додав Бурхан-хан:

*«Віддамо сили свої ми,
Що живемо на землях бідних,
У містах валькових.
Якщо разом у швидкий похід
На битву з ворогом грізним*

²⁷⁸ Гүнж — gūngjū (gongzhu — кит.) означає «принцеса». Ім'я дівчини — Qi guo.

²⁷⁹ Чінгіс Хаан повернувся на північ, де провів шість місяців на озері Даль-нур.

²⁸⁰ Бурхан — хан, правитель буддійський, а Хашіни (тангути) були буддистами.

*Піти не встигнемо,
Не поб'ємо ворога лютого.*

Коли буде ласка Чінгіс Хаана, ми, тангуди, виростимо під солом'яними стріхами силу-силенну верблюдів і як данину надішлемо. Наплетемо кошиків і, наповнивши різним начинням, надішлемо. Мисливських птахів навчимо й найкращих надішлемо».

Так він мовив і дотримав слова. Зібрав данину з народу тангудського, і верблюдів було стільки, що поганяти їх було непросто.

250. Під час походу в Рік Вівці²⁸¹ Чінгіс Хаан підкорив Алтан-хана на ім'я Ахутай²⁸², узяв чимало добра, а потім підкорив Ілаху-бурхана, хана тангудів, захопив багато верблюдів і на зворотному шляху зупинився в місцині Саарь Хеер.

251. Згодом у Рік Собаки²⁸³ Чінгіс Хаан знову пішов війною на Алтан улус, оскільки Жубхан та багато інших послів які прямували до улуса Сун були затримані Ахутаєм, Алтан-ханом хітадів.

Чінгіс Хаан очолив військо, яке рухалося до застави Дун Гуан, а Зева подіслав до ущелини Цавчаалу.

Дізнавшись, що Чінгіс Хаан іде на Дун Гуан, Алтан-хан призначив Іле (Ілепуа), Хада (Ваньян Хада) та Хөвегетура командувати військом, а улаан деелен²⁸⁴ — в авангард. І нака-

---

²⁸¹ 1211 р.

²⁸² Ахутай — Хан Цзінь улусу, монголи називали Алтан-ханом, а державу Алтан улусом або улусом Алтан-хана.

²⁸³ 1214 р.

²⁸⁴ Улаан деелен — Червоні свити — елітне військо, назва якого походить від накидок червоного кольору, що вдягали вояки.

зав: «Бийтеся за заставу Дун Гуан і не дайте їм перейти через перевал» та й відправив Іле, Хада й Хөвегетура. Підійшовши до проходу Дун Гуан, Чінгіс Хаан побачив таку кількість хітадських воїнів, що земля насилу утримувала їхню вагу. Чінгіс Хаан вступив у бій з Іле, Хада та Хөвегетуром і примусив Іле й Хада тікати. Коли прибули Толуй із зятем Чігу, вони напали з флангів і примусили улаан деелен відступити. Потім вони атакували Іле й Хада та вщент розбили їхні війська.

Дізнавшись, що його військо розбито, Алтан-хан втік із Жүндү до міста Нанжін²⁸⁵. Воїни, що залишилися живими, страшенно голодували й умирали; через голод почали їсти людське м'ясо.

Чінгіс Хаан особливо вшанував Толуя та Чігу.

252. Після зупинки в Хосіву²⁸⁶, Чінгіс Хаан розбив табір у степу Шар Хеер неподалік міста Жүндү. Зев зламав браму й примусив військо, що охороняло Цавчаал, відступити. Після цього він приєднався до Чінгіс Хаана. Перед втечею Алтан-хан призначив Хада намісником Жүндү. Чінгіс Хаан вирішив зробити в Жүндү опіс золота, срібла, краму, шовків та іншого майна і відрядив із цією метою Үнгүр-буурча, Архай-хасара та Шігі-хутага.

Коли ті наблизилися до міста, Хада особисто вийшов зустріти їх із золотом, шовками та іншими дарунками. Шігі-хутаг звернувся до Хада: «Раніше місто Жүндү з усім майном належало Алтан-хану. Тепер Жүндү належить Чінгіс Хаану. Як смієш ти красти майно та шовки Чінгіс

²⁸⁵ Південна столиця Алтан улусу, сучасний Кайфен, провінція Хенань.

²⁸⁶ Хосіву — Qosivu-yi — місто в провінції Хебей.

Хаана й давати нам за його спиною? Я не прийму твоїх дарів». Шігі-хутаг відмовився, а Үнгүр-буурч з Архай-хасаром узяли.

Зробили вони опис майна в Жүндү й повернулися втрьох. Чінгіс Хаан спитав Үнгүр-буурчу, Архай-хасара та Шігі-хутага: «Що Хада дав вам?». Шігі-хутаг відповів: «Він приніс золото, шовки та інші дарунки. Однак я сказав: "Раніше Жүндү з усім майном належало Алтан-хану, а тепер належить Чінгіс Хаану. Як смієш ти, Хада, красти Чінгіс Хаанове добро?". Я нічого не взяв, але Үнгүр та Архай узяли».

Тоді Чінгіс Хаан вилаяв на всі заставки Үнгүра та Архая, а Шігі-хутагу сказав: «Ти твердо дотримувався Іх Яс²⁸⁷» і щедро того нагородив. Потім наказав: «Будеш

*Моїми всевидячими очима,
Моїми всечуючими вухами».*

253. Перебуваючи в Нанжіні, Алтан-хан почав принижено благодати миру. Він надіслав Чінгіс Хаану власного сина Тенгера із сотнею мужчин, аби ті стали гвардійцями. Чінгіс Хаан прийняв пропозицію миру і відвів війська. Поки ті рухалися ущелиною Цавчаал, він послав Хасара на чолі війська лівої руки, аби той пройшов уздовж узбережжя моря, і наказав: «Розбийте табір біля міста Бейгінг²⁸⁸ і візьміть його. Потім ідіть до Фухану, землі зүрчідів. Якщо Фухану чинитиме спротив, захопіть його. Якщо підкориться, пройдіть через сусідні міста вздовж річок

²⁸⁷ Іх Яс — монгольське зведення законів.

²⁸⁸ Бейгінг — Бей-цзінь.

Ула та Наун²⁸⁹. Підніміться вздовж річки Таур, перейдіть через Хінган і поверніться до хаанської Аурага Ордон».

Разом із Хасаром послав нойонів Жүрчідая, Алчі та Толуун-чербі. Хасар підкорив Бейгінг, приєднав Фухану зүрчідів, а також безліч міст, розташованих на його шляху. Потім пішов уздовж річки Таур (Тоор) і повернувся до ханської ставки²⁹⁰.

254. Після того, як відряджене до землі сартаулів посольство зі ста людей на чолі з Ухуна було вбито²⁹¹, Чінгіс Хаан сказав: «Не можемо допустити, щоб сартаули безкарно рвали мої алтан аргамж²⁹²!

*Помстою відповімо,
Повіддя не послабимо.*

Помстимося за смерть наших посланників народу сартаулів, який розтоптав наші сподівання та добрі наміри».

Як почали збиратися на війну, Есүй-хатан звернулася до Чінгіс Хаана з такими словами: «Хаане,

*Переходячи перевали високі,
Долаючи річки широкі,
У довгу путь вирушаючи,
Про управління держави
Потурбуйся передусім.*

²⁸⁹ Ула та Наун — річки Сонгарі та Наун. Ула на маньчжурському діалекті означає «річка».

²⁹⁰ Це сталося 1213 р.

²⁹¹ Сартаули стратили послів, відряджених із мирним посланням, та пограбували монгольський караван.

²⁹² Алтан аргамж — золоте повіддя.

*Тіло твоє міцне, немов гора,
Коли впаде,
Хто Монголією нашою
З безліччю улусів
Управлятиме?
Якщо похитнеться й упаде
Міцне, як стовп, твоє тіло,
Хто сүлд твій підхопить?
Кому його доручиш?
З твоїх рідних чотирьох синів
Хто царюватиме?
Синам і братам твоїм,
Народу простому й нам
Яви свою волю,
Дай наказ!».*

На такі слова Чінгіс Хаан мовив: «Хоча Есүй і ханша, але слова її щонайвірніші. Ніхто з вас — ані молодші брати чи сини, ані Боорчі з Мухулаєм — про це не нагадали. Я сам

*Наче слідом за праотцями
Не відійду —
Забув про це.
Спокійно, наче смерть
Мене омине, я спав.*

Зочі, старший мій сину, що скажеш?». Але перш ніж Зочі встиг слово мовити, озвався Цагадай: «Наказуючи Зочі говорити, чи не збираєшся його призначити спадкоємцем? Невже кори-

тимемося ми мергедському байстріюкові²⁹³?». Зочі підвівся, схопив Цагадаю за комір і сказав: «Мій батько-хаан ніколи не називав мене чужим. Як смів ти мене зневажити? Чим ти переважаєш мене? Хіба що пихою чи дурістю.

*Якщо в стрільбі мене переможеш,
Відріжу собі великий палець,
Якщо переможеш у боротьбі,
Не підведуся із землі, де впаду.*

Хай батько наш хаан висловить свою волю!».

Зочі і Цагадай стояли, схопивши один одного за коміри, а Боорчі з Мухулаєм відтягували братів. Чінгіс Хаан же німував. Тоді Хөхөчос, який стояв ліворуч від них, сказав: «Навіщо квапишся, Цагадаю? З усіх синів хаан на тебе покладався найбільше. Ще до того, як ви народилися,

*Самі зірки кружляли у вирі —
Стільки народів билосся між собою,
Не було, коли спочити,
Усі один в одного щось відбирали,
Аж земля ходором ходила,
Стільки люду борюкалося —
Не було, коли заснути.
Усі нищили один одного,
Помізкувати часу бракувало,
Ганяли один одного,*

---

²⁹³ Цагадай натякає, що батько Зочі не Чінгіс Хаан, а мергед, який узяв Бөрте в полон.

Не могли відступити,
Бо йшли тільки вперед.
Спокою та щастя зовсім не було:
Тільки боролися та вбивали,
Гожій матінці-хатан
Гарячу остудив печінку,
Ласкавій матінці-хатан
Любляче серце ти скривдив,
А теплі материні груди
Обернув на камінь.
І тепле молоко в її грудях
Геть прокисло від лихих
Твоїх слів, Цагадаю!
Єдині теплою печінкою²⁹⁴
Чи не сини ви матінки Бөрте?
Гарячою печінкою поєднані,
Чи не з однієї утроби вийшли?
Навіщо любляче серце матері,
Забувши, що викохані нею,
Так зневажаєте?
Про дурні слова, мовлені
Навіть ненавмисне,
Запізно потім шкодувати.
Матір, що носила вас в утробі,
Забувши про власне благо,
Жорстокими словами,

---

²⁹⁴ За монгольськими віруваннями, печінка — основа життя.

*Що рвуть материну душу,
Якщо не тяжко вразиш,
Ніколи вже не розрадиш.
Як батько твій, хан-богд,
Коли збирав свій улус,
Не шкодував ні голови
Своєї, ні крові,
Очей не заплющував,
Накрившись деелом,
Голову поклавши на рукав,
Слиною тамував спрагу,
Живився м'ясом,
Що застрягло в зубах.
Силкувався, аж поки
Не спітніє тім'я,
Аж поки піт
Не зволожить ступні —
Ось так уперто йшов уперед.
Улюблена ханша — матір твоя
Ділила з ним лиху годину.
Матір твоя, велика розумниця,
Зростити дітей
Сама старалася,
Рук не складала,
Підсмикнувши поділ деела,
Усіх сил докладала
І наданим долею дітям
Найцінніше віддала.*

*З харчів — найбільш поживні,
З напоїв — найліпші:
Спочатку наливала вам,
Ось так дітей ростила,
Долаючи і голод, і злидні.
За плечі вас тягнула,
Щоб зробити вас справжніми
Мужчинами!
Про цю її заслугу пам'ятай!
Багнюку за тобою прибирала,
На ноги ставила й дбала,
Щоб виріс ти багатиром,
Ростила, щоб дістав до сідла.
Усі думки про те,
Щоб побачити велич
Рідних синів.
Як сонце світить,
Розум і наміри розкриті,
Немов зелений листок.
Тож душі матінки-хатум
Жалю не завдавайте!».*

255. На це Чінгіс Хаан мовив: «Як смієш ти казати таке про Зочі?! Хіба Зочі не найстарший мій син? Віднині забороняю говорити так про Зочі». Таким був наказ.

Почувши ці слова, Цагадай усміхнувся:

*«Знання та силу Зочі
Не зневажатиму.*

*З убитого словом
Нелегко злупити шкуру,
А того, що вбив язик,
На возі не увезти.
Ми із Зочі — сини найстарші,
Разом і послужимо батькові.
Хто побіжить, прищуливши вуха,
Розітнемо навпіл.
Хто кине спільну справу,
Залишимо без гомілки.
Өгөдея, найшляхетнішого серед нас,
Його й проголосити треба,
Щоб біля батька-хана
Був завжди.
І малахай батьківський
Нехай його буде!».*

Чінгіс Хаан мовив: «Нехай Зочі скаже». І Зочі сказав: «Цагадай мовив за мене. Ми з ним слугуватимемо тобі разом. Проголосимо Өгөдея!».

І тоді Чінгіс Хаан наказав: «Навіщо слугувати разом? Земля велика, багато в ній річок та вод. Завоюйте собі далекі країни, віддаліться, щоб кожен царював окремо. Зочі із Цагадаєм, дотримайте слова й

*Не будьте посміховиськами
Для людей.*

Колись і Алтан із Хучаром клялися один одному, проте слова не дотримали. І що сталося з ними? Де вони зараз? Тепер роз-

поділимо підданих Алтана та Хучара поміж вами. Хай будуть завжди у вас перед очима як нагадування». І ще мовив: «Що скажеш, Өгөдей? Кажі!».

І Өгөдей мовив: «Що казати, коли сам хаан просить? Як можна відмовити? Чи можу я сказати, що не впораюся? Я старатимуся. Та чи будуть гідними мої сини та онуки? Раптом вони

*Навіть якщо в їдло загорнути —
Корова відвернеться.
У сало загорнути —
Собаки повтікають,
На лося крадучись —
Мишей розполохають.*

Ось вам моя відповідь. Більше не маю, що додати».

Чінгіс Хаан мовив: «Коли так Өгөдей каже, отже, він готовий. Що думаєш, Толую?»

Толуй сказав: «Буду я на боці того брата, якого нарече хаан-батько,

*Тому я стану андом вірним,
Нагадуючи про забуте,
Роздмухуючи те, що згасло.
Я стану батогом його коня,
З лав не втечу
І в битвах у країнах дальніх
Ворогові збавлятиму віку».*

Схвально сприйняв Чінгіс Хаан ці слова Толуя і наказав: «Спадкоємцем Хасара стане один із його синів. Спадкоємцем

Алчідая стане один із його синів. Спадкоємцем Отчігіна — його син, а Белгудея — син Белгудея. Так і моїм спадкоємцем стане один із моїх синів, отже, наказ мій незмінний, а слово непорушне. Дотримуйтеся його беззастережно. Якщо ж діти Өгөдея народяться такими, що

*Навіть якщо в їдло загорнути —
Корова відвернеться,
У сало загорнути —
Собаки повтікають,*

невже бодай один із нащадків мого коліна не буде вартий?». Таким був його наказ.

256. Збираючись у похід на улус сартаулів (Хорезм), Чінгіс Хаан надіслав послів до Бурхана, володаря тангудів із такими словами: «Чи не казав ти, що хочеш бути моєю правою рукою? Треба покарати улус сартаулів за те, що порвали вони мої Золоті Віжки, тож я вирушаю поквитатися з ними. Стань моєю правою рукою і виступай».

Не встиг Бурхан відповісти, як Аша-хамбу мовив: «Якщо сил бракує, навіщо він став хааном?». І відмовився надати військо. Наговорив ще чимало суперечливих слів і ні з чим відіслав послів.

Чінгіс Хаан мовив: «Як сміє Аша-хамбу казати такі слова? Варто б їх провчити, але наша мета — інші люди. Годі. Якщо Одвічне Небо мені сприяє, то на зворотному шляху я міцно натягну Золоті Віжки й займуся ним».

257. У Рік Кроля²⁹⁵ Чінгіс Хаан виступив із військом проти сартаулів і перейшов через перевал Арай. Серед придворних дам із собою у похід він взяв Хулан-хатан, а з молодших братів залишив у ставці за головного Отчігін-нойона. Зева він послав уперед, Сүбедей прикривав його тил, а Тогочар — тил Сүбедея. Відряджаючи їх, він наказав: «Обійдіть міста султана, зайдіть із тилу й очікуйте на нас, щоб атакувати разом».

Зев обійшов міста хана Меліга, не заходячи в них. Сүбедей також пройшов без сутичок, а Тогочар, який ішов слідом, пограбував околишні селища й узяв у полон селян-землеробів. Через це хан Меліг відвернувся від нас, об'єднав сили зі султаном Жалалдіном і виступив проти Чінгіс Хаана.

Шігі-хутаг йшов в авангарді. Султан Жалалдін разом із ханом Мелігом атакували Шігі-хутага й погнали його до основних сил Чінгіс Хаана. Тоді Зев, Сүбедей і Тогочар об'єдналися й напали на ворога ззаду. Не давали йому можливості сховатися ні в Бухарі, ні в Самарканді, ні в Отрарі й переслідували його аж до річки Шін мөрөн²⁹⁶. Хан Меліг і султан Жалалдін втратили багатьох своїх воїнів, які потонули в річці Шін. Самі ж хан Меліг та султан Жалалдін, рятуючи життя, втекли вгору вздовж річки Шін, а Чінгіс Хаан переслідував їх, сплюндрував Бадгесен²⁹⁷ і рушив далі.

Дійшовши до річок Ех та Гүүн, він розбив табір у степу Баруун хеер²⁹⁸. Звідти він послав Бала-нойона з народу жалайрів переслідувати султана Жалалдіна та хана Меліга.

---

²⁹⁵ 1219 р.

²⁹⁶ Шін мөрөн — Šin müren — Инд.

²⁹⁷ Бадгесен — Badkesen.

²⁹⁸ Баруан хеер — Baruan keer — Перван, місцевість північніше Кабула.

Відзначаючи заслуги Зева та Сүбедея, Чінгіс Хаан сказав: «Зеве, коли ти прийшов від тайчуудів, твоє ім'я було Зургаадай, тебе прозвали Зевом. Тогочар самовільно напав на околишні селища, і через це хан Меліг зробився ворогом. Задля науки для інших його треба стратити».

Але замість страти Чінгіс Хаан вилаяв Тогочара, сильно покарав і усунув від командування військом.

258. Повернувшись зі степу Баруан, Чінгіс Хаан сказав своїм синам Зочі, Цагадаю та Өгөдею: «З військами правої руки перейдіть річку Амуї²⁹⁹ і візьміть місто Ургенч³⁰⁰» і відрядив їх. Толую велів узяти Іру³⁰¹, Ісебүр³⁰² та інші міста і відрядив його. Сам Чінгіс Хаан спустився до міста Отрар. Зочі, Цагадай та Өгөдей сповістили, що зібралися з військом біля Ургенча, і запитали, кого слухати. І Чінгіс Хаан переказав відповідь: «Слухайтеся наказів Өгөдея».

259. Тим часом Чінгіс Хаан підкорив місто Отрар³⁰³. Дорогою на Отрар він захопив місто Самарканд³⁰⁴, а також місто Букар³⁰⁵. На літо Чінгіс Хаан зупинився в літньому таборі султана на річці Алтан-горхі й чекав на Бала. Звідти він надіслав гінця до Толуя зі словами: «Настала літня спека. Дай військам перепочити, сам приєднуйся до нас».

²⁹⁹ Амуї — Amu müren — річка. Амуї дар'я (Оксус).

³⁰⁰ Ургенч — Ügünggeçi — столиця Хорезму, місто на південний захід від Аральського моря.

³⁰¹ Іру — Iru — можливо, Герат. У ті часи Хорасан складався з Баліх, Мару, Герат та Нішапур.

³⁰² Ісебүр — Isebür — Нішапур.

³⁰³ Отрар — Udurar.

³⁰⁴ Самарканд — Semisgab.

³⁰⁵ Букар — Bukar.

Толуй захопив Іру, Ісебур та інші міста, а також спустошив Сістан³⁰⁶. Гінці прибули, коли він узяв в облогу місто Чүхерен. Отримавши звістку, Толуй завершив облогу Чүгчерена, потім залишив військо й приєднався до Чінгіс Хаана.

260. Троє синів, Зочі, Цагадай та Өгөдей, захопили місто Ургенч і розподілили людей між собою, не надавши частку Чінгіс Хаану. Коли повернулися, Чінгіс Хаан так розгнівався, що примусив їх три дні чекати на аудієнцію.

Борчі, Мухулай³⁰⁷ та Шігі-хутаг сказали: «Ми подолали непокірного султана сартаульського улусу. Після тривалої війни захопили його міста та народ. Місто Ургенч захопили й розподілили сини твої, Чінгіс Хаане. Завдяки допомозі Неба та Землі, наша міць посилилася, і ми поставили народ сартаулів на коліна. Воїни наші радіють і пишаються перемогою. Чому хаан гнівається? Сини твої усвідомили провину й набралися страху. Хай це стане їм наукою на майбутнє. Тепер же не утискай їх, не принижуй їхній гонор. Яви милість свою і прийми їх!».

Після такого звернення Чінгіс Хаан заспокоївся й прийняв своїх синів Зочі, Цагадая та Өгөдея. Він дорікав їм і картав,

*Напоумляв словами старців,
Мудрістю мудреців,*

аж поки вони ледь крізь землю не провалилися, де стояли, і піт лив із них струмками. Тоді троє його хорчінів — Хонхай, Хантахар і Чормаган — звернулися до Чінгіс Хаана з такими словами: «Подібно до молодих соколів, що вчаться полювати,

³⁰⁶ Сістан — Sisten — землі між Іраном та Афганістаном.

³⁰⁷ Мухулай у цей час був у поході на Алтан улус, можливо, його як одного з головних радників вписали випадково.

сини твої тільки навчаються воювати. Навіщо вгамовувати, немов черепах, синів твоїх? Наполоханих, їх охопить страх та сум'яття. Вороги наші численні — від заходу до сходу. Нацькуй краще на ворогів нас, твоїх лютих вівчарок, і ми, за сприяння Неба та Землі, розіб'ємо ворожі народи й принесемо тобі золота, срібла, шовків та іншого майна. Якщо спитаєш, які народи, відповімо, якими на заході править багдадським народом³⁰⁸ султан Калібай³⁰⁹».

Дослухався Чінгіс Хаан, змінив гнів проти синів на милість і заспокоївся. Він велів адаргину Хонхаю та долонгіру Хантахару залишитися при його особі, а Үдгега Чормагана відправив до султана Калібая улусу Багдад.

261. А ще послав Дөрбей-догшіна з роду дөрвөн завоювати міста Ару³¹⁰, Мару³¹¹, а також місто Абту улусу Мадасарі, що між землями хіндусів та Багдадом.
262. Сүбедей-багатура він спорядив на північ захопити землі та людиність таких одинадцяти племен: Ханлін³¹², Кіпчак, Башкір³¹³, Орусуд³¹⁴, Мажар³¹⁵, Асуд³¹⁶, Сасуд³¹⁷, Сергес³¹⁸, кешімір³¹⁹, Бол-

³⁰⁸ Багдадським народом — Baḡdad irgen-ü.

³⁰⁹ Султан Калібай — Qalibay. Йдеться про халіфа Аббасида, правителя Багдада.

³¹⁰ Ару — (Іру) Герат.

³¹¹ Мару — Maru — Мерв.

³¹² Ханлін — Qanglin — конфедерація тюркських племен у степах на північ від Каспійського та Аральського морів.

³¹³ Башкір — Bajigid.

³¹⁴ Орусуд — orusud — росичі. Орусуд, урасут, урус.

³¹⁵ Мажар — Majarad — мажарууд, мажар ард — угорці.

³¹⁶ Асуд — Asud — Асути, алани, плем'я на Північному Кавказі.

³¹⁷ Сасуд — Sasud — вірмени.

³¹⁸ Сергес — Serkesüd — черкеси.

³¹⁹ Кешімір — Kešimir — народи Кашміру.

гар³²⁰ та Рарал (Керел)³²¹. Він наказав Сүбедей-багатуру перейти великі води річок Іжіл³²² та Яїк³²³ і дійти до Ківамен кермен³²⁴.

263. Підкоривши улус сартаулів (Хорезм), Чінгіс Хаан наказав призначити міських голів у всіх містах. З міста Ургенч прибули до нього батько із сином, що звалися Ялавачі³²⁵ та Масхудом із клану сартаулів Хурумші³²⁶. Вони розповіли Чінгіс Хаану про міські яс төр³²⁷. Дізнавшись, що їхні порядки дуже подібні до монгольських яс, Чінгіс Хаан призначив сина Ялавачі Хурумші Масхуда разом із міськими головами з монголів керувати містами Бухар, Самарканд, Ургенч, Удан³²⁸, Кашгар³²⁹, Уріян³³⁰, Гүсен-даріл³³¹ та іншими.

Батька Масхуда взяв із собою, щоб той керував містом Жүндү (Алтан улус). Сартаулів, які знали на яс төр, як Ялавачі

³²⁰ Болгар — Bolar (Булар) — Булгар.

³²¹ Рарал — Raral — Kerel (Керел) — це східнослов'янська країна, яка в епоху монгольських походів на Захід мала свого короля. У 1189 р. і 1206 р. угорські королі Бела III і Андрій II титулювали себе королями Галичини чи Галичини і Володимирії. У 1214 р. у Галичі був проголошений королем, а в наступному році коронований, Коломан (Кальман) також із династії Арпадів. Кальман був фактично королем 1214–1221 рр., після нього королем був Андрій 1227–1230 рр. (Ярослав Романович Дашкевич (13 грудня 1926, Львів – 25 лютого 2010, Львів).

³²² Іжіл — Idil — Іділ — Волга.

³²³ Яїк — Jaуау — річка Урал.

³²⁴ Ківамен кермен — Kіwamen kermen — Ківа-мен — велике місто Київ. Менкермен тюрк. — велике місто, Кермен може бути Крім (Кераім) — це підтверджується маршрутом руху війська. Херем з монг. «фортеця».

³²⁵ Ялавачі — власне ім'я, на орхонському діалекті турецької «посланець» чи «пророк».

³²⁶ Хурумші — назва клану, були мусульманами.

³²⁷ Яс төр: яс — основа, коріння, кістка; төр — влада, державність. Яс төр — закон та влада.

³²⁸ Удан — Udan — можливо, Хотан (Сіан).

³²⁹ Кашгар — Kіsqar — Кешгер.

³³⁰ Уріян — Uriyan — Ерчіанг.

³³¹ Гүсен-даріл — Güsen Daril — Сі Рунг.

та Масхуд, поставив керувати людьми й містами на східній околиці, разом із монгольськими дарга (міськими головами).

264. В улусі Сартаул Чінгіс Хаан пробув сім років. Тим часом чекав на повернення Бала-нойона з жалайрами, який перейшов річку Шін і переслідував султана Жалалдіна та Менліг-хана аж до земель індусів. Там він загубив їхні сліди, хоча розшукував по всій індійській землі. На зворотному шляху Бала захопив околичні народи Індустану й повернувся з численними стадами верблюдів і отарами кіз.

Звідти Чінгіс Хаан повернувся до рідних земель, провівши літо на річці Ерчіс (Іртиш). Восени сьомого року, у Рік Півня³³², він отаборився в місцині Хар Шугуй біля річки Туул.

---

³³² 1225 р.

XII

[Завоювання Тангуту.

Смерть Чінгіс Хаана 1227 р.

Проголошення Өгөдея Хааном Великої Монгольської

Імперії на Хуралі 1228р. Завоювання Багдаду.

Великий західний похід — велике переселення.

На півдні — підкорення Алтан улусу.

Звіт Есүгей Хаана на Хуралі 1240 р.]

265. Перезимувавши там, Чінгіс Хаан сказав: «Виступаймо проти тангудів». Він зробив огляд своєму війську і восени Року Собаки³³³ виступив. З дружин узяв із собою Есүй-хатан. Дорогою (взимку) на своєму жосото-боро³³⁴ він уполював чимало куланів у місцині Арбух³³⁵. Коли стадо куланів помчало на нього, кінь злякався, став дибки й скинув Чінгіс Хаана. Він важко занедужав, тому розбили табір у місцині Цоорхад³³⁶. Переночувавши там, на ранок Есүй-хатан сказала: «Сини та нойони, маєте порадитися. Уночі хаана дуже лихоманило».

Сини та нойони порадилися, і Толуй-чербі з хонхотанів запропонував таке:

*«Народ тангудський
Юрмиться в глиняних оселях.
Не втечуть вони з домами
На плечах.
Неродючі землі свої
Не залишать.»*

³³³ 1226 р. На той час монголи вже воювали на території тангудів, отже, полювання, імовірно, відбулося в 1225 р.

³³⁴ Жосото-боро — плямистий рудо-сірий скакун.

³³⁵ Арбух — місцина на північному заході регіону Ордос, у луговині біля Жовтої Річки (Хатун Гол, «Царівна-річка» монг.).

³³⁶ Цоорхад розташована в тридцяти кілометрах на схід від Арбух.

Давайте зараз повернемося, а коли спаде жар у тілі хаана, знову підемо війною».

Усі сини та нойони погодилися і звернулися до Чінгіс Хаана. Той відповів: «Тангуди можуть подумати, що ми занепали серцем і тому повернули назад. Надішлемо до них посла й почекаємо на відповідь тут у Цоорхаді, а тим часом подбаємо про моє тіло. А дочекавшись відповіді, може, і відійдемо». І надіслали вони посла з такими словами: «Раніше ти, Бурхане, обіцяв, що народ тангудський стане мені правою рукою. Я сказав: "Сартаули мене ослушалися. Вирушаймо проти них разом". Однак ти не дотримав слова, відмовився надати військо, а відповів несправедливими закидами. Тоді ми мали інші плани, і я відклав з'ясування справи. Ми пішли на улус сартаулів і завдяки заступництву Одвічного Неба упокорили їх. Тепер ідемо обговорити наші з тобою справи».

Як отримав таке послання Бурхан, то відповів: «Не я зухвалі слова мовив». Аша-хамбу сказав: «Докори ті я прорік! Тепер, якщо ви, монголи, навчилися воювати й бажаєте битися, то мій табір на Алашаї³³⁷

*З гратчастими юртами,
З нав'юченими верблюдами.*

Отже, приходьте на Алашай, де битимемося! Якщо ж вам потрібно золото, срібло, шовки та інше майно, ідіть краще до Яргая³³⁸, Еріжеу³³⁹». І з такими словами він відправив посла.

³³⁷ Алашай — гірський хребет. Інша назва Кулан. На вигляд пасмо Алашаї схоже на рябого коня.

³³⁸ Яргай — Егіқауа.

³³⁹ Еріжеу — Егіґейі.

Коли почув таке Чінгіс Хаан, який ще хворів, то сказав: «Ось бачите, як можна повернути назад після таких зухвалих слів! Помру, але не стерплю такої похвальби. Вирушаймо, і хай буде воля Одвічного Неба!».

Чінгіс Хаан рушив на Алашай, де напав на Аша-хамбу й здолав його

*З гратчастими юртами,
З нав'юченими верблюдами*

розвіяв по вітру, немов прах. Знищивши наймогутніших, найвідважніших, але чванькуватих тангудів, він дозволив воїнам узяти в полон тих, хто залишився, а також усе, що знайдуть.

266. Літо Чінгіс Хаан провів на горі Цаст³⁴⁰. Він послав військо знищити тих тангудів, котрі ховалися в горах разом з Аша-хамбу

*З гратчастими юртами,
З нав'юченими верблюдами.*

Поки не переловили всіх до останнього. Після цього він явив милість Боорчі та Мухулаю: «Візьміть стільки, скільки зможете понести». І ще наказав: «Оскільки не надав я вам нікого з народу хітадського, візьміть собі жупів із країни хітадської і розподіліть порівну. Хай найкращі їхні сини стануть сокольничими та всюди йдуть за вами, а їхні найліпші доньки поправляють поділ вашим дружинам. Хар-хітадські (кара-китайські) жупи були найвідданішими людьми хана Алтан улусу. Вони цькували

³⁴⁰ Гора Цаст — сніжна, Хун Чуй Шан на північному заході Китаю.

батьків і дідів монголів. Відтепер Боорчі та Мухулай — мої найвірніші й найвідданіші нукери». Так він наказав.

267. З гори Цаст Чінгіс Хаан рушив до міста Урагай³⁴¹. Потім атакували й знищили місто Дөрмегей³⁴², а тим часом Бурхан приїхав на аудієнцію до Чінгіс Хаана. Він привіз у подарунок золотих бовванів, келихи та жбани із золота і срібла, кожного дев'ять разів по дев'ять, хлопчиків та дівчат дев'ять разів по дев'ять, скакунів та верблюдів, теж дев'ять разів по дев'ять та безліч інших дарів дев'ять разів по дев'ять. Чінгіс Хаан дав аудієнцію через опущену запону (тобто Бурхан залишився зовні).

Чінгіс Хаану стало зле, його нудило. Через три дні після візиту Ілаху-бурхана Чінгіс Хаан дав йому ім'я Шударга³⁴³ і велів Толую-чербі особисто умертвити Ілаху. Коли Толуй-чербі доповів, що власноруч схопив Ілаху й задушив його, Чінгіс Хаан наказав: «Коли ми йшли домовитися з народом тангудів, а тіло моє занедужало після полювання на куланів у місцині Арбух, саме Толуй мовив слова турботи про тіло моє. Його непокоїло моє здоров'я, і він радив його лікувати. Одвічне Небо укріпило наші серця, коли ми вчинили згідно зі словами соратника. Ми підкорили їх і помстилися. Увесь похідний палац, посуд та інше майно, з якими прибув Ілаху, нехай візьме Толуй».

268. Чінгіс Хаан завоював народ тангудів, змінив ім'я Ілаху-бурхана на Шударга й задушив його. Тоді знищив до пня тангудських

³⁴¹ Урагай — Угауау.

³⁴² Дөрмегей — Dörmegei — це Лінчжоу, друга столиця держави Сіся (Західна Ся) в північно-західному Китаї.

³⁴³ Шударга — чесний.

матерів та батьків, щоб їхнього насіння не лишилося, а після учти наказав: «Кажіть завжди, що використали їх до пня». За те, що тангуди дали обіцянки, яких не виконали, Чингіс Хаан вирушив на улус тангудів та сплюндрував їх.

У Рік Свині він піднявся на Небо³⁴⁴. Перш ніж відійти, багато тангудів віддав Есүй-хатан.

269. У Рік Пацюка³⁴⁵ Цагадай, Бату³⁴⁶ та інші сини правої руки, Отчигін-нойон, Егү, Есүнхей та інші сини лівої руки, а також інші сини, дочки, зяті, разом із түмен-нойонами й тисячниками на чолі з Толуєм по центру зібралися в повному складі на хурал у місцині Хөдөө Арал на річці Херлен. У відповідності до останньої волі Чингіс Хаана, там вони проголосили Хааном Өгөдея³⁴⁷.

Старший брат Өгөдея Цагадай і молодший брат Толуй передали Өгөдей Хаану нічну та денну варти, стрільців та вісім тисяч хевтүүлів і стрільців, що охороняли золоте життя їхнього батька Чингіс Хаана, а також түмен хішігтенів (гвардійців), що охороняли покої. Також передали йому гол³⁴⁸ улус.

270. Після проголошення Хааном Өгөдей, прийнявши в розпорядження түмен гвардійців та гол улус, порадився зі старшим братом Цагадаєм. Він надіслав Оготора та Мөнхөта слідом за Чормаган-хорчіном, що воював проти султана Калібая та народу Багдада, щоб завершити розпочату Чингіс Хааном справу.

---

³⁴⁴ Чингіс Хаан помер 18 (25) серпня 1227 р.

³⁴⁵ 1228 р.

³⁴⁶ Бату — Batu — Бат, другий син Зочі. Майбутній Бат Хаан. Хан Батий.

³⁴⁷ Це сталося 1228 р. На той час Өгөдею виповнилося 43 роки.

³⁴⁸ Гол — головний.

Сүбедей-багатур, який прямував до Мекед мен³⁴⁹, Кермен³⁵⁰, Кеїбе³⁵¹, перейшовши через води Іділа та Яїка, дістався земель народів ханглін³⁵², кіпчагуд³⁵³, бажігід³⁵⁴, оросуд³⁵⁵, мажар³⁵⁶, асуд³⁵⁷, сесуд³⁵⁸, сергесуд³⁵⁹, кешімір, букар³⁶⁰ та керел. Почувши про сильний спротив із боку тих народів, Өгөдей Хаан відрядив до Сүбедея Бату, Бурі, Гүюга та Мөнха, а також чимало старших синів ханського роду. Він поставив Бату на чолі всіх синів, а Гүюга — на чолі війська по центру. Він спорядив у цей похід старших синів усіх правителів. Старших синів відрядили й ті, хто не були правителями, а також түмен-но-йони, тисячники, сотники, десятники. Своїх старших синів послали ханші та ханські зяті.

Өгөдей Хаан мовив: «На думку надіслати на війну старших синів надихнув мене старший брат Цагадай. Він сказав: "На

³⁴⁹ Мекед мен — Meked men — В сучасній історіографії етимологія та місце знаходження цього міста й досі не встановлені. Проте зауважимо, що існує давня монгольська легенда з тих часів про те, що, мовляв, у непрохідній лісовій гущі існувало велике місто оросов (росичів) Мекед. Місто це, як говорилося у легенді, було повністю побудоване з дерева. Тож монгольським військам довго не вдавалося пробитися до міста, оскільки в густому лісі росичі вміло і запекло чинили опір. Відтак монголам довелося прорубати широку просіку аж до самого міста й лише так їхні війська змогли прорватися та оточити його. Разом з тим, додамо також, що у «Збірнику літописів» Рашид-ад-Діна описується похід на лісовий народ (плем'я) урянкат: та країна була настільки віддалена від резиденції хаана, «близько одного року шляху», де «клімат надзвичайно гнилий і поганий, що все військо розхворілося. Крім того зазначалося, що ця країна була надзвичайно населена, війська їх були численні й доводилося щодня боротися при кожній зупинці. З цих двох причин із тих десяти түменів війська тому прийшло не більше двох түменів»

³⁵⁰ Кермен — Kermen — Крим

³⁵¹ Кеїбе — Keyibe — Київ

³⁵² Ханглін — Kanglin.

³⁵³ Кіпчагуд — Kibča[γ]ud.

³⁵⁴ Бажігід — Bajigid.

³⁵⁵ Оросуд — Orusud.

³⁵⁶ Мажар — Majar.

³⁵⁷ Асуд — Asud.

³⁵⁸ Сесуд — Sesüd.

³⁵⁹ Сергесуд — Сэргэсүд.

³⁶⁰ Букар — Buqar. У П. 262 було: Bolar (Булар) — Булгар — Болгар

війну разом зі Сүбедеем я надіслав Бурі, старшого зі своїх синів. Коли старші сини битимуться, і велика сила воїнів піде слідом, дух зміцниться і військо стане сильнішим. Велика сила ворога, людей та земель у них сила-силенна. Важкий люд там, у люті своїй не здаються, замість цього мечами себе разять. А мечі, кажуть, у них гострі"». Такими були його слова. Отже, наказав Өгөдей Хаан, за порадою Цагадая, надати старших синів. Розіслали його наказ по всіх краях, а сам він спорядив у похід Бату, Бурі, Гүюга, Мөнха на чолі війська підтримати Сүбедея.

271. І ще надіслав Өгөдей Хаан своєму старшому братові Цагадаю прохання про пораду. Він сказав: «Я сів на все готове від батька мого Чінгіс Хаана. Піде чутка, за які такі заслуги чи здібності? Старший брате Цагадаю, наш батько Хаан не завершив завоювання хана Алтан улусу. З твого дозволу, може, виступити на Алтан улус хітайський і завершити справу?».

Цагадай відповів схвально: «Навіщо сумніватися? Залиш Орд (палац) на вірну людину і виступай! Я зберу військо й надішлю тобі».

Тоді Өгөдей Хаан доручив палац Олдохар-хорчіну.

272. Өгөдей Хаан виступив на Алтан улус у Рік Кроля³⁶¹. Він поставив Зева³⁶² в авангарді. Він переміг військо Алтан улусу. Порубав їхніх воїнів, наче сухі гілки. Перейшовши через перевал Цавчаал, розіслав загони в усіх напрямках, щоб відрізати та захопити міста.

³⁶¹ 1231 р.

³⁶² Зев помер приблизно в 1225 р. За Лі Цефеном (1970 р.), Зев помер в 1224 р., проте Өгөдей використовує його ім'я для залякування ворога.

Өгөдей Хаан тим часом розбив табір у Шардегтері, де занедужав так сильно, що навіть був не в змозі слова вимовити. Тоді звернулися по допомогу до віщунів і шаманів, і ті зробили таке пророцтво: «Духи-володарі земель та вод хітайських розгнівалися на хаана через те, що відібрали людей і руйнують міста та поселення. Треба відкупитися людьми, родичами, золотом, сріблом, худобою та їжею, і тоді хаан одужає».

Але незважаючи на дари, духи-володарі не задовільнилися, і хвороба Өгөдея посилилася. Спитали ще раз через шаманів, чи не офірувати близьку людину. У цей час хаан розплющив очі й попросив води. І спитав: «Що сталося?». Шамани відповіли: «Духи-володарі земель та вод хітайських розгнівалися на хаана й наслали хворобу через те, що відібрали людей і руйнують міста та поселення. Різними дарами намагалися ми відкупитися, але духи не погодилися й розлютилися ще більше. Тоді ми запропонували принести в жертву близьку людину, і хаану одразу полегшало. Залишаємо рішення на розсуд хаана».

Өгөдей спитав: «Хто зі синів поруч?». Поруч був Толуй. Той сказав: «Хоча й маємо ми і старших братів, і молодших, але великий наш Хаан-батько Чінгіс Хаан тебе

*Відібрав, як їздового коня,
Як барана обмацав,
Високий трон поклав на тебе,
Клопоту про безліч людей.*

Мені наказав бути поруч із моїм старшим братом Хааном,

*Нагадуючи те, про що забув,
Будити, якщо заснеш,*

Тепер же, старший брате Хаане, якщо ми тебе втратимо, кому я нагадуватиму про забуте і кого будитиму, якщо ти заснеш? Якщо лихо станеться з моїм старшим братом,

*Багато монгольських улусів осиротіють,
А народ хітайський звеселиться.*

Замість брата я зроблюся відплатою.

*Я ламав хребтину тайменів,
Розсікав хребет осетру,
Іле я здолав та Хада³⁶³
Змусив пополотніти.
Лицем я гожий,
А поставою стрункий.*

Шамани, робіть свої закляття!». Шамани здійснили обряди й принц Толуй випив заговореного зілля. Посидів трохи, а тоді сказав: «П'янію я. А поки не очуняю, доручаю моєму старшому брату Хаану дбати про осиротілих молодших братів і невісток, які овдовіють, поки вони не дійдуть до розуму. Я все сказав. Я п'яний». Тоді вийшов, і йому стало зле³⁶⁴.

³⁶³ Іле (Йіл Пуа) та Када (Ваньян Хада) — два з трьох чиновників найвищого рангу, яких Алтанхан надіслав розбити монголів. Вони розмістилися в Денжу, разом із відбірними армійськими підрозділами Династії Цзінь (1115–1234 рр.), але вирішили перебраться в столицю Бьянжін. Більшість міст між Денжу та Бьянжіном підкорилася Монголам, отже, армія одержала слабку підтримку людьми та припасами. 12 січня 1232 р. армія прибула в Юнжу (тепер Юсіан у провінції Хенань), де була атакована монгольськими воїнами на чолі з Толуєм, які пішли в бій, не чекаючи підходу основних сил на чолі з Өгөдей Хааном. Битву, що розпочалася й стала однією з найвидатніших битв під час протистояння монгольсько-цзінських війн, виграв Толуй. Іле та Када схопили й стратили.

³⁶⁴ Толуй, запропонувавши себе в жертву духам-володарям, помер наприкінці 1232 р.

273. Після цього Өгөдей Хаан подолав хана Алтан улусу й прозвав його Сяо-сі³⁶⁵. Захопив багато хітайського золота, срібла, шовків, парчі, табаар³⁶⁶, а також коней та слуг, поставив усюди своїх нойонів танмачінів (воєначальників), поставив³⁶⁷ у Нанжіні, Жүндү та інших містах міських очільників даргач і розбив табір у Хар Хоріні³⁶⁸.

274. Чормаган-хорчі підкорив Багдад. Дізнавшись, що землі там добрі, а майна багато, Өгөдей Хаан видав наступний наказ: «Чормагана-хорчі призначити нойоном-правителем. Щорічно він має надсилати мені жовте золото, самородки, злототканну парчу, перлини великі та малі, струнких, довгоногих арабських скакунів, в'ючних верблюдів, мулів та інше майно».

Бату, Бурі, Гүюг та Мөнх, разом із багатьма іншими синами вельмож, які рушили за Сүбедесм, підкорили народи канглін, кіпчаків та бажігідів і перейшли річки Іділ та Яїк. Вони зруйнували місто Мегед³⁶⁹ і винищили народ оросів. Вони захопили Асуд, Сесуд, Булгар, Крим, Київ³⁷⁰ та інші міста, призначили там правителів і міських очільників та повернулися додому.

Өгөдей Хаан послав Есүдера-хорчі слідом за Жалайртаем-хорчі, який був споряджений проти зүрчідів та Солонгос³⁷¹. Він призначив Есүдера-хорчі тамтешнім воєначальником.

---

³⁶⁵ Ім'я Алтан-хана — Шао-сі. Өгөдей Хаан дав Алтан-хану нове прізвисько — Сяо-сі, тобто «хлопчик-пахолок» або «синок».

³⁶⁶ Табаар — tabar — товар.

³⁶⁷ Він зробив ці призначення в 1232 р.

³⁶⁸ Місто Хар Хорін (Кара-Корум) будували з 1220 р. Перша столиця Іх Монгол Улусу.

³⁶⁹ Ejil, Jayag, Meged.

³⁷⁰ Sesud, Bolarman, Kerman, Kiwa.

³⁷¹ Солонгос — Корея.

275. Під час походу на кіпчаків³⁷² Бату надіслав Өгөдей Хаану гінця з повідомленням: «Силою Одвічного Неба й за підтримки Хаана-дядька ми захопили місто Мегед, розбили оросів і приєднали одинадцять віддалених аймаків. Перед відходом, повернувши золоте повіддя, ми поставили Іх Асар³⁷³, щоб улаштувати великий бенкет. На тому бенкеті я як старший з усіх синів випив дві чаші сархада першим. Образившись, Бурі та Гүюг, залишили учту. Бурі сказав: "Чому це Бату п'є першим, якщо ми з ним рівня?"

*Затоптати б п'ятками,
Розчавити б подошвами
Стару бабцю з вусами,
Що стала нам рівнею".*

А Гүюг додав: "Треба повідбивати ключиці тій вусатій бабці, що почепила стріли". А Елжігенів син Аргасун сказав: "Підвісити їй дерев'яного хвоста".³⁷⁴ Бурі та Гүюг мовили таке, хоча ми перебуваємо серед чужинців, серед ворожих народів. Може статися й добре, і погане. Ось так недружньо розійшлися ми з Бурі та Гүюгом. Залишаю це на розсуд хаана, мого дядька».

276. Як почув ці слова Өгөдей Хаан, розгнівався вельми і відмовився прийняти Гүюга. Він сказав: «Чиїх нищих слів ти

³⁷² 1236–1242 рр.

³⁷³ Іх Асар — великий палацовий намет.

³⁷⁴ Дерев'яний хвіст весь час б'є по ногах того, кому його причепили.

наслухався й надимаєшся, як вогонь, від пишномовства! Ти зробився як тухле яйце. Розпалив внутрішню ворожнечу.

*Відишлю передовим у невідомі краї
Фортеці завойовувати,
Щоб обламав об їхні мури
Нігті на всіх десяти пальцях.*

А ти, ниций і паскудний Аргасуне, з кого приклад брав, ображаючи людину нашого роду? Відправлю обох — Гүюга та Аргасуна — у заслання. Стратити б Аргасуна, але скажете, що вирізняю я Гүюга. Щодо Бурі, перекажіть слова Бату і відішліть до Цагадая. Хай старший брат Цагадай вирішує».

277. Тоді Мангай³⁷⁵ від імені хаанських синів і Алчідай із Хонхордаєм та Жангі від імені нойонів, разом з іншими вельможами, нагадали Өгөдей Хаану таке: «Згідно з наказом твого батька Чінгіс Хаана, справи похідні вирішуємо в поході, а справи родинні — вдома. Хаан гнівається на Гүюга, але це — справа похідна. Якщо буде на це воля хаана, може, доручити Бату вирішувати?».

Хаан погодився з такими словами й заспокоївся. Він прийняв Гүюга, насварив його і вилаяв: «Кажуть, що коли ти йшов на бій, то бійців не беріг.

*Жодного воїна не залишилося,
Хто б сідниці не натер.*

---

³⁷⁵ Мангай — один із племінників Чінгіс Хаана.

Кажуть також, що ти

*Обдер усю шкіру
З їхніх облич.*

Невже ти гадаєш, що ороси підкорилися через страх перед твоїми гнівом та люттям? Ти справді віриш, що самотужки підкорив оросів і тепер хизуєшся та піднімаєш голос на людину, старшу за тебе? Хіба не казав хан-батько Чінгіс Хаан: "Люди сильні численністю, а вода глибиною"? Ти поводишся, ніби виграв війну сам-один, а не був під крилом Сүбедея та Бужіга. Хіба не спільними силами завоювали ви оросів та кіпчаків? Ти вперше вийшов із дому й одного-двох ороса та кіпчака полонив, навіть клаптика шкіри козеняти не здобув, а вже хизуєшся мужністю. Залишивши рідну юрту, ти поводишся, наче досягнув усього самотужки, і кажеш бридкі слова. Скипіло серце моє і тільки завдяки Мөнхө, Алчідаю, Хонхордаю, Жангі та іншим,

*Які були моїми добрими товаришами,
Заспокоїли серце моє,
Немов черпак, що помішує
Закипілий казан.*

Годі! Оскільки це справа похідна, нехай Бату вирішує. Залишаю обох Гүюга та Аргасуна на Бату. А як покарати Бурі, нехай вирішує мій старший брат Цагадай!».

278. Өгөдей Хаан видав такий наказ: «Оголосити всім стосовно хевтүүлів, хорчінів та торговців — тим, хто оберігав батька

мого Чінгіс Хаана. Виконувати й надалі, як і раніше, накази Хаана-батька: хорчін і торгод почергово несуть варту, а на заході сонця передають чергу хевтүүлу, а самі ночують зовні. Нічна варта хевтүүл ночує з нами. Хевтүүл охороняє вхід до ханської орди, а також навколо й позаду орди. Затримувати до світанку будь-кого, хто вештатиметься поблизу після заходу сонця або вночі. Тому, хто, за винятком чергового хевтүүла, наблизиться до палацу, рубати голову. Якщо вночі прибуде зі звісткою гонець, хай доповідає разом із хевтүүлом зовні.

Чербі Хонхордай, Шірхан разом із хевтүүлом керують входом та виходом в Орд гер³⁷⁶. Навіть Елжігедей, хоч і наближена особа, був затриманий хевтүүлом, коли ходив уночі».

І ще сказав: «Нікому не дозволяється запитувати численність хевтүүлу чи ходити поруч. Хто ходитиме біля чи поміж хевтүүлу — схопити! Хто спитає про численність — затримати, а його коня зі зброєю, сідлом та одягом забирає хевтүүл. Ніхто не підходить до хаана ближче за хевтүүла. Хевтүүл опікується хаанським прапором, великим сигнальним барабаном, кінською зброєю, списками, кухонним посудом та казанами. Хевтүүл відає хаанськими напоями, м'ясом та іншими харчами.

Хевтүүл відає Орд терег³⁷⁷. Якщо ми не вирушаємо на війну, хевтүүл самотійно не бере участі в битві. Якщо ми полюємо на звіра чи птицю, частина хевтүүла охороняє юрту на вози, Орд гер, а частина полює з нами. Вони оглядають і вибирають місце для стоянки. Біля входу до орду постійно перебуває хевтүүл-брамник. Усіма хевтүүлами командує нойон-тисячник Хадаан».

³⁷⁶ Орд гер — палацова юрта.

³⁷⁷ Орд терег — хаанська юрта на возі.

Він також призначив начальників змін: «Хадаан із Булхадаром чергують разом у першу зміну й охороняють ханську юрту праворуч і ліворуч. Амал із Чанаром чергують разом у другу зміну й несуть охорону ханської юрти праворуч та ліворуч. Хадай та Хорі-Хачар формують разом третю зміну, а Ялбаг із Хараударом — четверту.

Нехай зміни Хадаана з Булхадаром, а також Амала з Чанаром розташовуються ліворуч від Ордону, а зміни Хадая та Хорі-хачара і Ялбага з Хараударом — праворуч. Нехай Хадаан командує вартовими хевтүүл всіх чотирьох змін. Хевтүүл оточує ханську орду й охороняє вхід. Двоє вартових із хевтүүла матимуть право заходити до ордону й розливати напої зі сөн».

І ще наказав: «Командири хорчінів Есүнтеї, Бүхедей, Хорхудаг та Лаблах формують окремі зміни зі стрільців. Вони розподіляють своїх людей, озброєних луками та стрілами, у чотири зміни й несуть службу разом із ними».

Він також призначив старших змін вартових зі синів тих, хто раніше був командиром. Өгөдей Хаан сказав: «Алчідай із Хонхордаєм приймають зміну від попереднього командира зміни й несуть службу разом. Темүдер із Жехү разом заступають на варту з іншою зміною торговців. Мангудай командує резервною зміною вартових. Елжігедей призначається старшим над усіма нойонами, і командири повинні виконувати накази Елжігедея».

«Як було зазначено раніше, якщо хтось запізниться на варту, того командир карає трьома ударами палиці. Якщо та сама особа без дозволу старшого зміни й не через хворобу спізниться на варту вдруге, покарати її сімома ударами,

а якщо втретє — вважати такого не помічником нашим, а тягарем, і покарати тридцятьма сімома ударами і вислати в далекі краї подалі від наших очей. Якщо старший зміни, заступаючи на чергування, не перерахує своїх вартових, тим самим знехтувавши обов'язки, покараємо старшого. Начальники змін кожного третього чергування мають доводити цей наказ до хішігтенів. Якщо вартовий не послухається наказу й залишить чергування, покараємо його згідно з наказом».

«Якщо старші зміни не довели цей наказ вартовим, винними вважатимуться вони. Старші зміни не мають карати вартових самовільно, тільки тому що вони старші, без мого особистого дозволу. Якщо старший зміни порушить наказ, сповістити нас. Стратимо тих, хто заслуговуватиме на страту. Покараємо тих, хто заслуговуватиме на кару. Якщо старший командир, не доповівши спершу нам, здійме руку на нашого хішігтена, покараємо його палицею за палицю, кулаком за кулак».

«Мій хішігтен вищий за сторонніх нойонів-тисячників, а їхні стременні вищі за сторонніх сотників та десятників. Якщо сторонній нойон-тисячник увійде в суперечку з моїм хішігтеном, покараємо нойона».

279. І ще Өгөдей Хаан сказав: «Не станемо обтяжувати монгольський улус, який мій батько Чінгіс Хаан зібрав ціною великих зусиль».

*Хай ногами стоятимуть на землі,
Дадуть відпочинок рукам³⁷⁸.*

³⁷⁸ Цей поетичний вираз можна розуміти так, що народ втомився від воєн, тобто ноги відпочивають від стремени, а руки від тяготи.

Зайнявши трон, що підготував для мене Хаан-батько, я не маю більшого бажання, ніж зробити народ щасливим. З усіх овечих отар підданцям улусу надавати щороку по одному дворічному барану. З кожної сотні баранів виділити по одному барану тим, хто бідує. Коли з однієї родини на військову службу прикликано багато братів із кіньми, не можна брати з таких родин данину на утримання війська.

Кожна тисяча з усіх поселень видає дійних кобил і призначає до них дояра та конюха-нутагчіна³⁷⁹, який за плату виконуватиме також обов'язки унаачіна³⁸⁰.

Коли брати збиратимуться разом, даруватимемо їм подарунки та нагороди. Для цього передбачити різне майно — шовки, срібло, сагайдаки, луки, обладунки та зброю, — яке зберігати в особливих балгас (домах, будівлях) під наглядом.

Зберемо звідусіль будівників і землеробів, розподілимо землі та води. Для освоєння й розподілу земель кожна тисяча хай надасть нутагчіна. На пустищах зараз тільки дикий звір водиться. Хай люди живуть просторо. Пошлемо нутагчінів на чолі з Чанаєм та Уйгуртаєм у пустинні землі — хай копають криниці й облаштовують їх.

Нині наші гінці скачуть через поселення, і це затримує державні справи. Віднині вирішимо це раз і назавжди: з усіх тисяч надамо ямчінів (проводирів) та улаачінів³⁸¹ і зведемо повсюди ями³⁸². Доцільніше гінцям нашим у разі потреби скакати від ями до ями, ніж вештатися від кочовища до кочовища. Чанай

---

³⁷⁹ Нутагчін — людина, що опікується кіньми, пасе їх і контролює пасовиська.

³⁸⁰ Унаачін — людина, яка відповідає за їздових коней.

³⁸¹ Улаачін — людина, що доглядає поштових коней, поштар.

³⁸² Ям — поштова станція.

із Булхударом звернулися до мене з цією пропозицією, яку я вважаю слушною, але хай старший брат Цагадай вирішує». Коли послали до нього гінця, старший брат Цагадай відповів: «Ти запитуєш моєї думки. Я схвалюю цю ідею. Хай буде так». І переказав ще такі слова: «Звідси й назустріч вам я зведу ями. А ще пошлю гінця до Бату, і хай він зі свого боку теж збудує ями». І додав: «З усіх справ зведення ям — справа найбільш доцільна».

280. Потім Өгөдей Хаан сказав: «Старший брат Цагадай, Бату, інші правої руки, усі мої старші та молодші брати, а також Отчигін-нойон, Жеху та інші, усі старші та молодші брати лівої руки, серединні принци, принцеси та ханські названі діти, түмен-нойони, тисячники, сотники та десятники — усі погодилися щорічно віддавати дворічного барана зі своїх отар для Далай³⁸³-хаанської юшки, а також одного однорічного барана з кожної сотні людям нужденним. Коли встановимо поштові станції і призначимо улаачинів, народ улусу заживе спокійніше, а гінці скоротять путь». Такі слова Хаана схвалили всі.

Після перемовин старший брат Цагадай підтримав починання Хаана. Згідно з ханським указом, щорічно різні тисячі з усіх поселень почали надавати дворічного барана зі своїх отар для хаанської юшки й однорічного барана з кожної сотні для людей нужденних. Окрім того, зібрали дійних кобил і призначили унаачинів їх пасти. Ще призначили пастухів,

---

³⁸³ Далай — океан тобто «велич». Өгөдей Хаана, засновника Юаньської династії, називали Далай-хааном.

наглядачів складів, у тому числі комор для зберігання зерна, наглядачів поштових станцій. Він наказав визначити місця для розміщення ям, і станції поставили. Він призначив Арачіана та Тогучара на чолі поштової служби, і вони розпорядилися тримати на кожному постійному пості по двадцять улаачінів. Передбачили достатню кількість поштових коней, баранів для провіанту, дійних кобил, запряжних биків, а також вантажних возів.

*Якщо хоч чогось бракуватиме,
Я навпіл розділю майно злодія³⁸⁴
І прокляну,
Якщо бодай деревинка пропаде,
Я навпіл розрубав злодія».*

281. Өгөдей Хаан мовив: «Після того, як посів я трон батька мого великого, діяння мої такі:

по-перше, подолали ми народ жахудів³⁸⁵.

По-друге, проклали дороги й поставили ями, щоб налагодити сполучення за допомогою гінців, а також для перевезення всього необхідного.

По-третє, я велів викопати в безводних місцях криниці й надав народу і воду, і траву.

³⁸⁴ Половину майна злодія буде конфісковано.

³⁸⁵ Жахуд — jahud irgen-dur — ірген(д), народи, люди, частіше перекладають як жителі Алтан улусу. Зах, жах — кайма, край, околиця. Можливо — осілі народи південних околиць.

По-четверте, повсюди призначив наглядачів і командирів гарнізонів, вибраних із місцевих мешканців, щоб дозволити народу

*Ногами стояти на землі,
Дати відпочинок рукам.*

Хай живуть у благоденстві. Ось такі чотири діяння я додав до тих, які вчинив батько мій хаан. Однак, посівши великий трон мого батька Хаана й поклавши на плечі відповідальність за силу зібраних ним народів, сам я підкорився бор дарс³⁸⁶, і в цьому моя перша провина. Піддавшись намовлянням безпутної жінки, привів я чимало дівчат з народу дядька мого Отчігіна. Бувши великим Хааном, володарем нації, піддався я розпусті, і це моя провина. Інша провина в тому, що таємно заподіяв я шкоди Доголху, хоча він мужньо бився за свого законного господаря, мого Хаана-батька. А хто сьогодні мужньо битиметься за мене? Я скривдив людину, яка старанно дотримувалася великого принципу відданості моєму батьку Хаанові, а я цього не оцінив. Окрім того, через скнарість та побоювання, що зеерени³⁸⁷, які живуть відповідно до законів Неба та Землі, перейдуть на землі моїх старших та молодших братів, звів я стіни й паркани та почув слова образи від братів моїх старших і молодших. І це ще одна моя помилка.

Отже, додав я чотири діяння до діянь Хаана мого батька, але також долучив і чотири провини».

---

³⁸⁶ Бор дарс — червоне вино.

³⁸⁷ Зеерени — Джейрани (зеерен, зеер — джейран).

282. Ми закінчуємо писати цю історію в час Великого Хурала³⁸⁸, у Рік Пацюка, у місяць Козулі³⁸⁹, коли поставили Хаанський Ордон на річці Херлен у місцині Хөдөө Арал, між урочищами Долоон Болдог та Шілхінцег.

---

³⁸⁸ Хурал — рада, з'їзд.

³⁸⁹ Сьомий місяць 1240 р.

Зміст

Лінгвістичні засади та особливості опрацювання і перекладу тексту. До Тайж Цогтсайхан.	3
«Таємна історія монголів» — унікальна пам'ятка і надбання людства. Павло Гай-Нижник	6
I. [Родовід Темужіна, майбутнього Чінгіс Хаана. Заручини, кохання на все життя. Отруєння батька.]	25
II. [Юні роки, тяжкі випробування долі. Поява перших нукерів. Союз із Ван-ханом.]	45
III. [Похід на мергедів. Частина монгольських народів проголошують Темужіна Чінгіс Хааном.]	61
IV. [Обрання Жамухі ханом частиною монголів. Боротьба з Жамухою та родичами тайчуудами.]	81
V. [Підкорення татар. Розрив із Ван-ханом та війна з його прихильниками.]	97
VI. [Битва при Хархалзан Елеет. Розгром коаліції та завоювання херейдів Ван-хана.]	115
VII. [Кінець Ван-хана. Війна з найманами. Завоювання мергедів.]	133
VIII. [Втеча Хүчүлүг-хана найманів. Страта Жамухі. Проголошення Іх Монгол улусу (Великої Монгольської Імперії).]	153
IX. [Нагородження героїв та створення національної гвардії.]	173
X. [Приєднання уйгур та завоювання лісових народів. Боротьба з шаманом Дев-тенгер.]	189
XI. [Перші походи на Алтан улус (Хітай, Цзінь), Тангут (Сі Ся). Сімейне обрання спадкоємця Чінгіс Хаана. Війна з Хорезмою. Західний похід.]	205
XII. [Завоювання Тангуту. Смерть Чінгіс Хаана 1227 р. Проголошення Өгөдея Хааном Великої Монгольської Імперії на Хуралі 1228 р. Завоювання Багдаду. Великий західний похід — велике переселення. На півдні — підкорення Алтан улусу. Звіт Есүтей Хаана на Хуралі 1240 р.]	227

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Літературно-художнє видання

**ТАЄМНА ІСТОРІЯ МОНГОЛІВ
... –1240 рр.**

Переклад *До Тайж Цогтсайхан Цеденсоном*
Коментарі до тексту *До Тайж Цогтсайхан Цеденсоном,*
Павло Гай-Нижник
Ілюстрації для обкладинки *Зорігт Уянга*
Ілюстрації для блоку книги *Петро Ткаченко*
Редагування *Сергій Борщевський, Аліна Богомолова*
Верстка блоку *Марія Ротарчук*
Дизайн обкладинки *Лариса Студинська*
Відповідальна за випуск *Марія Ротарчук*
Директор з друку *Андрій Бодейчук*
Директор видавництва *І. Степурін*

Підписано до друку 25.01.2023.
Формат 84x108/16. Ум. друк. арк. 24,36.
Папір офсетний. Друк офсетний.

Видавництво «САМІТ-КНИГА»
Україна, м. Київ, вул. Обсерваторна, 25
Тел.: (063) 757-74-80. sbook.com.ua, sinbook@ukr.net
Видавниче свідоцтво ДК 5335 від 20.04.2017

Визначна постать Чінгіс Хаана висвітлена в багатьох сферах культурного життя: фільми, пісні, книги, навіть ігри. Однак політичний і державний діяч, засновник Великої Монгольської Імперії — знаменитий Чінгіс Хаан — є насамперед об'єктом дослідження історії. «Таємна історія Монголів» — унікальна давня пам'ятка, що розкриває секрети дитинства, кохання та правління Великого Хана. «І образом світлий, і з іскрою в очах»...

У цій книзі Чінгіс Хаан (при народженні Темужін) постає не лише могутнім очільником імперії та вправним воїном, а й вірним другом, вдячним можновладцем і коханим чоловіком. Завдяки «Таємній історії Монголів» читач познайомиться з особливостями монгольської культури, дізнається більше про родину і ворогів Великого Хана та навіть доторкнеться до перетину українсько-монгольської історії.

 САМІТ-КНИГА
із книгою — по життю!

